DEBRECENI HITTUDOMÁNYI EGYTEM DOKTORI ISKOLA

APOSTOL PÁL ÉLETE ÉS MUNKÁSSÁGA KÜLÖNÖS TEKINTETTEL PÜSPÖKI TEVÉKENYSÉGÉRE

Hittudományi doktori értekezés (PhD.) az egyháztörténet tárgykörében

Készítette:

Lencsés Noémi

Témavezető:

Dr. habil. Baráth Béla Levente

2026

Tartalom

Előszó 2

I. Bevezetés 3

1. A dolgozat felépítése, módszerei 3

2. Kutatástörténeti áttekintés 5

3. Történeti áttekintés 9

II. Apostol Pál életútja 26

III. Tanulmányai 34

IV. Lelkészi szolgálata 42

V. Püspöki munkája 49

1. Változások és krízishelyzetek 49

2. Az iskolák átalakításának kérdése 65

3. Küzdelem a protestáns autonómiáért 73

4. Püspöki feladatai 91

a. A kormányzattal való kapcsolattartás 91

b. Az oktatás fejlesztése 94

c. Felekezeti konfliktusok kezelése 97

d. Egyházon belüli konfliktusok kezelése 100

e. Választásokkal kapcsolatos problémák 104

f. Pénzügyi kérdések 107

g. Házassági ügyek 112

h. Iratterjesztés 119

VI. Teológiai szemléletmódja 125

Összegzés 137

Mellékletek 141

Forrás- és Irodalomjegyzék 151

Előszó

A neoabszolutizmus egy olyan időszaka az egyháztörténelemnek, amikor a protestáns egyházakat ért sérelmek, korlátozások és az elnyomás mellett, az autonómia melletti határozott kiállás számos példájával is találkozhatunk. Apostol Pál, a Tiszáninneni Református Egyházkerület püspökeként a korszak meghatározó személyisége volt, akinek egyházkerülete boldogulása és elvei melletti elkötelezettsége példaértékű. Mindezek ellenére egyike a 19. század kevésbé ismert történelmi személyiségeinek, akiknek életútja és munkássága több figyelmet érdemel, ezért dolgozatom tárgya Apostol Pál életének és munkásságának vizsgálata.

Dolgozatomban püspökként végzett tevékenységét szeretném bemutatni: a meghatározó eseményeket és ezekhez kapcsolódó döntéseit, az oktatással kapcsolatos munkáját, a protestáns pátens elleni kiállását és szerteágazó hivatali munkáját. Ezen kívül elemzem teológiai látásmódját és munkásságához kapcsolódva vizsgálom, hogy mennyiben hatott megválasztására, egyházi vezetőként végzett munkájára, hogy elismert egyházi szónok és a sárospataki kollégium korábbi seniora volt.

Témaválasztásomat továbbá az is indokolja, hogy rendelkezésemre állt egy korábban még nem kutatott forrásanyag: Apostol Pál naplója, amely tágabb képet ad püspöki tevékenységéről. Ez a hivatali napló olyan szempontból árnyalja egyházkormányzói munkáját, hogy nemcsak a nagyobb, az egyházkerület egészét meghatározó eseményekről ad képet, hanem a püspöki hivatal mindennapjaiba is betekintést ad. Megmutatja, hogy hivatali munkája hogyan kapcsolódott az egyszerű emberek életéhez, ami sokat elárul arról milyen volt a hétköznapi élet a neoabszolutizmus időszakában.

Szeretnék köszönetet mondani a Tiszáninneni Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményei munkatársainak, akiktől rengeteg segítséget kaptam a kutatás során.

I. Bevezetés

1. A dolgozat felépítése, módszerei

Dolgozatomban Apostol Pál életétútját, tanulmányait, lelkipásztori tevékenységét és teológiai szemléletét mutatom be, emellett részletesen elemzem püspöki tevékenységét. A dolgozat elején, a bevezető részben egy kutatástörténeti áttekintést adok az általam használt levéltári, kézirattári, korabeli és modernkori nyomtatott forrásokról. Ezt követően történeti áttekintést adok a 19. század azon történelmi, társadalmi, politikai, egyházi és oktatási vonatkozásairól, amelyek meghatározták Apostol Pál életét és munkáját.

A második fejezetben Apostol Pál életútját mutatom be. Nem térek ki minden részletre, mivel életének egyes szakaszait a későbbiekben bővebben tárgyalom. Bemutatom származását és a sárospataki kollégiumban végzett tanulmányait, kitérve meghiúsult peregrinációjára. Lelkipásztori munkájára is kitérek: káplánkodása és Losoncon végzett tanári munkája után Berzéte lelkipásztora lett, ahol családot alapított, majd a Jánosiban eltöltött rövid idő után Miskolcra került. Kifejtem főjegyzőként végzett munkáját és megválasztásának szokatlan körülményeit. Püspöki tevékenységét inkább csak említem. Halálának körülményei és a róla való megemlékezések ismertetésével zárom a szakaszt.

A harmadik fejezetben Apostol Pál sárospataki kollégiumban végzett tanulmányairól számolok be. Ismertetem a korabeli oktatás körülményeit és az iskola néhány nevesebb személyiségének (Kövy Sándor Nyíri István és Szombathy János) tanári munkáját. Kiemelem, hogy Apostol Pál 1813-ban az iskola senioraként számos készségre szert tett, amelyeket később püspökként hasznosítani tudott. Vezetői tapasztalatokra tett szert az iskolaszék elnökeként, ahol döntéseket hozott, igazgatási ismeretekre tett szert az iskola gazdaságának és belső életének irányítása, és a rábízott adminisztratív munkák elvégzésének köszönhetően és tapasztalatot szerzett a pénzgazdálkodásban, amit az egyházkerület is folytatott.

A negyedik fejezetben ismertetem lelkipásztori szolgálatát, amit Berzétén, Jánosiban és Miskolcon végzett. Ismertetem milyen elvárásokat támasztottak egy 19. századi lelkipásztor felé. A legfontosabb elvárás a lelkész felé az volt, hogy jól prédikáljon. Apostol Pál ennek érdekében képezte magát és híres egyházi szónokként nagy népszerűségre tett szert. Ezt elősegítette, hogy igehirdetéseiben retorikai eszközöket használt. A prédikációiban megjelenő

témák hatással voltak hallgatóira. Ismertsége és hírneve közvetve hozzájárult püspökké választáshoz.

Az ötödik fejezetben Apostol Pál püspöki munkásságát taglalom több alfejezetre bontva.

Az első alfejezetben bemutatom hogyan alakult a Tiszáninneni Református Egyházkerület élete az 1848–49-es szabadságharc bukása után és Apostol Pál püspökként hogyan nézett szembe és igyekezett alkalmazkodni először a harcok, majd a megváltozott gazdasági helyzet, a behozott új adók, a főgondnoki tisztség megszüntetése és a megtorlások okozta krízishelyzetekkel.

A második alfejezetben új oktatási törvény, az Organisationsentwurf bevezetésével kapcsolatos problémákat taglalom. Apostol Pál hamar felismerte a törvény bevezetése cselekvést igényel, de az egyházkerületben ezzel nem mindenki értett egyet. Bemutatom Apostol következetes kiállását az iskolák átalakításának terve mellett és a sárospataki kollégium nyilvánossági jogáért folytatott küzdelmet, amely során az intézményben számos átalakítás történt, de politikai okok miatt nem kapott nyilvánossági jogot.

A harmadik alfejezetben Apostol Pál egyházi autonómia védelmében kifejtett törekvéseit és intézkedéseit taglalom a pátensharccal együtt. A bécsi udvar szerette volna ellenőrzőse alá vonni az egyházat, ezért többször is megkísérelte az olyan egyházalkotmány bevezetését, ami súlyosan csorbította volna autonómiájukat. Végül ez valósult meg a protestáns pátens kiadásával 1859-ben. Apostol egyre romló egészsége ellenére is vállalta a kormánnyal elleni fellépést, de a pátens visszavonása előtt néhány hónappal életét vesztette.

A negyedik alfejezetet több kisebb szakaszra tagolva fejtem ki, megvizsgálva Apostol Pál milyen feladatokat végzett püspökként. Tartotta a kapcsolatot a kormányzattal, foglalkozott az oktatás helyzetének előmozdításával, kezelte az egyházi és a felekezetekkel fennálló konfliktusokat és a választások során felmerülő problémákat, foglalkozott pénzügyi és házassági kérdésekkel, valamint iratterjesztési munkát is végzett. Megvizsgálom ezek mennyiben voltak tipikus, vagy a korszak nehézségeiből fakadó feladatok és melyek ezek közül azok, amelyekkel más kortárs püspökök esetében nem találkoztam. Ezen kívül kiemelem azokat a feladatait, amelyek közvetlenül az egyszerű, hétköznapi emberek életére is hatással voltak.

Az utolsó fejezetben Apostol Pál teológiai gondolkodásmódját fejtem ki igehirdetései alapján. Ennek kapcsán kitérek arra, hogy Immanuel Kant Johann Gottlieb Fichte és Johannes Coccejus munkássága a sárospataki kollégium tanárain Őri Fülep Gáboron és Sipos Pálon keresztül jutott el hozzá. Összehasonlítom műveit más kortárs racionalista igehirdetőkkel: Szoboszlai Pap

Istvánnal, Tompa Mihállyal és Pap Istvánnal, Nagy Mihállyal. Igehirdetéseire hatással volt a retorikai racionalizmus és kisebb mértékben a természeti teológia. Posztumusz megjelenő prédikációs kötete vitát váltott ki a korabeli sajtóban, amelynek részleteit a fejezet végén ismertetem. Zárásként összefoglalom a kutatásom eredményeit.

Kutatásom során elsősorban a Tiszáninneni Református Egyházkerület kézirattárában és levéltárában található anyagokat használtam fel. Apostol Pál püspöki tevékenységének vizsgálata során elsősorban Apostol Pál naplóját vizsgáltam, amely egy hivatali napló és korábban még nem képezte kutatás tárgyát. Emellett fennmaradt levelezése is fontos forrásként szolgált a hivatali munkája során felmerülő nehézségeinek feltárásához. Megnehezítette kutatásomat, hogy a legtöbb 19. századi forrás, az általam használt egyházkerületi közgyűlési jegyzőkönyvek, egyházlátogatási jegyzőkönyvek és Apostol Pál igehirdetéseinek egy része is kéziratban van.

A korabeli nyomtatott források közül leginkább prédikációskötetek, nyomtatott körleveleket és újságokat vizsgáltam. Apostol Pál nyomtatott igehirdetései segítettek abban, hogy képet kapjak teológiai szemléletéről. A Protestáns Egyházi és Iskolai Lapok közleményei tágabb képet adtak a kor fontosabb eseményekről.

Különösen hasznosnak találtam a különféle forráskiadványokat. Szűcs Sámuel kiadott naplója megmutatta, hogyan látták a kortársai Apostol Pált. A sárospataki kollégiummal kapcsolatos kiadványok a püspök diákéveinek jobb megismerésében voltak a segítségemre. A korabeli források feltárása hiányos, ami megnehezítette a kutatást. A 19. századdal és a Tiszáninneni Református Egyházkerülettel foglalkozó szakirodalom vizsgálata hozzájárult a vizsgált időszak történeti, politikai, társadalmi és oktatási viszonyainak feltárásához.

2. Kutatástörténeti áttekintés

Szeretném bemutatni azokat a forrásokat, amelynek alapján a kutatásomat végeztem. Elsősorban kéziratos 19. századi munkákat használtam fel, amelyek Apostol Pálhoz kötődnek. A fő forrásom egy eddig még nem kutatott kézirattári anyag *Apostol Pál naplója* volt.[1] Ez nem egy személyes napló, hanem inkább egyfajta iktatókönyv, ami a hivatali levelezését tartalmazza 1849. szeptember 6. és 1859. december 30. között. Viszont nem csak annyit írt le mikor kivel

[1] Apostol Pál naplója, 1849–1859 Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei Kézirattár (SRKTGyKt.), 1912.

levelezett, hanem az adott levelek rövid vagy hosszabb tartalmát, illetve néhány teljes levelet is közöl. Maga a napló felépítése nem egységes. 1849 és 1851 között egyben kezeli a kimenő és bejövő leveleit és részletesebben is közli őket. 1852-től azonban külön bontja a levelezést bejövő és kimenő levelekre, valamint a hosszabb terjedelmű leveleket is különállóan közli. 1852-tól már folyamatosan számozza minden levelét egy két többnyire utólagos beszúrástól eltekintve. Mivel nem teljesen egységes a napló szerkezete ez megnehezíti az egyes bejegyzésekre való hivatkozást, így háromféleképpen hivatkozom a napló egyes részeire. 1849–1851 közötti naplóbejegyzések esetén csupán dátummal hivatkozom, az 1852–1859 közötti bejegyzéseknél pedig közlöm a levél számát, dátumát és azt is, hogy kijövő vagy bejövő levélről van-e szó. A külön közölt levelek esetében a levél száma (amennyiben számozta) és dátuma mellett azt is közlöm ki a címzettje és a feladója. A napló többnyire magyar nyelven íródott viszont tartalmaz néhány németül írt levelet és bejegyzést is. A dokumentum azonban sajnos egy ponton hiányos. Kisebb egybefűzött részekből áll, de az egyik, ami az 1858. évi kimenő levelek januártól július végéig terjedő részét és néhány külön közölt levelet tartalmaz hiányzik. A napló tanúsága szerint Apostol Pál évente átlagosan 400 levelet kapott és több mint 600 levelet írt püspöksége folyamán.

Felhasználtam a kutatáshoz Apostol Pálnak a Tiszáninneni Református Egyházkerület levéltárában található leveleit, amelyek 1813 és 1860 között íródtak. Egy részüket még seniorként, illetve az egyházkerület főjegyzőjeként írta, de ezek többsége, 244 levél a püspöki munkájához kötődik. Ezek nem képeznek egy egységet, így egyesével hivatkozom rájuk. Ezeket sok esetben be lehet azonosítani az egyes naplóbejegyzésekkel és néhányukat teljes terjedelmében közli ott is. A felső-borsodi egyházmegye *püspöki körlevelei*[2] is fennmaradtak *1853–1860* között, amelyek többségét Apostol Pál írta. Az itt található dokumentumoknak egy levéltári számuk van, de sok levél tartozik ide, ezért a hivatkozásoknál megnevezem a levél vagy egyéb dokumentum dátumát is a könnyebb beazonosíthatóság érdekében.

Apostol Pál teológiai meglátásairól elsősorban az igehirdetéseiből lehet következtetni, amelyek kétféleképpen maradtak fenn kéziratos formában és nyomtatásban. *Apostol Pál egyházi beszédeit* posztumusz adták ki Nyilas Samu szerkesztésében két kötetben 1864-ben.[3] Nyilas Samu Miskolcon volt káplán Apostol püspöksége ideje alatt és a prédikációskötet bevezetésében részletesen ír a püspök életéről. Ez a legteljesebb életrajz róla, ugyanis jóval több

[2] Püspöki körlevelek 1853–1860 Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei Levéltár (SRKTGyLt.), R. C. IX. 1/4.

[3] Nyilas Samu (szerk.): *Apostol Pál egyházi beszédei*, nyomtatta Rácz Ádám, Miskolc, 1864.

adatot közöl életéről, mint más leírások, amelyek sokszor csak püspökként végzett munkáját ismertetik. Apostol életeseményeinek leírásánál ezért többnyire a Nyilas Samu által írt életrajzot használtam. Maga a kötet Apostol 40 igehirdetését tartalmazza. Kéziratos formában 54 prédikációja maradt fenn,[4] de ezek egy része a Nyilas Samu által kiadott kötetben is megtalálható. Ezeken kívül kiadták még további 2 igehirdetését,[5] valamint 3 temetéshez köthető beszédét. Temetési beszédet mondott Máriássi István, Gömör-Kishont vármegye első alispánjának temetésén,[6] könyörgést mondott Bató Biri, Bató István gyermekként elhunyt lánya felett,[7] és egy gyászbeszédet mondott az elhunyt József nádor emlékére.[8] Ezeken kívül is van még néhány igehirdetés, amelyek feltételezett szerzőjének Apostol Pált tartják, de ezeket nem vizsgáltam a teológiai szemléletmódja, sem lelkipásztori szolgálata kapcsán, éppen azért, mert nem biztos, hogy ő írta őket.[9]

A protestáns pátens visszavonása után a tiszáninneni egyházkerület 1861. április 30-án Miskolcon tartott közgyűlésén Zsarnay Lajos püspök, akit nem sokkal Apostol Pál halála után választottak meg elrendelte az elmúlt évtized alatt azoknak a sérelmeknek az összegyűjtését, ami egyházukat érte. Mindegyik egyházmegye leírta az általa legsérelmesebbnek talált eseteket, amelyek közül az ungi,[10] az abaúji,[11] a gömöri[12] és a felső-zempléni[13] egyházmegye dokumentumai maradtak fenn és ezeket alapján gyűjtöttem össze, hogy a korabeli emberek mit találtak leginkább sérelmesnek abban az időszakban, amikor Apostol Pál is püspökként működött, mivel az általuk említett dolgok mind megjelennek a püspök naplójában és leveleiben is.

---

[4] Apostol Pál református lelkész egyházi beszédei különböző községekben 1813–1860 SRKTGyKt. 3400.
[5] Apostol Pál: *A keresztyén vallás igazságainak tsalhatatlansága előadva eggy prédikátzióban*, nyomtatta Nemes Szigethy Mihály, Miskolc, 1827.; Apostol Pál: *Könyörgés Borsodvármegye tisztújítása alkalmával*, nyomtatta Szigethy Mihály, Miskolc, 1831.
[6] Apostol Pál: *A' valódi haza-szeretet, lerajzolva eggy halotti-beszédben, mellyet ... idősb Máriássi István úr ő nagysága utolsó tisztességének megadására készített Apostol Pál*, Sárospatak, 1830.
[7] Apostol Pál: *Könyörgés mellyet gyermeki ártatlansága' éveiben égi örömök' élvezetére hivatott ki Bató Birinek utolsó tissztességtétele alkalmával mondott Apostol Pál*, Miskolc, 1846.
[8] Apostol Pál: *Gyászbeszéd... Habsburg József Magyarország nádorának emlékére... a miskolczi helvét hitvallást követők nagyobb templomában februárius 9-dik napján 1847*., nyomtatta Tóth Lajos, Miskolc, 1847.
[9] Prédikációk, mellyeket Berzétén mondtak el 1817-1826 között SRKTGyKt. a. 3.
[10] A lefolyt nehéz idők gyászos eseményeire vonatkozó adatok az ungi egyházmegyéből SRKTGyLt. C./LXXXIII. /40,805. /193.
[11] A lefolyt 12 gyászos évekre vonatkozó történelmi adatok az Abaúji Egyházmegyéből SRKTGyLt. C./LXXXIII. /40,799. /187.
[12] Protestáns egyházunkra 1849–1860 évig lefolyt gyászos időszakot illető adatok egybegyűjtve a gömöri helvét hitvallású egyházmegyéből SRKTGyLt. C./LXXXIII. /41,071. /459.
[13] A Felsőzempléni Helv. Hitvallású egyházmegye 1860. februárjában tartott gyűlésének kivonata C./LXXXIII. /40,808. /196.

Modern kori nyomtatott források közül nem találkoztam olyannal, amelynek konkrétan Apostol Pállal lenne a tárgya, de a 19. századdal, a sárospataki kollégiummal és a tiszáninneni egyházkerülettel több mű is foglalkozik. Ezeknek egy részében Apostol Pál is említésre kerül. Apostol Pál életében diákként és az egyházkerület püspökeként is fontos volt a sárospataki kollégium. Ennek történetét többféle szempontból is feldolgozták, de elsősorban Ugrai János *Önállóság és kiszolgáltatottság* című művét,[14] valamint a Dienes Dénes és Ugrai János 2013-ban *A Sárospataki Református Kollégium története* című könyvét használtam forrásként.[15]

A református egyház helyzetét dolgozza fel a korszakban Szatmári Judit *A református egyház a neoabszolutizmus éveiben 1849–1860* című munkájában,[16] amely egyrészt összefoglalja, ami a protestáns egyházkerületekkel történt ebben az időszakban, másrészt magáról Apostol Pálról, mint a tiszáninneni egyházkerület püspökéről is ír az egyes eseményekkel kapcsolatban.

Apostol Pál utódja püspökként Zsarnay Lajos volt, akiről Bátoriné Misák Marianna készített doktori dolgozatot 2016-ban *Zsarnói Zsarnai Lajos élete és munkássága* címmel.[17] Ezt a munkát is felhasználtam forrásként a korabeli oktatási helyzet és a pátensharc ismertetése kapcsán, mivel Zsarnay nemcsak kortársa és utódja, hanem az egyházkerület főjegyzője és a sárospataki kollégium tanára volt Apostol püspöksége idején és ez alatt az idő alatt számtalan levélváltásuk is volt az aktuális egyházi ügyekkel kapcsolatban.

A tiszáninneni egyházkerület 19. századi életéről, a korabeli problémákról, a gyülekezetek, lelkészek és tanítók helyzetével is foglalkoztam a kutatásaim során, mivel ennek ismerete fontos Apostol Pál egyes döntéseinek és intézkedéseinek megértésénél. Ezzel pedig leginkább Ugrai János 2017-ben megjelent a *Tiszáninneni Református Egyházkerület története* című írása foglalkozik.[18]

A felsoroltakon kívül felhasználtam még olyan tanulmányokat, amelyek konkrét személyekhez, eseményekhez kötődnek, hogy meghatározzam Apostol Pál ezekhez való viszonyulását.

[14] Ugrai János: *Önállóság és kiszolgáltatottság*, L'Harmattan, Budapest, 2007.
[15] Dienes Dénes - Ugrai János: *A Sárospataki Református Kollégium története*, Hernád Kiadó, Sárospatak, 2013.
[16] Szatmári Judit: *A református egyház a neoabszolutizmus éveiben 1849–1860,* Ráday Gyűjtemény, Budapest, 2015.
[17] Bátoriné Miskák Marianna: *Zsarnói Zsarnay Lajos élete és munkássága*, https://dea.lib.unideb.hu/items/ed9bf546-2a60-47ab-ad03-f28ba1471524 (2016)
[18] Ugrai János: *A Tiszáninneni Református Egyházkerület Története A türelmi pátenstől a protestáns pátensig*, Hernád Kiadó, Sárospatak, 2017.

A felhasznált irodalmi művek számából is kitűnik, hogy rengeteg levéltári forrás kötődik Apostol Pálhoz, de ezek többnyire püspöki munkásságához köthetők. Életéről, lelkipásztori szolgálatáról, családjáról már jóval kevesebbet tudunk, ami megnehezítette a kutatást.

Apostol Pál naplója sokat elárul nemcsak püspöki munkájáról, hanem a neoabszolutizmus korára jellemző hétköznapokról és a hétköznapi emberekről is. A nehézséget a bejegyzések rövidsége jelenti, mert pontos értelmezésükhöz szükség van azok hátterére.

3. Történeti áttekintés

Magyarország a 19. század elején a Habsburg Birodalom része volt, területét és népességét tekintve annak legjelentősebb országa. A Monarchián belül a Magyar Királyság önállósága a törvényhozásra, közigazgatásra és az igazságszolgáltatásra terjedt ki.[19] Ebben az időszakban az ország vallási és felekezeti tekintetben is rendkívül megosztott volt. A lakosság legnagyobb része magyar volt, de nagy számban éltek az országban románok, szlovákok és németek, és a szerbek, a horvátok és ruténok is a nagyobb nemzetiségek közé tartoztak. A legtöbben a római katolikus és az ortodox vallást követték, a reformátusok pedig 1,8 millió fővel, az ország harmadik legnépesebb felekezetét alkották. A lakosság többi része a görögkatolikus, evangélikus, unitárius vagy izraelita vallást követte. A vallási és felekezeti sokszínűség kihatással volt az ország életére.[20]

A protestánsok életét a 19. században a II. József által 1781-ben kiadott türelmi rendelet és az azt szentesítő 1791. évi 26. törvénycikk határozta meg. Ez a rendelet, bár nem adott számukra vallásszabadságot, vagy vallási egyenlőséget, a korábbiakhoz képest több engedményt biztosított a protestáns egyházak számára: bevett felekezetként tartotta számon a protestáns egyházakat, megszűnt a magán és nyilvános vallásgyakorlás közötti különbség és biztosította az egyházi önkormányzat lehetőségét, vagyis önállóan intézhették saját ügyeiket. Engedélyezte a gyülekezet alapítást, a lelkész fogadást, a templomépítést mindenütt, ahol legalább száz protestáns család élt, és meg voltak az ehhez szükséges anyagi feltételek. Azonban volt néhány megkötés, amit be kellett tartaniuk. A templomoknak nem lehetett tornya, ajtajuk pedig nem nyílhatott utcára. A rendelet azt is megengedte, hogy a protestánsok is viselhessenek hivatalt,

[19] Gergely András–Pajkossy Gábor: A Habsburg Birodalom és Magyarország 1848 előtt, in: Gergely András (szerk.): *Magyarország története a 19. században*. Osiris Kiadó, Budapest, 2019. 11–25. o.
[20] Dobszay Tamás–Fónagy Zoltán: A rendi társadalom utolsó évtizedei, in: Gergely András (szerk.): *Magyarország története a 19. században*. Osiris Kiadó, Budapest, 2019. 57–124. o.

hiszen már nem kötelezték őket vallásukkal ellentétes esküre.[21] Ezek a változások több lehetőséget biztosítottak a protestánsoknak a korábbi helyzethez képest és a század első felének változó viszonyai között is ragaszkodtak ezekhez a jogaikhoz. A rendelet egyik fontos pontja, hogy lehetőséget kaptak a zsinattartásra. Az 1791-ben Budán megtartott zsinat eredményeképpen megszülettek a budai kánonok, amelyek 155 kánonban foglalták össze a református egyház működését, szervezeti felépítését, a lelkészek helyzetét és szabályozták az egyház kormányzását. A kánonok a paritás elvének teljes figyelembevételével foglalták össze azokat az ügyeket, amelyek a presbitériumokra, az egyházmegyékre, az egyházkerületekre, a zsinatra, az egyházfegyelemre, az iskolákra és a házassági ügyekre vonatkoztak. Az uralkodó nem szentesítette a kánonokat, de a rendelkezések nagy részét az egyházkerületek így is megvalósították.[22]

A budai kánonok alapján az egyházkerület úgy épült fel, hogy élén a szuperintendens és a világi főgondnok állt, akik egyben az az egyházkerületi konzisztórium elnöki tisztét is betöltötték. Ez a kettős vezetés érvényesült a református egyház különböző igazgatási szintjein. Főgondnoknak általában nagy befolyású, tekintélyes, és az egyházat patronáló embereket választottak meg, hiszen szükség volt a támogatására és befolyására. Főgondnoknak általában nagy befolyású, tekintélyes és az egyházat patronáló embereket választottak meg, hiszen szükség volt a támogatásukra és befolyásukra. Ilyen befolyásos család volt a Vay-család, amelynek számos tagja tevékenykedett a Tiszáninneni Református Egyházkerület főgondnokaként.[23] A szuperintendens és a főgondnok elnökölt az egyházkerületi konzisztóriumon, rajtuk kívül pedig négy lelkészi és négy világi tag volt jelen. Feladatuk az volt, hogy felülvizsgálják az egyházmegyei konzisztóriumok tevékenységét, tárgyalják az esperesek, gondnokok fegyelmi ügyeit, kezeljék az alapítványok dolgait, és engedélyezzék az új egyházközségek alapítását. A budai zsinaton létrehozták az egyetemes konzisztóriumot, amely az egész magyarországi református egyházat érintő ügyekben intézkedhetett. Törvényeket azonban nem alkothattak, csupán a budai zsinat törvényei alapján tevékenykedhettek az egyházkerületek és egyházmegyék jogkörének megsértése nélkül.[24]

[21] Ugrai: A Tiszáninneni Református Egyházkerület Története, 14–16. o.
[22] Horváth: Protestantizmus Magyarországon a felvilágosodás korában, 89–105. o.; Borovszky Samu (szerk.): *Magyarország vármegyéi és városai, Zemplén vármegye*, Zemplén vármegye, Országos Monografia Társaság, Budapest, 1905. 329. o.
[23] Ugrai: A Tiszáninneni Református Egyházkerület Története, 55. o.
[24] Csohány János: *Magyar protestáns egyháztörténet* 1711–1849, Debreceni Református Hittudományi Akadémia, Debrecen, 1994. 113–114. o.

Az egyházmegyék élén az esperes és a világi főgondnok állt, ők voltak az egyházmegyei konzisztórium elnökei, amelynek egyenlő számban voltak világi és lelkészi tagjai. A konzisztóriumot annyiszor hívhatták össze, ahányszor arra szükség volt, de évente legalább kétszer meg kellett tenni. A konzisztórium felügyelt az egyházközségekre, azon belül a lelkészekre, presbitériumokra és minden egyházi hivatalnokra. Elnökei, vagy küldöttei minden évben egyházlátogatást tartottak a gyülekezetekben. A konzisztórium elé kerültek a megyében élő lelkipásztorok és a presbitériumok panaszai is, valamint az egyházfegyelem gyakorlása is a hatáskörébe tartozott.[25]

A budai zsinat úgy rendelkezett, hogy az egyházközség vezetője a presbitérium, amelynek az élén a lelkipásztor és a gondnok állnak. A lelkészek megválasztásáról, leváltásáról vagy a papi fizetés módosításáról szintén a gyülekezet presbitériuma döntött. A tanítót és a kántort is ők választották. Magát a presbitériumot többnyire a lelkipásztor, a gyülekezet gondnokai és vénei, valamint az egyházközség református vallású kegyura alkotta. Ahol nagyobb iskola volt, ott a tanárok is a presbitérium tagjainak számítottak. A presbitérium feladatai közé tartozott az istentiszteletek kellő ünnepélyességének biztosítása, a gyülekezet iskolájának felügyelete, az adakozás, a szegényekkel való törődés, és az egyházi tisztségviselők fizetésének behajtása.[26]

A hívek döntöttek a lelkipásztor személyéről és elküldéséről, azonban ennek meg volt a maga rendje. Minden évben volt egy adott időszak, amikor erre a döntésre sor kerülhetett, ezt nevezték papmarasztásnak. Ilyenkor azonban nemcsak a gyülekezet, hanem a lelkész is nyilatkozhatott arról, hogy marad-e és ha igen, akkor milyen feltételek mellett. Ez a szokás eredetileg a lelkészhiány miatt a papok előnyös pozícióját biztosította, de a 18. század végére már a gyülekezetek javát szolgálta. Ennek az volt az oka, hogy az ellenreformáció következtében kevesebb olyan gyülekezet létezett, amely képes volt eltartani egy lelkészt. A gyülekezeteknek ez a joga, időnként még a visszaélésre is alkalmat adott, sőt gyakran vált feszültség forrásává is az egyháztagok és az egyházi vezetők között.[27] A budai zsinat ezzel kapcsolatban is változásokat vezetett be. Az egyházközségek nem minden évben, hanem csak háromévenként kaptak lehetőséget a lelkész elbocsátására. Sőt maga az elbocsátás is csak akkor történhetett meg, ha az egyházközség kétharmada támogatta, valamint a panaszok jogosságát az egyházmegyei konzisztórium elismerte.[28]

[25] Z… Y. (ford.): 1791. évben Budán tartott nemzeti zsinatban hozott egyházi kánonok, in: *Sárospataki Füzetek* 1860., 58–62. o.
[26] u. o. 57. o.
[27] Ugrai: A Tiszáninneni Református Egyházkerület története, 133.o.
[28] Csohány: Magyar protestáns egyháztörténet 1711–1849, 113. o.

A türelmi rendelet intézkedett a korszak egy sokat vitatott kérdéséről, a vegyesházasságokról. Továbbra is csak a katolikus pap előtt köthettek házasságot, viszont tilos volt reverzálist venniük. A rendelet azonban megszabta, hogy a szülők milyen vallási nevelésben részesíthették gyermekeiket: ha az apa római katolikus, akkor minden gyermeket katolikusnak kellett keresztelni, ha viszont az apa volt református, akkor csak a leánygyermekek lettek katolikusok. Az ellenkezés akár azzal is járhatott, hogy a gyermeket elszakítják családjától. A vegyes házasságok kérdése a protestáns egyházak részéről a 19. század folyamán állandó sérelemként jelent meg, és rendszeres téma volt a reformkori országgyűléseken.[29]

A 18. század végén és a 19. század elején több olyan esemény is zajlott Európában, ami hatással volt Magyarországra és a magyar reformátusok életére is. A francia forradalom, majd Napóleon uralomra jutása azt eredményezte, hogy a Habsburg Monarchia háborús helyzetbe került, 1792 és 1809 között négy háborút is viselt a forradalmi, majd a napóleoni Franciaországgal. 1813-ban és 1814-ben részt vett Napóleon visszaszorításában és Párizs bevételében is. A magyar vezető réteg a háború során támogatta a Monarchiát. A háború miatt azonban félbemaradt a protestánsok helyzetének rendezése, amire a katolikusok és reformátusok közötti, elsősorban a reverzális kérdése kapcsán egyre jobban kiéleződő ellentét miatt nagy szükség volt.[30] Az 1791. évi XXVI. törvénycikk ugyan megtiltotta a reverzális követelését, és a törvény által meghatározott módon kellett nevelni a gyermekeket, viszont a katolikusok úgy gondolták, ez a rendelet félreérthető, mert nem mondja ki szó szerint, hogy tilos reverzálist venni, ezért újra követelni kezdték azt a házasulandóktól. Úgy próbálták kierőszakolni, hogy reverzális nélkül megtagadták a vegyes vallású párok összeadását.[31] Az uralkodó a kényszerítést megtiltotta, de a reverzális vételét nem. Sőt már a törvény kiadását követő évben 1792-ben rendeletet adott ki, hogy kényszerítés nélkül ugyan, de igyekezzenek reverzálist venni vegyes házasságok esetén. Bár a rendeletet visszavonta a protestánsok tiltakozására, de annak hatása mégis negatív következményekkel járt rájuk nézve.[32] Az uralkodó rendelete a visszavonás ellenére is, csak még inkább felbátorította a katolikus papokat a reverzálisok kierőszakolására. Tovább nehezítette a helyzetet, hogy egyre több akadályt állítottak azoknak az útjába, akik a protestáns

[29] Ugrai János: Protestánsok Északkelet- Magyarországon a türelmi rendelet után, in: Kónya Péter (szerk.): *Rekatolizáció, ellenreformáció és katolikus megújulás Magyarországon*, Vydavateľstvo Prešovskej univerzity, Presov, 2013, 167–187. o.
[30] Pajkossy Gábor: Az abszolutizmus és a rendiség utolsó küzdelmei. Az első reformtörekvések, in: Gergely András (szerk.): *Magyarország története a 19. században*. Osiris Kiadó, Budapest, 2019. 122–151. o.
[31] Bucsay Mihály - Bíró Sándor - Tóth Endre - Varga Zoltán: *A Magyar Református Egyház története*, *A Magyar Református Egyház története*, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1949. 271. o.
[32] Warga Lajos: *A keresztyén egyház történelme* III. kötet, Magyar Református Egyház, Sárospatak, 1908. 376. o.

egyházak valamelyikébe szerettek volna belépni. Rengeteg idő, kellemetlenség és pénz árán volt lehetséges az áttérés. Sérelmet jelentett számukra az is, hogy bár a törvény lehetővé tette, a magasabb állami állásokba csak elvétve kerültek protestánsok. [33]

1825-ben I. Ferenc újra összehívta az országgyűlést, aminek a jelentőségét az is mutatja, hogy ekkortól számítjuk a reformkor kezdetét. Az országgyűlés lehetőséget adott a vallási ügyek megvitatására is. A protestánsok ügyét segítette, hogy bár a rendek fő törekvése a reformkorban elsősorban saját rendi szabadságuk biztosítására irányult, (ne kormányozhassák rendeletekkel az országot, és a megyei autonómia sértetlen maradjon), fontosnak tartották a jogegyenlőség kérdését is. Ennek fényében a rendek igyekeztek megszüntetni a római katolikus vallás kivételezett helyzetét és függetleníteni egymástól az egyházi és a világi hatalmat. Azt akarták elérni, hogy Magyarország független legyen, ebbe pedig beletartozott az egyháztól való függetlenedés is. Ezért tiltakoztak a katolikus papság országgyűléseken való részvétele ellen. Az 1825–27. évi országgyűlésen azonban még nem bocsátották a vallási ügyeket az országgyűlés elé. Mindössze azt kérték, hogy a király engedélyezze a protestáns teológusok számára, hogy külföldi egyetemeken tanulhassanak. Ezen kívül törvényben rögzítették, hogy a vegyes házasságokból eredő válóperekkel kapcsolatban szükség van a megfelelő bírósági eljárás kidolgozására. Az 1832–36-os országgyűlésen már nem csupán a felekezeti sérelmek orvoslására való törekvés jelent meg, hanem felmerült a felekezeti jogegyenlőség kérdése is. Beöthy Ödön Bihar vármegyei követ volt, aki az ügyet az országgyűlés elé vitte 1833. január 9-én elmondott beszédében. A liberális ellenzék, köztük a katolikus nemesek is támogatták ezt a kezdeményezést, mivel nem a katolikus vallás jogainak korlátozását, hanem a lelkiismereti szabadság érvényesítését látták ebben az ügyben.[34]

A protestánsok viszont háttérbe húzódtak, mivel egyrészt nem tartották időszerűnek a sérelmeik rendezését, másrészt féltek attól, hogy egy ilyen kérés inkább rontana, mint segítene a helyzetükön. Magatartásukat a liberális nemesek nehezményezték. Varga Zoltán Szoboszlai Pap István életét és munkásságát leíró művében a óvatosságukat a protestáns köztudatban jelen levő elgondolással okolja, miszerint az őket ért zaklatás a császár tudta és akarata nélkül történik és ennek oka a római katolikus egyház nagy befolyása Magyarországon.[35] Ezt pedig

[33] Bucsay: A Magyar Református Egyház története, 271. o.
[34] Horváth Krisztina: Protestantizmus Magyarországon a felvilágosodás korában in: Sárospataki Füzetek 2005/1. sz. 97. o.; Fazekas Csaba: A Tiszáninneni Református Egyházkerület állásfoglalásai a vegyesházasságokkal kapcsolatos egyházpolitikai vitában, in: *Gesta* 1998/1. sz. 86-101. o.; Csohány: Magyar protestáns egyháztörténet 1711-1849, 84. o.; Bucsay: *A Magyar Református Egyház története*, , 274–277. o.
[35] Varga Zoltán: *Szoboszlai Pap István élete és munkássága, különös tekintettel egyházpolitikai tevékenységére*, in: Theológiai Szemle, 1934/4–6. sz. 241–335. o.

erősítette, a korban elterjedtek voltak a francia Joseph de Maistre nézetei, melyek szerint azzal, hogy a reformáció a papi tekintély helyére a Szentírást állította, az egyént a hit dolgában döntőbíróvá állította, aminek az a következménye, hogy az egyén ezzel olyan jogokat kapott, aminek nincsenek határai. Szerinte az 1798-ben lezajló francia forradalom során a reformáció eszméi érvényesültek a politikai térben. Magyarországon is jellemző volt annak hangoztatása, hogy a protestáns egyházak a forradalmak melegágyai.[36]

Konkrét törvény azonban nem születetett ezen az országgyűlésen a protestánsok érdekében. Bár az alsótábla szinte egyhangúan elfogadta a vallási sérelmek orvoslását megcélzó törvényjavaslatot, amely tartalmazta a reverzálisok eltörlését is, a felsőtábla nem támogatta. Mivel hosszas egyezkedés után sem sikerült megegyezésre jutni a kérdésben, az ügy tárgyalását a következő országgyűlésre halasztották.[37] Ennek ellenére történt némi javulás, mivel a közvélemény és a vármegyék is már a protestánsokat támogatták és vitás esetekben is sokszor az ő javukra döntöttek. Azonban a katolikus papság nem engedett a kérdésben. 1839-ben Lajcsák Ferenc nagyváradi katolikus püspök pásztorlevelében elrendelte, hogy a katolikus papok reverzális nélkül ne eskessenek vegyes vallású párokat. Később Scitovszky János rozsnyói püspök is hasonló tartalmú körlevelet bocsátott ki. A püspökök körlevelén azonban már nem csak a protestánsok, hanem a vármegyék is felháborodtak és az uralkodóhoz írt feliratokban követelték a körlevelek érvénytelenítését.[38] Az egyre kiélezettebbé váló konfliktus jellemezte az 1839–40. évi országgyűlést is. Az országgyűlés alsótáblája ismét a protestánsok érdekeinek kedvező törvényjavaslattal állt elő, amit ezúttal a felsőtábla is elfogadott. Ezúttal a császár akadályozta meg a vallásügyi törvények életbe lépését, azzal, hogy elutasította a szentesítésüket. Ezt azzal indokolta, hogy ki kell kérnie ezzel kapcsolatban a pápa véleményét. XVI. Gergely pápa pedig úgy határozott, hogy a római katolikus papság csak tudomásul veheti, de nem áldhatja meg a reverzális nélküli vegyes házasságokat. Ez viszont országos szintű felháborodást okozott. Ezt elősegítette az a tény is, hogy Kossuth Lajos is érintett volt az ügyben, mivel evangélikus vallásúként a római katolikus Meszlényi Terézt vette feleségül.[39]

Az 1843–44. évi országgyűlésen már sokkal erőteljesebben nyilvánultak meg a protestánsok a vallási egyenlőség kérdésével kapcsolatban. Azonban minden erőfeszítésük ellenére csak

[36] Bucsay: A Magyar Református Egyház története, 268-269. o.
[37] Szádeczky Béla: A vallásügyi sérelmek történetéből, in: *Erdélyi Múzeum* 1899/5. sz. 307-315. o.
[38] Fazekas: Válogatott források és irodalom a vegyes házasságokkal kapcsolatos belpolitikai vita történetéhez a reformkori Magyarországon, 88. o.; Szádeczky: A vallásügyi sérelmek történetéből, 367-368. o.
[39] Horváth: Protestantizmus Magyarországon a felvilágosodás korában 97. o.; Warga: A keresztyén egyház történelme III. kötet, 381. o.

részmegoldások születtek, mivel a katolikus papság és az uralkodó ismét megakadályozta a vallási egyenlőség megteremtését és a reverzális eltörlését. Az 1844. évi III. törvénycikk érvényesnek nyilvánította a protestáns lelkészek előtt megkötött vegyes házasságokat is. Egyszerűsítették az áttérést is, mindössze arra volt szükség hozzá, hogy az áttérni kívánó egyháztag négy hét alatt kétszer jelentkezzen ki a katolikus plébánosnál.[40] Vallási kérdésekben a döntő fordulatot az 1848-ban bekövetkező forradalom hozta meg, amikor a király szentesítette a reformtörekvéseket és kiadták az áprilisi törvényeket, benne az 1848. évi XX. törvénycikket, amely kimondta a bevett vallásfelekezetek teljes egyenlőségét és kölcsönösségét. (De sajnos a törvény kidolgozását és megvalósítását megakadályozta a szabadságharc és csak jóval később valósulhattak meg).[41]

1848 elején a pozsonyi rendi gyűlésen Kossuth Lajos azonnali reformokat javasolt: jobbágyfelszabadítást, közteherviselést, népképviseleti parlamentarizmust, felelős kormányzati rendszert. Március 1-jén eljutott a városba a párizsi forradalom híre, ennek hatására felirati javaslatát el is fogadta az alsótábla. A felsőtábla nem tudott ülést tartani, mert a nádor és az országbíró, akik elnököltek, Bécsben tartózkodtak. Az időközben kitörő Bécsi forradalom hatására István nádor Pozsonyba ment, ahol összehívta a főrendeket és elfogadták a feliratot. Ezt másnap száztagú küldöttség vitte az uralkodóhoz, aki megijedt és engedményeket ígért. A bécsi kormány a felirat elutasítása felé hajlott, de a Pesten kitörő forradalom hatására engedtek a követeléseknek. István nádor, aki felhatalmazást kapott V. Ferdinándtól, kinevezte miniszterelnöknek Batthyány Lajost, így a küldöttség sikerrel térhetett vissza Pozsonyba, ahol elkezdték kidolgozni az új törvényeket, amelyeket április 11-én Pozsonyban szentesítették és tartalmuk alapján felelős kormány vette át az ország irányítását. A szentesített törvények megvalósították a jobbágyfelszabadítást, eltörölték a cenzúrát, kimondták a bevett felekezetek egyenjogúságát, létrehoztak egy egységes, népképviseleti alapon működő, felelős kormányzattal rendelkező államot és igyekeztek biztosítani annak önállóságát.[42] 1848 őszén azonban kénytelenek voltak fegyverrel megvédeni ezt az önállóságot, mivel és Jellasics horvát bán támadást indított az ország ellenA szabadságharc alatt uralkodóváltás is történt: 1848 december 2-án lemondatták V. Ferdinándot és helyette Ferenc József került trónra. A magyar országgyűlés viszont nem fogadta el az értesítése és egyetértése nélkül megtörtént uralkodócserét. Az ellentétet még inkább kiélezte az 1849. március 4-én Olmützben kiadott

[40] Warga: A keresztyén egyház történelme III. kötet, 382–383. o.
[41] Horváth: Protestantizmus Magyarországon a felvilágosodás korában, 97. o.
[42] Gergely András: A forradalom és az önvédelmi háború (1848-1849), in: Gergely András (szerk.): *Magyarország története a 19. században*, Osiris Kiadó, Budapest, 2019. 238—243. o.

birodalmi alkotmány, amely Magyarországot a Habsburg Birodalom tartományává nyilvánította, és megfosztotta alkotmányától és függetlenségétől. Erre válaszul 1849. április 14-én Debrecenben a magyar kormány kimondta az ország függetlenségét és a Habsburg ház trónfosztását. A háborút végül az döntötte el, hogy a császár Oroszország segítségét kérte és meg is kapta. A hatalmas túlerő ellen a magyar hadsereg vereséget szenvedett és 1849. augusztus 13-án a világosi síkon letették a fegyvert.[43]

A fegyverletételt megtorló intézkedések követték. A közkatonákat és az altiszteket több évre besorozták a császári seregbe. A császár és a bécsi kormány szabad kezet adott Haynaunak, aki rengeteg embert elítélt és bebörtönzött. A tiszteket és a politikusokat, valamint a közigazgatás vezető embereit hadbírósági eljárás alá vonták. Október 6-án a bécsi forradalom évfordulóján Pesten kivégezték Batthyány Lajos miniszterelnököt, Aradon pedig a magyar hadsereg vezetőit. Mintegy száz kivégzést hajtottak végre és több mint ezerkétszáz embert börtönöztek be a tisztikar tagjai közül, de több száz volt a polgári elítéltek száma is a szabadságharc után. Haynau osztrák főparancsnok mindent megtett, hogy megtörje a magyarokat. Intézkedései először a vezetőket sújtották. De agyonlövette azokat a lelkipásztorokat és tanítókat is, akikre rá tudta bizonyítani a szabadságharc ügyének támogatását. Ezen kívül lelkészeket, espereseket, egyházi és világi vezetőket börtönzött be, amíg nemzetközi tiltakozások következtében meg nem vonták Haynautól a halálos ítéletek végrehajtásának jogát.[44]

De nemcsak a kivégzések és bebörtönzések jelentettek súlyos csapást. Az 1850-es években Ferenc József császár arra törekedett, hogy felszámolja Magyarország különállását és gazdaságilag, jogilag és társadalmilag is minél inkább beolvassza a Habsburg Birodalomba. Ezt szolgálta az a rendelkezés is, amivel eltörölték a belső vámhatárt Magyarország és a többi tartomány között. Bevezették az alsó-ausztriai súly- és mértékrendszert, és az ottani vámokat, valamint bevezették a fogyasztási adók rendszerét és a dohányárusítás állami monopóliumát. Egységesítették a posta- és távíróforgalmat. Cenzúrára kényszerítették a nyomda- és laptulajdonosokat, mivel mindenkire komoly anyagi vagy fizikai büntetést szabtak ki, aki megszegte az előírásokat. A városokban megerősödött a rendőri szervezet, vidéken pedig felállították a csendőrséget. Visszaállították a testi fenyítést és a politikai bűntett fogalmát is úgy határozták meg, hogy az az államhatalomnak kedvezzen. A magyarokra ugyanakkor

[43] Gergely: A forradalom és az önvédelmi háború (1848-1849), 258—275. o. és Warga: A keresztyén egyház történelme, 393. o.
[44] Gergely: A forradalom és az önvédelmi háború (1848–1849), 276. o.; Bucsay: A Magyar Református Egyház története, 329. o.

leginkább a passzív ellenállás politikája volt a jellemző. Nem vállaltak hivatalt és amit lehetett, elszabotáltak.[45]

A szabadságharc bukását követő években számos olyan döntés és rendelkezés született, amely negatívan érintette a protestáns egyházaknat. Haynau 1850. február 10-én kiadott rendelete befolyásolta a református egyház életét, mert súlyosan sértette a protestánsok jogait és autonómiáját: megszüntette az egyház világi vezetőinek működését, megtiltotta az egyházi választásokat, a közgyűlések helyett csak előzetes bejelentés után és kormánybiztos jelenlétében megtartott tanácskozásokat engedélyezett az egyházi vezetőknek, sőt az egyházkerületi határok átrendezését is kilátásba helyezték.[46] Az evangélikus és református püspökök helyzete különbözőképpen alakult: az evangélikusoknál egyetlen korábbi szuperintendens sem maradt hivatalban, a reformátusoknál azonban mind a négy egyházi vezető: Nagy Mihály, Polgár Mihály, Szoboszlai Pap István és Apostol Pál is megtarthatta tisztségét, de jóval több feladat és felelősség hárult rájuk a megszokottnál.[47]

Az állam a felügyelete alá vonta az oktatás minden területét.[48] A felügyeletet a polgári kerületi főbiztosokon keresztül gyakorolták a mellettük működő iskolafelügyelők segítségével. 1850. január 30-tól viszont változott a helyzet, a polgári kerületek élén álló biztosok helyett a katonai kerületek közigazgatását végző biztosok mellé rendelték az iskolafelügyelőket. Kerületenként általában két felügyelő volt és a lakosság felekezeti megoszlását is figyelembe véve egyikük katolikus a másik protestáns volt és iskolatanácsosnak nevezték őket. A kassai kerületben például, (ahová Sárospatak is tartozott), Plath János jogakadémiai tanár lett a katolikus és Tomasek Pál lőcsei tanár lett a protestáns iskolák ideiglenes felügyelője. Ahol a vallási és nemzetiségi viszonyok miatt célszerű volt, ott további fizetés nélküli iskolatanácsosokat is kineveztek. Az iskolatanácsosok a miniszteri biztos elnökletével alkották a tanhatóságot. A későbbiek folyamán azonban ez a rendszer átalakult. Az 1853. január 10-én kiadott rendelet az egységes helytartóságot felosztotta helytartósági kerületekre, amelyek területileg megegyeztek a korábbi katonai kerületekkel. A kerület élén a helytartósági alelnök állt, a közigazgatást a kerületi főispán irányította, az iskolaügyekért pedig a tanügyi osztály felelt. A helytartósági

[45] Csorba László: Az önkényuralom kora (1849–1867), in: Gergely András: *Magyarország története a 19. században,* Osiris Kiadó, Budapest, 2019. 283–290. o.

[46] Ellend József: Sárospataki főiskolánk a szabadságharc után, in: *Protestáns Szemle* 1912/28. 204–217. o.

[47] Szatmári Judit: A politikai élet színtere? avagy világiak részvétele a protestáns egyházi gyűléseken az 1850-es években, in: *Aetas* 2012/1. 53–70. o.

[48] Csak olyan iskolák működhettek, amelyeket az állam felügyelt. Felkeresték és megszüntették az állam által nem engedélyezett úgynevezett zugiskolákat. Bejegyzés 1856. márc. 4-én kimenő levelek Apostol Pál naplója 1849–1859. SRKTGyKt. 1912.

osztályok országos hatóságokként működtek és a vallás– és közoktatási minisztérium rendeleteit is külön-külön hajtották végre. Nem csak az iskolák működési feltételeit vizsgálták, hanem azt is, hogy mely iskolák jelentenek veszélyt politikai szempontból.[49]

Thun Leo vallás– és közoktatási miniszter 1850. szeptember 7-én rendelete az osztrák iskolarendszer az Organisationsentwurf bevezetését. Bár alapvetően az oktatás fejlesztését szolgálta, mégis bevezetése és annak körülményei nagy terhet róttak református egyházra. Bevezetése ugyanis sértette a protestáns autonómiát, emellett pénzügyi nehézségekbe ütközött, ráadásul teljesen figyelmen kívül hagyták bevezetésekor a magyarországi oktatási sajátosságokat, emiatt érthető, hogy erős elutasításba ütközött a protestánsok részéről.[50]

A protestáns iskolarendszer nagyon különbözött attól, amit az új oktatási törvény előírt. A 19. század elején Magyarországon partikularendszer volt, ami azt jelentette, hogy voltak olyan kis- vagy középfokú iskolák, partikulák, amelyek tanítójuk révén a kollégiumhoz, az úgynevezett anyaiskolához kapcsolódtak. A partikula tanára a kollégiumból került ki, vagyis az ottani szellemet hozta magával, így a kollégiumi szellem határozta meg a tananyagot, a módszert és a tanulmányi célkitűzést is. De volt egy másik kapcsolódási pont az anyaiskola és a partikulák között: a partikulában tanuló tehetséges diákok a kollégiumban folytatták tanulmányaikat.[51] A partikulák többsége falusi és városi elemi iskola volt, ahol olvasást, írást, kevés számolást és hittant, egyes helyeken esetleg még némi latin grammatikát is tanítottak. A falusi iskolákba főleg a jobbágyok, szegényebb nemesek, parasztok gyermekei tanultak, míg a városokban általában a kereskedők, iparosok, értelmiségek gyermekeit oktatták. Ezeken kívül a nagyközségekben és városokban lányiskolák is működtek, ahol a lányok olvasást, katekizmust és zsoltáréneklést, illetve olyan ismereteket tanultak, amelyek hasznosnak bizonyultak a munka és a családi élet szempontjából. Jellemző volt a korabeli oktatásra, hogy nem volt tankötelezettség, így sok olyan elemi iskola volt, ahová alig néhány gyermek járt. Sok esetben csak 4-5 hónapig tartott az oktatás, mivel a jobbágyok az év többi részében elvárták, hogy gyermekeik segítsenek a mezei munkákban. Sajnos megtörtént, hogy egyéb problémák is akadtak: nem volt iskolamester, nem volt iskolaépület, vagy a diákok maradtak el.[52]

[49] Zibolen Endre*:* Az Entwurf kiterjesztése Magyarországra. in: *Magyar Pedagógia*, 1984. 4. sz. 423–441.
[50] u. o.; Ugrai: A Tiszáninneni Református Egyházkerület története, 17–19. o.
[51] Dienes-Ugrai: A Sárospataki Református Kollégium Története, 73. o.
[52] Bajkó Mátyás: *Kollégiumi iskolakultúránk a felvilágosodás idején és a reformkorban*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1976. 27–34. o.

Voltak olyan partikulák is, amelyek középiskolai szintre emelkedtek. Ezekben az iskolákban, már magasabb volt a képzés színvonala. Többnyire latint, vallástant, humán és természettudományos ismereteket oktattak ezekben az intézményekben. Nem különült el az elemi és a középiskolai képzés, hanem egy intézményen belül voltak elemi és gimnáziumi osztályok is. Magyarországnak ebben az időszakban nem volt egyeteme. Éppen ezért a felsőfokú képzésben kiemelkedő jelentősége volt a protestáns főiskoláknak, amelyek akadémiai tagozatot is működtettek. Ilyen intézmények voltak a 19. század első felében a debreceni, sárospataki, nagyenyedi, pápai és kecskeméti kollégiumok. Ezek a főiskolák elsősorban papokat, jogászokat, tanítókat képeztek. Ezek az intézmények voltak a partikula hálózat anyaiskolái is.[53]

A két legnagyobb kollégiumra, a debrecenire és a sárospatakira egyaránt jellemző, hogy ebben az időszakban bevezetik be a magyar nyelvű oktatást. Ez Sárospatakon történik meg leghamarabb. Először 1796-ban középszinten kezdenek magyarul tanítani, a filozófiai és teológiai tárgyak kivételével, majd 1818-tól kisebb szüneteket kivéve minden tárgyat magyar nyelven oktattak.[54] Debrecenben 1833-tól oktattak maradéktalanul magyar nyelven, ugyanis jellemző volt, hogy ha valahol be is vezették a magyar nyelven való oktatást, az nem mindig jelentett maradandó vagy teljes körű a változást.[55] Pedagógiai tekintetben azonban a humán és a reál tárgyak térnyeréséért harcoltak, ami nyomot hagyott a korabeli tantervi változásokban is. Debrecenben a humanisztikus tanítási rendszer győzedelmeskedik, ellenben az ún. Debreceni Kör tagjai igyekeztek ezt ellensúlyozni, ugyanis tagjai a természettudományok terén végeztek kiemelkedő munkát. Sárospatakon viszont egyre nagyobb teret nyertek a reál tantárgyak. A kollégium tantervei pedig arra utalnak, hogy a gyakorlatias irányú nevelés kialakítása volt a fő céljuk.[56] A korszakban növekedett a katedrák száma is. Debrecenben a 19. századig hat katedra létesült, amiből kettő teológiai, egy jogi, egy filozófiai, egy természettani és egy történettudományi volt. Ezek mellé pedig a század közepéig még további ötöt állítottak fel, amelyekből egy szintén teológiai katedra lett.[57] Sárospatakon ellenben korábban mindössze négy katedra volt: teológia, történelem, filozófia és fizika-matematika. A 18. század végén jött

[53] u. o.
[54] Ugrai János: Felvilágosodás kori változások a Sárospataki Református Kollégiumban in: *Egyháztörténeti Szemle* 2001/ 1. sz. 98. o.
[55] Bajkó: Kollégiumi iskolakultúránk, 39-42. o.
[56] Bucsay: A Magyar Református Egyház története, 312–314. o.
[57] Bajkó: Kollégiumi iskolakultúránk, 92. o.

létre a jogi kar, majd a teológiai katedrát kettébontották dogmatika és gyakorlati teológia tanszékre. A 19. század első felében pedig egy hetedik katedrát is létesítettek.[58]

A központi tiltás miatt a magyar felsőoktatás csonka maradt, vagyis nem adhattak doktori címet még teológiából sem. Ezért szükség volt arra, hogy a tanulók külföldön fejezzék be tanulmányaikat, ez volt a peregrináció. A peregrinációban való részvétel ugyanis a professzori alkalmazás alapfeltétele volt.[59] Éppen ezért jelentett nehézséget a református oktatás számára, amikor korlátozták a külföldi egyetemek látogatását a 19. század elején.[60]
Az Entwurf által előírt változtatások viszont a meglévő iskolarendszer teljes átalakításával jártak. Az Entwurf a korábbi hatéves gimnázium helyett egy nyolcosztályos gimnáziumot írt elő, ami algimnáziumra és felgimnáziumra oszlott, de egységes vezetés alatt állt. A gimnázium közvetlen vezetője az igazgató lett, akit munkájában a tanári értekezlet támogatott. Az igazgató a gimnázium egyik tanára volt, aki tudományos és fegyelmi szempontból is felelt az iskoláért. Katolikus tanulók nem járhattak református iskolákba.[61] Bevezették az osztályfőnöki munkakört. Tanári értekezletet kellett tartani havi rendszerességgel, ahol tagok kötelesek voltak megjelenni. Magát az értekezlet menetét pedig aprólékosan szabályozták. Az igazgatónak tájékoztatnia kellett a tantestületet az iskolahatóság által elrendelt intézkedésekről, minden osztály oktatási és fegyelmi állapotáról tájékoztatást kellett adni, ezen kívül a tanárok is felvethettek olyan témákat, amikről beszélni akartak. Itt kellett megtárgyalni a tanterv kérdéseit, a tanulók értékelését, az év végi zárójelentést. Feljegyezték az osztályok órarendjét, a tanárok névsorát, valamint azt is, hogy mit tanítanak. Azt is megszabták, hogy az értekezletek jegyzőkönyveit latin vagy német nyelven kell vezetni. Sárospatakon kezdetben magyarul vezették, majd 1854 őszétől párhuzamosan vezették latinul és magyarul. De a jegyzőkönyvek nyelve mellett, annak formai követelményeit is aprólékosan szabályozták. Voltak olyan gimnáziumok, amelyeket a későbbiekben felmentettek a havi értekezletek jegyzőkönyveinek beküldése alól és csak az év végi jelentést kellett beküldeniük, de a sárospataki gimnáziumra

[58] Dienes–Ugrai János: A Sárospataki Református Kollégium története, 94–95.o.
[59] Ugrai: Önállóság és kiszolgáltatottság, 60. o.
[60] Csohány: Magyar protestáns egyháztörténet 1711-1849, 105-106. o
[61] Ha nem volt csak református iskola az adott településen megengedték, hogy a katolikus tanulók oda járjanak, de igazolniuk kellett, hogy a katolikus papnál részt vesznek vallásoktatáson és nem járhattak el a vallásórákra és a református istentiszteletekre. Apostol levele Szakall Lászlónak 1853. júl. 25. SRKTGyLt. R. C. IX. 1/4.
Az ungi egyházmegye viszont panaszai között tartotta számon, hogy az iskolás korú katolikus gyerekeknek azt is megtiltották, hogy bemenjenek a református templomokba. SRKTGyLt. C./LXXXIII. /40,805. /193.

ez nem vonatkozott, folyamatosan küldeniük kellett a jegyzőkönyveket.[62] Velük szemben a miskolci iskola felé nem támasztottak ilyen elvárásokat.[63]

A gimnáziumok lehettek nyilvánosak vagy magán jellegűek. De csak a nyilvános gimnáziumok állíthattak ki államérvényes bizonyítványokat és tarthattak érettségi vizsgákat. Viszont érettségi vizsgát kell tennie mindenkinek, aki egyetemre szeretett volna menni és ott folytatni tanulmányait. Minden nyilvános gimnáziumban minden tanév végén az illetékes iskolatanácsos elnökletével tartották az érettségi vizsgát. Az Entwurf határozta meg a vizsga lebonyolítását, tárgyait, követelményeit a bizonyítvány kiállításának módját, még a javító vizsgákról is rendelkezett.[64]

Nyilvánossági jogot a közoktatásügyi minisztérium adhatott. A magángimnáziumok tanulói államilag érvényes bizonyítványt csak nyilvános gimnáziumokban szerezhettek. Épp ezért az Entwurf bevezetését követő években minden protestáns egyházkerületben központi kérdés volt a nyilvánossági jog megszerzésére való törekvés. Ezt azonban nehezítette több tényező is. Egyrészt a magániskolák csak akkor viselhették a gimnázium nevet, ha a berendezkedésük minden lényeges pontban megfelelt az állam által megszabott feltételeknek, ami jelentős átalakításokat követelt meg. Másrészt rövid határidőt szabtak az átállásra. Az adott iskolai évben még megtarthatták az iskolák a bizonyítvány adási jogukat, de a következő tanévig be kellett vezetniük az Entwurf által megkövetelt változtatásokat, hogy a továbbiakban is megmaradhasson ez a joguk. Ezt azonban megnehezítette az iskolák rossz pénzügyi helyzete.[65]

Az Entwurf szerinti átalakításhoz ugyanis szükség volt fejlesztésekre, több teremre, tanári lakásokra, az előírt szemléltető eszközök, fizikai és természetrajzi gyűjtemények megvásárlására. Azonban a legnagyobb anyagi problémát az okozta, hogy egy nyolcosztályos gimnázium nyilvánossági jogát 12, egy négyosztályos algimnáziumét pedig 6 tanár meglététől tette függővé. A tanárok létszámának növelésére azért volt szükség, mert az Entwurf bevezette a szaktanítást.[66] Viszont a református iskolákban nem ez volt a jellemző, hiszen Sárospatakon 1796-tól jelentek meg a gimnáziumi tagozat felső négy osztályában az állandó felnőtt tanárok, vagyis a humanorium professzorok az iskola alsó osztályaiban azonban diáktanítók oktattak,

[62] Zibolen*:* Az Entwurf kiterjesztése Magyarországra, 423–441. o.; Gimnasiumi tanári tanácskozmányok (conferentiák) jegyzőkönyve az 1851–1859 évekből SRKTGyLt. K. g. III. 1.
[63] Apostol Pál 481. sz. levele Tomasek Pálnak 1854. szept. 26. SRKTGyKt. 1912.
[64] Zibolen Endre*:* Az Entwurf. in: *Magyar Pedagógia*, 1984/2. 149–159. o.
[65] Zibolen*:* Az Entwurf kiterjesztése Magyarországra. 423–441. o.
[66] u. o.

akik a felső osztályok, vagy az akadémiai osztályok legjobb tanulói közül kerültek ki.[67] Állami segélyt lehetett kapni, de csak abban az esetben, ha igazolták, hogy az iskola fennmaradására szükség van. Ha ez a támogatás megfelelt egy vagy több tanár fizetésének, akkor ezeket a tanárokat az állam alkalmazta. A nyilvánossági jog kérdésében nem csak az volt a döntő, hogy az iskolák meg tudták-e valósítani a szükséges változtatásokat, hanem azt is vizsgálták, hogy politikai szempontból jelentenek-e problémát.[68]

A bécsi udvar nemcsak az oktatást, hanem a protestáns egyházakat is szerette volna minél jobban ellenőrzése alá vonni, ezért többször is lépéseket tett egy általa megszabott egyházalkotmány bevezetésére. Bécsben már 1849 nyarán elkezdtek kidolgozni egy 101 cikkből álló új egyházalkotmányt, amit rá akartak erőltetni a protestáns egyházakra és 1850 őszén tervezték a bevezetését. Ez az alkotmányterv nemcsak az egyházak szabadságát, hanem a puszta létüket is fenyegette. Azonban a protestáns lelkészek (többnyire evangélikusok) egy csoportja Mária Dorottya főhercegnőhöz, József nádor özvegyéhez fordult a problémával, aki nemcsak a folyamodványukat adta át az uralkodónak, hanem közben is járt az érdekükben. Ennek eredményeként az alkotmányterv ötletét félretették.[69]

1852-ben egy leiratban arra szólították fel a protestáns vezetőket, hogy ismertessék meg a minisztériummal a református egyház kánonjait és érvényes törvényeit. Ez a kérés azonban problémát jelentett a reformátusok számára, mert az egyháznak akkoriban nem volt alapelveinek és a kor kívánalmainak megfelelő egységes törvénykönyve. A kérdés megtárgyalása után úgy döntöttek, hogy válaszukban felsorolják a bécsi békekötés előtt keletkezett kánonokat, de az utána keletkezett kánonok közül csupán a tasnádi zsinaton 1633-ban lejegyzett kánonokat, a komjáti és a Geleji kánonokat említették. A budai kánonokat kihagyták, mivel rendelkezéseit sok tekintetben sérelmesnek találták a lelkészek, mert velük szemben inkább a világiaknak kedvezett. Bár a paritás elvét, ami a kánonokban is megjelent támogatták, mégis az egyházkerületek vezetősége alapvetően nem tartották jónak a budai kánonokat. Így viszont az a furcsa helyzet állt elő, hogy bár az egyházkerületek elvileg a budai kánonokban meghatározott törvények szerint működöttek, ez mégsem derült ki a királyhoz intézett válaszból. Az a tény, hogy a református egyháznak nem volt megfelelő törvénykönyve a kormány számára kedvező

[67] Bajkó: Kollégiumi iskolakultúránk a felvilágosodás idején és a reformkorban 29–34. o.
[68] Zibolen*:* Az Entwurf kiterjesztése Magyarországra. 423–441. o.
[69] Warga: A keresztyén egyház történelme, 394–395. o.; Szatmári: A református egyház a neoabszolutizmus éveiben 1849–1860, 33–36. o

volt, mert később úgy próbálta beállítani a különböző törvényterveit, a protestáns pátenst is, mintha ezekkel éppen ezt a hiányosságát szeretné pótolni az egyháznak.[70]

1854-ben megszűnt az ostromállapot, de a református egyház szempontjából nem történtek meg a várt pozitív változások. Egyháztanácsi, presbiteri gyűléseket ugyan tarthattak előzetes bejelentés és kormánybiztos nélkül, de egyházmegyei és egyházkerületi gyűléseket továbbra sem. Tilos volt a szuperintendens választás is, de a lelkészek és tanítók megválasztását is bejelentéshez és a hatóság jóváhagyásához kötötték. De egyértelmű volt, hogy ezt nem végleges rendezésnek szánták, hiszen maga a rendelet is megígérte a protestánsok ügyeinek rendezését. Az uralkodó 1854 decemberében jóváhagyását adta a protestáns egyházi tervezet kidolgozására, de az csak 1855-re készült el. Albrecht főherceg, Magyarország kormányzója szintén sürgette a protestánsok ügyének rendezését, mert a nyugtalanság forrásának látta. A törvényterv elkészülte után egy miniszteri értekezletet hívtak össze, amire meghívták a protestáns egyházak több képviselőjét, hogy véleményezzék a törvényterveket. A meghívottak azonban nem voltak erre felhatalmazva és emiatt nehezményezték a kérést.[71]

A törvénytervet lényegesen átdolgozva 1856-ban egy miniszteri rendelet kíséretében kiküldték az egyházkerületeknek véleményezésre. A tervezett egyházalkotmány megvalósítása viszont még rosszabb helyzetbe hozta volna a protestánsokat, aktuális helyzetüknél, így szinte az egész református egyház kedvezőtlenül fogadta és el is utasították.[72] Ezt követően néhány évig látszólag csend volt ebben az ügyben, de a háttérben a minisztertanács és a birodalmi tanács is foglalkozott a kérdéssel. Az osztrák vezetők ugyanis nem hagytak fel azzal a tervükkel, hogy a visszautasított alkotmánytervet bevezettessék a protestáns egyházakban. Ennek megfelelően 1859. szeptember 1-jén uralkodó nyílt parancsot adott ki, amelyben szabályozta a protestáns egyházak belső szervezetét, iskolai- és oktatási ügyeit. Maga a pátens 58 paragrafusból állt. A pátens szerint, az uralkodó az egyházak feletti főfelügyeleti jogot a vallás- és közoktatásügyi minisztériumban felállítandó protestáns osztályon keresztül gyakorolja. A szuperintendensek és felügyelők kötelesek esküt tenni a császári ház iránti hűségre és választásukat is az uralkodó erősíti meg. Másrészt az egyházkerületek állandó segélyben részesülnek, amit a szuperintendensek, esperesek fizetésének pótlására és a szegényebb egyházközségek megsegítésére fordíthatnak. A protestáns iskolák felett megmarad az állami felügyelet, de protestáns vallású tisztségviselők által gyakorolva. Csak a vallás- és közoktatásügyi

[70] Zsoldos Benő: A protestánsok magatartása és helyzete a bécsi absolut kormánnyal szemben 1859 szeptember 1-seje előtt, in: *Sárospataki Lapok* 1901/8. sz. 161-163. o
[71] Szatmári: A református egyház a neoabszolutizmus éveiben 1849–1860, 101–107. o.
[72] Warga: A keresztyén Egyház Történelme III. kötet, 395–396. o.

minisztérium által engedélyezett tankönyvekből és az általuk elfogadott tanterv alapján folyhat az iskolákban a tanítás.[73]

Az egyházkerületek figyelmen kívül hagyták az állami rendelkezéseket és visszautasították a pátenst. Követség küldését határozták el, hogy személyesen kérjék a pátens visszavonását. Amit meg is valósítottak 1680 januárjában és mind az evangélikus mind a református egyházkerületek részéről képviseltették magukat az egyházak. Ez alatt azonban egy újabb rendeletet adtak ki, amely a gyülekezeteket célozta meg. Mivel a gyülekezeteknek adták parancsba a pátens kihirdetését fontossá vált Révész Imre a Tájékoztatója, amiben megfogalmazta az elutasítás okait és szükségességét. Eközben zaklatás, fenyegetés, és hízelgés segítségével próbálták rávenni a gyülekezeteket és az egyházi vezetőket az együttműködésre. Végül összesen 25 református (1%) és az evangélikus gyülekezetek 40 százaléka vállalta a pátens szerinti átalakítást (zömmel szláv és német ajkú gyülekezetek). A hazai közvélemény és sok esetben a nemzeti-liberális katolikus papság is a protestánsokat támogatta.[74]

A kormány ugyanakkor kereste a megegyezést a protestánsokkal. Február 1-jén fogadta a Bécsben maradt Vay Miklóst és Prónay Gábort, de nem, mint küldöttek, hanem mint magánembereket. Így sikerült a protestánsok álláspontját szóban az uralkodó elé terjeszteni. Az uralkodó pedig kijelentette, hogy a protestánsok ügyét mindkét fél megelégedésére kívánja elrendezni. A protestánsok viszont nem engedtek követeléseikből és érvénytelennek tekintették a pátenst és a kiadott rendeleteket. A február 6–8. között Rechberg, Nádasdy és Thun miniszterekkel folytattak megbeszélést, ahol a miniszterek számára is egyértelművé vált, hogy a protestánsok a pátens felfüggesztését akarják. Ezt nem akarták megtenni, így nem született megegyezés ebben a kérdésben. A sikertelen tárgyalások után Pesten a paplakban a református egyház vezető személyiségei közül többen összegyűltek, hogy megbeszéljék a további teendőket. Filó Lajos ekkor írta meg az Irányadót, ami a tárgyalások leírásán túl azt is közölte, hogy mit tegyenek a kiadott rendelettel kapcsolatban. Hangsúlyozta az összetartás fontosságát, hiszen arra kell törekedni, hogy senkit se lehessen felelősségre vonni. A lelkészt a presbitériumnak, az esperest az egyházmegyei gyűlésnek, a szuperintendenst pedig az egyházkerületi közgyűlésnek és a seniorum collegiumnak kell fedeznie. Fontos az egyházkerületek közötti szoros kapcsolattartás, a januári miniszteri rendeletet pedig egyetlen lelkésznek sem szabad kihirdetnie. A kormány büntetésekkel és az egyházkerületek,

[73] Révész Kálmán (szerk.): *Révész Imre munkái a pátens korából* (1859–1860), Budapest, Hornyánszky Viktor Cs. és Kir. Udvari Könyvnyomdája, 1900.175–231. o.
[74] Misák: 22–24. o.

egyházmegyék gyűléseinek akadályozásával próbált célt érni, de az ellenkező hatást, a nagyfokú közös ellenállást váltotta ki.[75]

A helyzetet végül nem lehetett másként feloldani, mint a pátens visszavonásával. 1860. május 15-én az uralkodó kiadott egy rendeletet miszerint a pátens szerint meg nem szervezett egyházmegyék, egyházközségek és egyházkerületek szabadon tarthatnak gyűléseket és szuperintendens- és gondnokválasztásokat. A pátens elleni tiltakozás miatti büntetéseket felfüggesztette, ahogy a folyamatban lévő bírósági eljárásokat is. Így a református egyházban minden fennakadás nélkül visszatérhettek az 1848 előtti állapotokhoz.[76]

A 19. században többféle teológiai irányzat éreztette hatását Magyarországon. Az ortodox irányzat, a racionalizmus, a teológiai liberalizmus és a romantikus teológiai gondolkozás is jelen volt. Az ortodoxia a Biblia tanítását, a keresztyén életvitelt és a tanító jelleget állítja a középpontba. Az irányzat legjelentősebb képviselője Szikszai György volt, de ezt az irányzatot követte Kecskeméti Zsigmond és Sipos József is. Jellemző mindegyikükre, hogy igehirdetésük középpontjában Jézus Krisztus állt.[77]

A század első felében megélénkült a magánéleti kegyesség, a vallásos iratok és Bibliák kiadása. 1813-ban megjelent az első egységes használatba kerülő református énekeskönyv. Sikerült megvalósítani a bibliakiadást az országban. Wimmer Gottlieb Ágost 1838 és 1848 között a kőszegi nyomda segítségével és vándorárusok alkalmazásával az Újszövetségből hetvenezer, a teljes Bibliából pedig hatvanezer példányt adott el. De árusított idegen nyelvű, főként német és szlovák Bibliákat, valamint hitmélyítő irodalmat is. Megnövekedett az olvasni tudó emberek száma, a magánéleti vallásosságban pedig nagy szerepe lett a kegyességi irodalomnak, így megnőtt az igény a kiadásukra. Szikszai György Keresztyéni tanítások és imádságok című 1786-ban megjelent műve például rendkívül nagy népszerűségnek örvendett. Sok helyen jellemző volt az otthoni bibliaolvasás és zsoltáréneklés is.[78] A 19. század közepétől azonban a helyzet megváltozott, jellemzőbb lett az emberek vallástól való elfordulása. Ennek jelei pedig már a század második negyedében is felfedezhetők. Többen ezzel hozták összefüggésbe, hogy egyre elterjedtebb gyakorlat volt az egyházfenntartói kötelezettségek hanyagolása.[79]

[75] Szatmári: A református egyház protestáns pátens elleni küzdelme, 50–51. o. és SRKTGyKt. 2224. Az 1860 január havában Bécsben járt küldöttség jegyzőkönyve az irányadóval együtt
[76] Szatmári: A református egyház protestáns pátens elleni küzdelme, in: Baráth Béla–Fürj Zoltán (szerk.): *A protestáns pátens és kora,* D. Dr. Harsányi András Alapítvány, Debrecen 2010. 31–70. o.
[77] Bucsay: A Magyar Református Egyház története, 316–317. o.
[78] Kósa László: *Művelődés, egyház, társadalom*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 2011. 34–48. o.
[79] u. o. 157–166. o.

II. Apostol Pál életútja

Apostol Pál 1787 október 3-án született Zsarnón.[80] Édesapja, akit szintén Apostol Pálnak hívtak a helyi gyülekezet lelkipásztora és emellett a tornai egyházmegye assessora[81] is volt. Csoma József Abaúj vármegye régi nemesi családjai között említi az Apostol családot.[82] Édesanyja Pósta Erzsébet egy olyan Bihar megyei családból származott, akik 1701-ben kaptak nemességet I. Lipóttól.[83] Nem maradtak fenn a születésének ebből az időszakból zsarnói anyakönyvek, így csak az iskolai könyvekből lehet kikövetkeztetni, hogy volt egy testvére is, Apostol Péter, aki Sárospatakon tanult és szintén a lelkészi pályát választotta. A körtvélyesi gyülekezetben az idősebb Apsotol Pált váltotta a szolgálatban.[84]

Apostol Pál iskolai tanulmányait születési helyén, Zsarnón kezdte, majd a sárospataki kollégium egyik partikulájában Szepsiben folytatta.[85] Az ottani református iskolában megtanulhatta a legszükségesebb ismereteket, illetve a vallást és a latin nyelvet, hiszen Szepsiben ezeknek a tanítására különösen nagy gondot fordítottak.[86] Később az anyaiskolában tanult tovább. A kollégiumi feljegyzések szerint 1802-ben 15 évesen lett a sárospataki kollégium tógátus diákja.[87] Ez az életkor valamivel fiatalabbnak számított, mint az átlag, mivel a tógátusok többsége 16–19 éves korban kezdte tanulmányait. De nem volt egyedi eset az sem, ha valaki Apostolhoz hasonlóan 15 esetleg 14 éves korban kezdte meg tógátusi tanulmányait.[88]

---

[80] Születési helye Zsarnó, a Bódva völgyében található (ma Szlovákia), nemzetiségi szempontból egységes, csak magyarok lakta település volt az 1800-as évek elején. Az első magyarországi népszámlálás (1784–1787) adatai szerint a településen 100 ház található, a lakossága pedig 600 fő. A falu vallását tekintve megosztott volt. 267 római katolikus, 26 görögkatolikus, 120 református és 37 zsidó vallású ember élt a településen az 1780-as évek végén a különböző felekezeti összeírások szerint. Dr. Barsi János (szerk.): *Magyarország történeti helységnévtára Abaúj és Torna megyék (1773–1808)*, KSH Nyomdai és Kiadói Osztálya, Budapest–Miskolc, 2004. 267. o.

[81] Az assessorok egyházmegyék tisztségviselői, tanácsosai voltak.

[82] 1694-ben kaptak nemesi rangot I. Lipóttól, de a család már korábban is nemesi származású volt, mivel egyik elődjük megözvegyülve egy jobbágyhoz ment férjhez, így hiába voltak a gyermekei nemesi származásúak, mégis jobbágyként tekintettek rájuk. Csoma József: *Abauj-Torna vármegye nemesi családjai*, Forster, Wesselényi és Társai Könyvnyomdája, Kassa, 1807. 54–55. o.

[83] Orosz Ernő: *Heves és a volt Külső-Szolnok egyesült vármegyék nemesi családjai*, Egri Nyomda-Részvénytársaság, 1906. 199. o.; Nyilas Samu: Bevezetésül, néhány szó Apostol Pálról, in: *Apostol Pál egyházi beszédei, 5–10. o.*

[84] SRKTGyLt. K. a. II. 18.; Ugrai János (szerk.): *A Tiszáninneni Református Egyházkerület lelkészei -A kezdetektől a milleniumig- Adattár,* A Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, Sárospatak-Tiszaújváros, 2017.

[85] SRKTGyLt. A./XXXIV. /13,019/206.1. Apostol Pál életrajza

[86] Kovács Béla: *A Szepsii Ev. Ref. Egyház története*, Szepsii Ev. Ref. Egyház, Sárospatak, 1896. 82. o.

[87] Ugrai János (szerk.): *Sárospataki tógátusok* 1783–1876 *A Sárospataki Református Kollégiumba beiratkozó és onnan távozó tógátusdiákok névsorai*, Tiszáninneni Református Egyházkerület Hernád Kiadó, Sárospatak, 2023. 43. o.

[88] Akár az is megtörténhetett, hogy valaki 22–23 éves korában kezdett, így az iskolát kezdők átlagéletkora általában 18 év körül mozgott. Ugrai: Önállóság és kiszolgáltatottság, 118. o.

Akár az is megtörténhetett, hogy valaki 22–23 éves korában kezdett, így az iskolát kezdők átlagéletkora általában 18 év körül mozgott.[89] Bölcsészetet, jogot és teológiát is tanult Sárospatakon, mégpedig a kor kiemelkedő és képzett tanárainak előadásában. Ilyen tanárok voltak: Kövy Sándor, Nyíri István, Szombathy János.[90]

Apostol Pál tanulmányai idején diákönkormányzati tisztségeket is betöltött. 1812-ben lett contrascriba,[91] majd 1813-ban seniornak választották. A senior volt a diákönkormányzat vezetője, a contrascriba pedig a helyettese. Mindkét tisztség viselőjeként a kor szokásai szerint részt vett a kollégium belső irányításában és működésében.[92] Apostol seniori tisztsége folytán lehetőséget kapott arra, hogy külföldi tanulmányokat folytasson, mivel a seniorok peregrinációját támogatták. A Göttingeni egyetemen szerette volna folytatni tanulmányait, de ez a terve meghiúsult,[93] az akkor uralkodó politikai és háborús helyzet miatt, így ezt az időt Bécsben használta fel szellemi művelődésre.[94] A tanulmányaira kapott összeggel, ezért hazaérve el kellett számolnia.[95] Nem tudta visszaadni a kért összeget, mert saját bevallása szerint elköltötte Bécsben a szükséges könyvekre. Összesen 15 Rft maradt a pénzből, ezért kérvényezte, hogy legyenek tekintettel erre a deficiensi kasszába kért befizetésnél, amit meg is tettek, mivel mindössze 16 Rft befizetésére kötelezték.[96]

Apostol Pál Bécsből való hazatérése után Körtvélyesre ment, ahol az ott szolgáló édesapja káplánja lett 1815-ben.[97] A káplánok változó ideig szolgáltak egy idősebb lelkipásztor mellett és a prédikátor fizetéséből hasítottak ki egy részt számukra javadalomnak.[98] A káplánok, így Apostol célja is az volt, hogy minél hamarabb felszenteljék. De a 19. században, ahhoz, hogy

[89] Ugrai: Önállóság és kiszolgáltatottság, 118. o.
[90] Nyilas: Bevezetésül, néhány szó Apostol Pálról in: Apostol Pál egyházi beszédei, 6. o.; SRKTGyLt. K. a. II. 6.; SRKTGyLt. K. a. II. 18.
[91] SRKTGyLt. K. a. II.17.
[92] Ugrai: Önállóság és kiszolgáltatottság, 62–67. o.
[93] Amikor 1860-ban a sárospataki kollégium fennállásának 300. éve alkalmából történő megemlékezésen Zsarnay Lajos megemlékezik Apostol Pálról a tanulmányai között felsorolja a göttingeni egyetemet, de máshol nem említik, hogy ténylegesen tanult volna ott és nem szerepel a göttingeni magyar diákok névsorában sem.
Sárospatak ünnepe, in: *Sárospataki Füzetek* 1860/4. 584–.615. o.; Borzsák István: *Budai Ézsaiás és klasszika-filológiánk kezdetei*, Akadémiai Kiadó, Budapest. 1955. IV. függelék: A Göttingában nevelődött magyar diákok névsora, 189–200. o.
[94] Ebben az időszakban még zajlottak a napóleoni háborúk. A lipcsei csata, ahol számos magyar is harcolt 1813. októberében zajlott. Berkó István: Magyarok az 1813-15 évi felszabadító háborúkban, in: *Hadtörténelmi közlemények* 1954/ 3-4. 179–206. o.; Nyilas: Bevezetésül, néhány szó Apostol Pálról, 6. o.
[95] A pénznem időközben változott. Apostol 200 váltóforintot kapott, ami 1819-ben kb. 600 konvenciós ezüstforintnak felelt meg. SRKTGyLt. B. /LXII. / 17,188. / 70.-a.; Danyi Pál: Magyar pénzértékindex – árak és devizák alapján 1754-től, https://artortenet.hu/magyar-penzertekindex-arak-es-devizak-alapjan-1754-tol/
[96] SRKTGyLt. B. /LXII. / 17,188. / 70.-a. A gömöri egyházmegye jelentése a tiszáninneni egyházkerületnek 1819. márc. 30.
[97] Nyilas: Bevezetésül, néhány szó Apostol Pálról, 5–10. o.
[98] 59. sz. bejövő levél 1858, febr. 15. SRKTGyKt. 1912.; Ugrai: Lelkészek képzése és elhelyezkedési esélyei a 19. század elején a Tiszáninneni Református Egyházkerületben, 158–181. o.

valakiből lelkipásztor lehessen találnia kellett egy olyan gyülekezetet, ami befogadta lelkészének. Ezt megnehezítette, hogy tiltották a jelöltek korteskedését, a helyért való vetélkedést. Ezen kívül volt néhány megkötés azzal kapcsolatban is, hogy egy pályakezdő lelkész melyik gyülekezetben vállalhat szolgálatot. A tanítók és a lelkészek közötti viszály elkerülése miatt tiltották, hogy a gyülekezet olyasvalakit hívjon meg lelkészének, aki korábban ott tanítóskodott. De az sem volt megengedett, hogy a helyi lelkész fia tanító legyen az adott gyülekezetben. A gyülekezet a saját káplánját sem választhatta lelkészének Ezek a korlátozások arra ösztönözték a káplánokat, hogy kitűnjenek valahogy a többiek közül, ezt általában azzal igyekeztek elérni, ezért törekedtek az állhatatos, szorgalmas munkavégzésre és az erkölcsös életvitelre. Átlagosan két-három évet kellett várnia a káplánoknak, hogy egy gyülekezet megválassza őket, ami Apostol esetében egy kicsit több volt. A Bécsben töltött idejét is beszámítva 4 év várakozási idő után 30 éves korában kerül sor a felszentelésére.[99]

Apostol azt az időt, amíg arra várt, hogy egy gyülekezet megválassza javarészt nem káplánkodással töltötte, hanem egy másik lehetőséget választott, mivel Losoncon hittan és az azzal kapcsolatos tudományok tanára lett.[100] A losonci iskola egyike volt az egyházkerület magasabb szintű partikuláinak, ahová 1–3 professzorra volt szükség.[101] Az ottani munkájáról nem maradtak fenn feljegyzések, de arra következtetni tudunk, hogy mennyi lehetett a fizetésére, mivel fennmaradt 1814 decemberéből, hogy mit kapott fizetségként Losoncon a filozófia professzor: „készpénz az iskola pénztárából 300 frt; 50 kila búza, 100 font só, 20 font faggyú, 3 akó bor, 2 $^{1/2}$, öl fa a várostól, mindenik vetőre 10 kilás föld az ev. ref. egyháztól; az újonnan beirt tanulók díjának (2 frt) a publicus deákok (1 frt 15 kr.) s a classisták által fizetendő fapénznek (15 kr.), a publicus nem togatus diákok tandíjának (4 frt), a vásárpénznek, t. i. : minden classistától 15 kr-nak s a canicularis 15 krnak minden classistától — fele”.[102] Valószínű, hogy az alig néhány hónap múlva odaérkező Apostol Pál fizetése is hasonló lehetett.[103]

Apostol 1817. március 30-án ment el a városból, mert a gömöri egyházmegyében található Berzétei gyülekezet lelkipásztorává választotta.[104] Ha egy káplán talált magának befogadó gyülekezetet felszentelése előtt még egy alkalmassági vizsgán is bizonyítania kellett

[99] Ugrai János: Lelkészek képzése és elhelyezkedési esélyei a 19. század elején a Tiszáninneni Református Egyházkerületben in: *Korall* 2007/ 30. sz. 158–181. o.
[100] Nyilas: Bevezetésül, néhány szó Apostol Pálról, 5–10. o.
[101] Ugrai: Lelkészek képzése és elhelyezkedési esélyei a 19. század elején a Tiszáninneni Református Egyházkerületben, 158–181. o.
[102] Gresits Miksa: *A Losonczi Magy. Kir. Állami Főgymnasium értesítője 1894-95*, Kármán féle Könyvnyomda, Losonc, 1895. 12. o.
[103] u. o.
[104] Nyilas: Bevezetésül, néhány szó Apostol Pálról, 5–10. o.

rátermettségét. Ezeken a vizsgákon a Szentírás héber és görög nyelvű részeit magyarázták, illetve különböző teológiai kérdésekre kellett választ adniuk a kollégium teológiaprofesszorai és az egyházkerület által kijelölt lelkészek jelenlétében. Sikeres vizsga esetén a felszentelésre várónak könyvtári adománnyal kellett meghálálnia iskolája törődését.[105] Apostol Pál vizsgájának részleteit rögzítette a gömöri egyházkerület 1817. október elején tartott egyházmegyei gyűlésének jegyzőkönyve. Ebből az is kiderül, hogy Apostol már a vizsga letétele előtt, mint exmisszus szolgált Berzétén és nem tudott elmenni az egyházmegyei gyűlésre vizsgázni, ezért Báthori István esperes és Kajári István asszesszor vizsgáztatta le a serki parókián. A hittudományokról, a Helvét Hitvallásról kérdezték, valamint a Biblia eredeti nyelveiből: héberül az 55., 56. és 57. zsoltárból, görögül pedig Lukács evangéliumának 19., 20., 21. részeiből kérdezték. A vizsgája alapján méltónak találták arra, hogy a Mezőkeresztesen tartandó lelkészszentelő egyházkerületi gyűlésen részt vegyen és felszenteljék.[106]

Még Berzétei lelkipásztorként szolgált, amikor 1820-ban megnősült. A volt lászlófalui lelkipásztor Szathmáry Paksi József lányát, Borbálát vette feleségül. Ez a Szathmáry Paksi József unokatestvére volt a hasonló nevű püspöknek, akit hivatalában Apostol Pál követett 1848-ban.[107] Négy gyermekük született: József (egy ideig egyházkerületi világi főjegyző volt), Pál, Emília (Hézser Endréné), Borbála (Futó Sámuelné).[108]

Apostol 1827-ben távozott Berzétéről, hogy a gömöri egyházmegyében található Jánosi gyülekezet lelkipásztora legyen. Nem sokáig maradt a településen, ugyanis még 1827-ben meghívták Miskolcra, ahol egészen haláláig végezte a lelkészi szolgálatot.[109] Miskolcra kerülve a lelkipásztori feladatai mellett tanított is a gimnáziumban, de 1828. júliusától egészségügyi állapotára való tekintettel, már csak lelkészként tevékenykedett. Az egyházközség nagyon elégedett volt tanítói munkájával, de megértették a helyzetét.[110] Lelkipásztori munkája mellett egyházkerületi tisztségeket is vállalt. 1827-ben a Tiszáninneni Református Egyházkerület aljegyzőjévé, 1831-ben főjegyzőjévé, 1848-ban pedig püspökévé választotta.[111] 1842-ben

[105] Ugrai: Lelkészek képzése és elhelyezkedési esélyei a 19. század elején a Tiszáninneni Református Egyházkerületben, 158–181. o.
[106] Tiszáninneni Református Egyházkerület gömöri (és Kis-honti) tractusai közgyűléseinek jegyzőkönyve 1805–1852. 1817. okt. 1. gyűlés 1. bejegyzése SRKTGyLt. Kgg. IV. 25.
[107] Ugrai János: Apostol Pál, in: Földváryné, Kiss Réka (szerk.): RefWiki: Református Online Enciklopédia Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem (2023); Nyilas: Bevezetésül, néhány szó Apostol Pálról, 5–10. o.
[108] Apostol Pál gyászjelentése In: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lapok* 1860/12. sz. 376. o.
[109] Nyilas Samu beszámolója alapján az évek során más gyülekezetektől is kapott meghívást úgy, mint Körtvélyes, Putnok, Szentpéter, Újhely, Rimaszombat, de ezeket visszautasította. Nyilas: Bevezetésül, néhány szó Apostol Pálról, 5–10. o.
[110] Miskolc presbiteri jegyzőkönyvek 1828. 146. bejegyzés SRKTGyLt. R. A. I. 1/27.
[111] Nyilas: Bevezetésül, néhány szó Apostol Pálról, 5–10. o.; Apostol Pál 361 szavazatból 191-et kapott a főjegyző választáson. SRKTGyLt. B. /LIV. /23,286. /353.

megválasztották az Alsó-borsodi egyházmegye esperesévé, de feladataira, főjegyzői tisztségére hivatkozva visszautasította az egyházmegye felkérését.[112]

Főjegyzőként végzett munkájáról és konkrét feladatairól leginkább levelezéséből lehet következtetni. Ezek alapján a feladatai elsősorban az egyházkerület működését szabályzó és elősegítő dokumentumokhoz kapcsolódtak. Az egyházkerületi gyűlések határozatainak kiadását, elküldését és hitelesítését végezte. Bár a dunántúli egyházkerületben a reformkorban a főjegyző feladata volt a közgyűlések jegyzőkönyvének tisztázása, Apostol leveléből az derül ki, hogy ő csupán ellenőrizte a jegyzők munkáját, mielőtt kiadta volna.[113] Fordítói munkát is végzett: latinból magyarra fordította az esperesi és az egyházmegyei tisztségviselők felesketési formáit.[114]

Ebben az időszakban alakult meg a papi özvegy-árva tár, amelynek megalapításában Apostol is részt vett. A 19. században az idős, beteg lelkipásztorok, haláluk esetén pedig az özvegyük és a gyermekeik kiszolgáltatott helyzetbe kerültek. A tiszáninneni egyházkerületben ugyan igyekeztek segíteni rajtuk azzal, hogy a betegeskedő lelkész mellé káplánt rendeltek, az özvegyek pedig férjük halála után egy ideig a parókián maradtak. Némi anyagi segítséget is kaptak az ún. deficiensi cassából. De ez egyáltalán nem oldotta meg a problémát. Szemere Bertalan látva a lelkészek és családjuk nehézségeit kidolgozott egy tervezetet a helyzet javítására, amit 1838-ban be is mutatott az egyházkerületnek. Javaslata megvalósítását többen is adományokkal segítették és egy küldöttséget szerveztek, hogy konkrét tervet készítsenek Szemere ötletének megvalósítására. Ennek a bizottságnak Apostol Pál is a tagja volt. A megfogalmazott szabályok kinyomtatását is ő intézte. Szemere tervezetét úgy ültették gyakorlatba, hogy a lelkészek iskolamesterek és a nagyobb iskolák tanárai számára kötelezővé tették a belépést. Belépéskor 15 forintot kellett befizetni, majd évente 5, 10 vagy 15 forintot jövedelmétől függően. A befizetett összeget pedig nyugdíjba vonuláskor kapta meg az adott lelkipásztor, vagy halála esetén az özvegye és az árvái. 1842-ben fogadta el ezt az egyházkerület a tervezetet és 1847-től kezdték gyakorlatban is alkalmazni.[115]

[112] N. L.: Egyházi ülések, in *Protestán Egyházi és Iskolai Lap* 1842/27. sz., 321–323. o.
[113] SRKTGyLt. B./LIV. /23,298. /365. és SRKTGyLt. B./LXV. /28,790. /10.; Huldi József: A Dunántúli Református Egyházkerület közgyűlési jegyzőkönyveinek múltjáról, in: *Acta Papensia*, Pápa, 2012. 23–42. o.
[114] SRKTGyLt. B./LVII. /25,068. /678.
[115] Pályi Zsófia Kata: Az egyházi özvegy-árva tár megalapítása a Tiszáninneni Református Egyházkerületben. Szemere Bertalan intézeti terve 1838-ból, in: *Egyháztörténeti Szemle* (14.) 2013/3. 36–66. o.; Ugrai: A Tiszáninneni Református Egyházkerület Története, 152–169. o.; SRKTGyLt. B./LXVII. /30,378. /464.

1848-ban a párizsi, bécsi forradalom hírére az országgyűlés alsó- és a felsőtáblája is elfogadta Kossuth Lajos reformokkal kapcsolatos javaslatát, majd március 15-én Magyarországon lezajló forradalom hatására a császár szentesíti is ezeket a törvényeket, amelyek között szerepelt a bevett felekezetek egyenjogúságának kimondása is.[116] Az 1848. évi XX. törvénycikk, azonban egy kerettörvény volt, amit gyakorlati tartalommal kellett megtölteni. Ennek érdekében báró Eötvös József vallás–és közoktatásügyi miniszter meghívót küldött az egyházkerületeknek, amelyben szeptember elsejére egy értekezletre hívta őket, ahol megbeszélhetik a felmerülő kérdéseket és előadhatják javaslataikat.[117]

A konferencia kapcsán a Tiszáninneni Református Egyházkerület 1848. május 3-án értesítést küldött a többi egyházkerületnek, amelyben közölte azt a határozatát, hogy a tanácskozásra küldendő képviselőit egyházmegyei gyűlésen tervezi megválasztani. Vagyis ezzel az egyházkerület az egyházi gyűlések népképviseleti alapon történő szervezése mellett foglalt állást.[118] A tiszántúli, dunamelléki és dunántúli kerületekben az egyházmegyék által külön-külön választott képviselőkből tevődött össze az egyházkerületi delegáció, a tiszáninneni kerületben viszont egyházkerületi szavazólista alapján dőlt el kiket küldenek a megbeszélésre.[119]

A Tiszáninneni Református Egyházkerület hét világi és hét lelkészi, valamint két tanári küldöttet választott a konferenciára. Ezek egyike volt Apostol Pál is.[120] Magáról az értekezletről mind a reformátusok, mind az evangélikusok azt gondolták, hogy Eötvös József vallás- és közoktatásügyi miniszterrel fognak tárgyalni, viszont amikor egyeztetni akarták javaslataikat kiderült, hogy Eötvös csupán arra gondolt, hogy az egyházak küldöttei maguk közt tanácskoznak és csupán egy beadványt küldenek majd neki a kialakult álláspontjukról.[121] Az értekezleten tárgyaltak az állam és az egyház viszonyának kérdéséről és azt az igényt fogalmazták meg, hogy az állam ne avatkozzon az egyház belügyeibe, illetve a protestánsok

[116] Gergely András: A forradalom és az önvédelmi háború (1848–1849), in: Gergely András: *Magyarország története a 19. században*, Osiris Kiadó, Budapest, 2019. 238–278. o.
[117] Csohány: Magyar protestáns egyháztörténet 1711–1849, 132–133. o. és SRKTGyLt. B-14 1848. máj. 4. közgyűlés 29. pont
[118] Bucsay: A Magyar Református Egyház története, 304–305. o.
[119] Szatmári: A református egyház előkészületei az 1848-as miniszteriális konferenciára, in, 84. o.
[120] A világi küldöttek: Bernáth Zsigmond, Jakabfalvy András, Kazinczy Gábor, Nagy Gedeon, Szemere Bertalan, Zsarnay Imre, Vadnai Lajos. A lelkészi küldöttek: Apostol Pál miskolci, Ferenczy József kassai, Futó Sámuel bőcsi, Hegedüs László sárospataki, Kovács János eszenyi, Molnár Antal aszalói, Terhes Sámuel rimaszombati lelkészek, és Zsarnay Lajos és Somossy János kollégiumi oktatók.
Vályi: A tiszáninneni helv. hitv. egyh. kerület közgyűlése, 916. o. és SRKTGyLt. B-14 1848. máj. 4. közgyűlés 85. pontja
[121] Szatmári: A református egyház előkészületei az 1848-as miniszteriális konferenciára, 85. o.

mindenütt szabad lakással és polgárjoggal bírjanak. A közügyekkel, áttéréssel, vegyes házasságokkal kapcsolatban azt hangsúlyozták, hogy minden felekezetnek egyforma jogai legyenek. Felmerült az igény, hogy a reformátusok részéről is lehessenek tábori papok. Ezen kívül pedig az iskolák, az állami támogatás, valamint a fizetések kérdéséről születtek határozatok.[122] A tábori lelkészség szükségességével kapcsolatban a tiszáninneni egyházkerület az 1849 januárjában tartott közgyűlésén határozatot is hozott.[123] De összességében a tervezett új vallásügyi törvény nem született meg, viszont kitűzték a zsinat idejét, mégpedig 1849. augusztusának első vasárnapjára. Sajnos azonban a szabadságharc leverése lehetetlenné tette a zsinat megtartását, sőt a legközelebbi zsinatot csak évtizedekkel később 1881-ben tarthatták meg Debrecenben.[124]

1848. májusában püspökválasztásra került sor az egyházkerületben, mert a korábbi szuperintendens Szathmári Paksi József 1848. január 11-én meghalt.[125] A püspökválasztás során a gyülekezetek és papjaik is külön-külön egy-egy szavazattal rendelkeztek. Ha a szavazás első körében az egyik jelölt megszerezte a szavazatok kétharmadát, általában elmaradt a szavazás második köre. Az esetek többségében ez volt a jellemző, hiszen korábbi választásoknál nem alakult ki ilyen szintű megosztottság. A választások általában már az első fordulóban eldőltek nagy szavazattöbbséggel.[126] Éppen ezért lehetett meglepő, hogy az 1848 májusában Miskolcon tartott bizottmányi ülésen nem alakult ki kétharmados szavazattöbbség. A választás első körében a legtöbb szavazatot, szám szerint 156-ot, Somosy János, a sárospataki kollégium igazgató tanára és az alsó-zempléni egyházmegye esperese kapta. De Apostol Pál is csaknem ugyanennyi szavazatot kapott, hiszen 146-an szavaztak rá. Ennélfogva új szavazást indítottak, de ezúttal már csak a négy legtöbb szavazatot szerzett jelöltre lehetett szavazni.[127] A Tiszáninneni Református Egyházkerület júniusban tartott közgyűlésén számolta meg a szavazatokat. Azonban a választás még ekkor sem dőlt el, a várakozások ellenére, mivel szavazategyenlőség állt fenn: Somosy János és Apostol Pál is 172-172 szavazatot kapott. Így

[122] Szeremlei Samu: *Magyarország krónikája az 1848 és 1849. évi forradalom idejéről*, I. kötet, Emich, Pest, 1867. 180–181. o.
[123] SRKTGyLt. B-14 1849. jan. 12. 43-44. határozati pontok
[124] Szatmári: A református egyház előkészületei az 1848-as miniszteriális konferenciára, 91. o.
[125] Dobrossy István (szerk.): *Szűcs Sámuel naplói 1. 1835-1864*, Szász és Társai Nyomda, Miskolc, 2003. 302. o. 231. o.
[126] Ugrai: A Tiszáninneni Református Egyházkerület Története, 62–63. o.
[127] SRKTGyKt. 2223.

újabb szavazást kezdeményeztek, de már csak a két legtöbb szavazatot szerzett jelölttel. A szeptemberben tartott közgyűlésen tervezték megszámlálni a beérkezett szavazatokat.[128]

A szeptember 24-én kezdő közgyűlésen váratlan dolog történt egy lemondás döntött a püspök személyéről. A gyűlés megnyitása után megállapították, hogy az ország jelenlegi helyzete miatt nem érkezett be minden szavazat, ezért a közgyűlés mérlegelte, hogy ne halasszák-e el a szavazatszámlálást egy későbbi időpontra, de Somosy János ekkor jelezte, hogy életkorára és tanári munkájára hivatkozva nem vállalja a tisztséget, még abban az esetben sem, ha ő nyerné a szavazást: „oktatói hivatalába, mint eddig számos évek alatt, - úgy még ezentúl is nem kevésbé használ egyházkerületünknek, mint használna a püspöki hivatal folytatásával".[129] Így a szavazatok felbontásának mellőzésével Apostol Pált választották püspökké. Apostol viszont aggodalmát fejezte ki püspökké választásának módja miatt és javasolta a szavazás megismétlését, de a közgyűlés tagjai megnyugtatták, hogy teljes mértékben elfogadják püspöküknek, ezért elfogadta a tisztséget. A jegyzőkönyv szerint rögtön ezután átvonultak az imaházba és az ott tartott istentiszteleten beiktatták. Magának a beiktatásnak a menetéről nem rendelkeztek külön, így nem derül ki pontosan hogyan zajlott.[130]

Püspökké választása után számos nehézséggel kellett megküzdenie először a szabadságharc, majd az azt követő megtorlások miatt. Szuperintendensi munkája során küzdött az egyházkerület nehéz anyagi helyzetével, a protestáns autonómiát korlátozó intézkedésekkel, az iskolás átalakításának szükségességével és az 1859 szeptember 1-jén kiadott protestáns pátenssel. Apostol Pál beteges ember volt, püspökként szinte minden évben említ egészségügyi problémákat, amelyek időnként a munkájában is akadályozták, mivel nem tudott részt venni delegációkban, vagy el kellett halasztania a levelei megválaszolását.[131] Idős kora miatt éppen ezért szeretett volna lemondani püspöki tisztségéről, de nem fogadták el, mert a helyét nem tölthették volna be szabad választással.[132] Apostol Pál nem érte meg a pátens visszavonását, mivel az általa meghirdetett seniorum collegium napján 1860. március 14-én halt meg.[133] A temetése március 18-án volt Miskolcon és minden leírás kiemeli, hogy hatalmas tömeg (több mint 10 ezer fő) gyűlt össze erre az alkalomra.[134] A temetési beszédet Kónya Pál mezőcsáti

[128] SRKTGyLt. B-14 1848. máj. 4. közgyűlés 84. pontja és Vályi Pál: A tiszáninneni helv. hitv. egyh. kerület közgyűlése in: *Protestáns Egyházi és iskolai Lapok* 1848/30. 914–917. o.
[129] SRKTGyLt. B-14 1848. szept. 24. közgyűlés kihúzott pontja
[130] SRKTGyLt. B-14 1848. szept. 24. közgyűlés kihúzott pontja
[131] SRKTGyLt. C./LXXXI. /39,704. /66.
[132] Dobrossy (szerk.) Szűcs Sámuel naplói 1. 1835–1864, 299. o.; Szathmári: A református egyház protestáns pátens elleni küzdelme, 214–215. o.
[133] SRKTGyLt. C./LXXXI. /39,704. /66.
[134] Belföld (szerk.: dr. Ballagi Mór), in.: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lapok* 1860/13. 408-409. o

lelkipásztor, a temetési igehirdetést pedig Édes Albert alsó-borsodi esperes mondta. Hiszen a temetési beszédekben sem az életének egyes eseményeit, hanem szolgálatát és küzdelmeit hangsúlyozták és méltatták. Édes Albert Apostol lelkészi szolgálatát, kiváló szónoki képességeit méltatja, valamint az üldözések közepette is megmaradó hűségét és bátor kiállását.[135]

Apostol Pál halálakor Szűcs Sámuel egy rövid jellemzést írt naplójában, amelyben feddhetetlen erkölcsű, nagy tudású, jó kiállású emberként emlékszik rá, aki méltóságteljes, mégis szerény volt és általában jókedv jellemezte. Külső megjelenését tekintve nyúlánk, középmagas termetű és egyenes tartású volt, nem viselt se bajuszt, se szakállt és bár halálakor már túl volt a hetvenen, mégsem volt ősz a haja.[136]

Az Apostol Pál munkássága iránt való megbecsülést mutatta, hogy az 1860. júliusában megtartott, a sárospataki kollégium fennállásának 300. évfordulójának megünneplésekor is megemlékeztek róla. Zsarnay Lajos kiemelte, hogy rendkívüli körülmények között is jól végezte szolgálatát és hűségesen kiáll az egyház törvényei mellett egészen haláláig. Szolgálatát Mózeséhez hasonlították, mivel Mózes vezette a népet a pusztában, de nem jutott be az ígéret földjére, ugyanígy Apostol sem érhette meg a pátens visszavonását, amiért annyit küzdött.[137]

III. Tanulmányai

Apostol Pál 1802-ben kezdte meg tanulmányait a sárospataki kollégiumban, ahol a 18–19. század fordulóján jelentős változások történtek annak köszönhetően, hogy megreformálták a kollégium tantervét az 1793 és 1795 között működő Litteraria Deputatio munkája nyomán. Az egyik legnagyobb változást az jelentette, hogy az országban itt először, bevezették középfokon a magyar nyelvű tanítást.[138]

Az átalakulás a tantárgyakra is hatással volt, szorgalmazták a polgári életvitelhez nélkülözhetetlen ismeretek tanítását, úgymint pénzügy, kereskedelem, egészségtan, mezőgazdaságtan, pedagógia, rajzolás. De a hagyományos tárgyak sem maradtak ki a

[135] Édes Albert: *A lelkipásztor, mint apostoli buzgóság, bátorság, állhatatosság példája egy gyász beszédben…*, Miskolc, nyomtatta Rácz Ádám, 1860. 12–19. o.
[136] Dobrossy István (szerk.): *Szűcs Sámuel naplói 1. 1835–1864*, Szász és Társai Nyomda, Miskolc, 2003. 302. o.
[137] Belföld (szerk.: dr. Ballagi Mór), in.: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lapok* 1860/29. 911-915. o.
[138] Bajkó: Kollégiumi iskolakultúránk a felvilágosodás idején és a reformkorban, 29–34. o.

tanrendből: vallástan, latin nyelv és irodalom, görög nyelv, logika, egyházi éneklés. Tanították a modern tudományok is, mint természettan, mennyiségtan, földrajz, magyar és egyetemes történelem, magyar törvényismeret. A tananyag változásain túl módszertani fejlődés is történt. Bár megmaradt a kifejtő jellegű előadások és a memorizáló tanulás túlsúlya, történtek olyan fejlesztések, amelyek növelték a tananyag elsajátításának hatékonyságát.[139] Jellemző volt a református középiskolákra és kollégiumokra a tanítva tanulás rendszere. Ez azt jelentette, hogy az iskola alsó osztályaiban diáktanítók oktattak, akik a felső osztályok, vagy az akadémiai osztályok legjobb tanulói közül kerültek ki.[140]

A kollégium belső szerkezete is átalakuláson ment keresztül. Sok vita és változtatás után 1796-ban állapodtak meg abban, hogy a tanulmányokat felvezető évek, úgynevezett nationalis classisok száma kettő, a gimnáziumi tanulmányoké pedig nyolc év legyen. Erre épült a kilenc tógátusi esztendő, illetve a négy vagy öt non-tógátusi esztendő. Ezen azonban 1803-ban módosítottak úgy, hogy egyre csökkentették az elemi osztályok számát, miközben egy ismétlő, kilencedik gimnáziumi osztályt is bevezettek. Ezen 1810-ben ismét változtattak, mégpedig úgy, hogy az 1–4. és az 5–8. gimnáziumi osztály tananyaga élesen elkülönült egymástól.[141]

A kollégiumban a felsőfokú, akadémiai szint két részre oszlott. Az akadémisták nagyobb része tógátusként, egyházi öltözéket viselő hallgatóként az általában nyolcéves lelkészképzésben vett részt. Itt prédikátorokat, vagy tanítókat neveltek, de a tógátusok közül kerültek ki a professzorok és a teológusok is. A hallgatóság kisebb része non-tógátusként, négyéves jogi képzésben vett részt. Az képzés időtartama többnyire, csak iránymutató volt: egy év alatt gyorsabban is előre lehetett lépni.[142]

Az 1790-es évek változásai a tantestületre is hatással voltak. Gyarapodott a professzorok száma, hiszen az 1800-as évek első évtizedeitől már hét tanár tartott előadásokat. 1796-tól megjelentek az állandó, felnőtt tanárok a gimnáziumi tagozat felső négy osztályában. Korábban ugyanis a diáktanítók, más néven praeceptorok tanítottak az alsó négy osztályban, de a magasabb osztályokban is fontos feladatokat láttak el. Mindezeken túl, időnként speciális feladattal megbízott tanítók is dolgoztak az intézményben.[143]

[139] Ugrai: Felvilágosodás kori változások a Sárospataki Református Kollégiumban, in: *Egyháztörténeti Szemle* 2001/1. 94–111. o.
[140] Bajkó: Kollégiumi iskolakultúránk a felvilágosodás idején és a reformkorban, 29–34. o.
[141] Ugrai: A Tiszáninneni Református Egyházkerület története, 226–227. o.
[142] Ugrai: Önállóság és kiszolgáltatottság, 60. o.
[143] Dienes – Ugrai: A Sárospataki Református kollégium története, 94–95. o.

A 18–19. század fordulóján megreformálták a kollégium tantervét az 1793 és 1795 között működő Litteraria Deputatio munkája nyomán. Az országban először bevezették középfokon a magyar nyelvű tanítást. Ezen felül pedig szorgalmazták a polgári életvitelhez nélkülözhetetlen ismeretek tanítását, úgymint pénzügy, kereskedelem, egészségtan, mezőgazdaságtan, pedagógia, rajzolás. Ebben a tanrendben megjelentek a hagyományos tantárgyak: vallástan, latin nyelv és irodalom, görög nyelv, logika, egyházi éneklés. De jelen voltak a modern tudományok is: természettan, mennyiségtan, földrajz, magyar és egyetemes történelem, magyar törvényismeret. A tananyag változásain túl módszertani fejlődés is történt. Bár megmaradt a kifejtő jellegű előadások és a memorizáló tanulás túlsúlya, de történtek olyan fejlesztések, amelyek növelték a tananyag elsajátításának hatékonyságát.[144]

A kollégium belső szerkezetével kapcsolatban sok vita és változtatgatás után 1796-ban állapodtak meg. Döntésük alapján a tanulmányokat felvezető évek, úgynevezett nationalis classisok száma kettő lett, a gimnáziumi tanulmányoké pedig nyolc. Erre épült a kilenc tógátusi esztendő, illetve a négy vagy öt nontógátusi esztendő. Ezen azonban 1803-ban módosítottak úgy, hogy egyre csökkentették az elemi osztályok számát, miközben egy ismétlő, kilencedik gimnáziumi osztályt is bevezettek. Ezen 1810-ben ismét változtattak, mégpedig úgy, hogy az 1–4. és az 5–8. gimnáziumi osztály tananyaga élesen elkülönült egymástól.[145]

A kollégiumban a felsőfokú, akadémiai szint két részre oszlott. Az akadémisták nagyobb része tógátusként, egyházi öltözéket viselő hallgatóként az általában nyolcéves lelkészképzésben vett részt. Itt prédikátorokat, vagy tanítókat neveltek, de a tógátusok közül kerültek ki a professzorok és a teológusok is. A hallgatóság kisebb része non-tógátusként, négyéves jogi képzésben vett részt. Az képzés időtartama, csak iránymutató volt: egy év alatt gyorsabban is előre lehetett lépni.[146]

Mindezek mellett Sárospatakon egyre nagyobb teret nyert a magyar nyelvű oktatás. 1796-tól a filozófia, a teológia és a történelem kivételével mindent magyar nyelven oktattak, megelőzve ezzel az ország legtöbb iskoláját. 1818-tól pedig már mindent magyar nyelven tanítottak. Egyre több számadás, jegyzőkönyv, hivatalos irat készült magyarul, és több anyanyelvű tankönyvet

[144] Ugrai: Felvilágosodás kori változások a Sárospataki Református Kollégiumban, in: *Egyháztörténeti Szemle* 2001/1. 94–111. o.
[145] Ugrai: A Tiszáninneni Református Egyházkerület története, 226–227. o.
[146] Ugrai: Önállóság és kiszolgáltatottság, 60. o.

is írtak a pataki tanárok.[147] Egyre nagyobb lett az igény a nyomtatott tankönyvekre is. Ez jelentős változás, hiszen még a reformkorban is gyakori volt a tananyag diktálása.[148]

Az 1790-es évek változásai a tantestületre is hatással voltak. Gyarapodott a professzorok száma, hiszen az 1800-as évek első évtizedeitől már hét tanár tartott előadásokat. 1796-tól megjelentek az állandó, felnőtt tanárok a gimnáziumi tagozat felső négy osztályában. Ugyanis a diáktanítók, más néven praeceptorok tanítottak az alsó négy osztályban, de a magasabb osztályokban is fontos feladatokat láttak el. Mindezeken túl, időnként speciális feladattal megbízott tanítók is dolgoztak az intézményben.[149]

Jellemző a korszakra, hogy egy tanár általában többféle tárgyat tanított. Ez pedig időnként megmutatkozott a tankönyvekben is.[150] A tankönyvek többségében még nem vált szét a tankönyv és a tudományos összefoglaló kézikönyv műfaja. Ezen kívül a korabeli tankönyvek nem részletes tantervi előírások szerint készültek. A tanárok az anyagokat a legjobb tudásuk szerint írták le, de a saját elképzelésük alapján, így sokszor megtörtént, hogy egy-egy könyv igen terjedelmes lett. Ugyanakkor a felépítésüknél nagyon ügyeltek a logikára és az ésszerű elrendezésre, így sok mindent megtudhatunk a tartalomjegyzékekből is.[151] A tanév hasonló volt a maiakhoz: szeptembertől a következő év júliusáig tartott. A tanév a nyári nyilvános vizsgákkal ért véget. Szünetek is voltak, amelyek az aratási és a szüreti munkákhoz igazodtak, így ez nyáron 2 hónapnyi, ősszel egy hónapnyi szünetet jelentett. Ezeken felül pedig tavasszal is volt egy egyhónapos iskolai szünet, ami a húsvéttal és a tavaszi mezőgazdasági folyamatokkal esett egybe. 1797-től azonban húsvétkor, pünkösdkor és karácsonykor már csak két hét szünete volt a diákoknak. A tanév során csak kivételes esetekben hagyták el a diákok az iskolát, főként az utak rossz állapota miatt.[152]

Viszont a tanítási hét eltért a mostaniaktól, mivel egész héten tartott, még vasárnap is voltak kötelezően látogatandó órák. A diákok napja is be volt osztva: hétköznap reggel hattól délig tanultak kisebb szünetekkel, délben ebédeltek, majd délután kettőtől hatig ismét tanórák voltak,

[147] Ugrai: Felvilágosodás kori változások a Sárospataki Református Kollégiumban, 98. o.
[148] Dr. Fehér Erzsébet: *Sárospataki tanárok magyar nyelvű tankönyvei a Kollégium alsó és középső szintje számára (1793-1848)*, Comenius Tanítóképző Főiskola és a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, Miskolc, 1989. 118. o.
[149] Dienes – Ugrai: A Sárospataki Református kollégium története, 94–95. o.
[150] Koncz: A filozófia és a teológia oktatása 1703–1848 között, in: *A Sárospataki Református Kollégium. Tanulmányok alapításának 450. évfordulójára*, szerk.: A Tiszáninneni Református Egyházkerület Elnöksége, A Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Budapest, 1981. 116–154. o.
[151] Fehér: Sárospataki tanárok magyar nyelvű tankönyvei a Kollégium alsó és középső szintje számára 1793–1848, 116–118. o.
[152] Ugrai: Önállóság és kiszolgáltatottság, 127–128. o.

este pedig még hátra volt a leckeírás és a tananyag ismétlése. A tanórák körülményei is eltértek a ma megszokottaktól: mindössze pár tanterem volt és ezek is kicsik voltak a tanulók létszámához képest. Emiatt a diákok állva, vagy a földre ülve hallgatták az előadásokat, mert nem jutott ülőhely mindenkinek. Megtörtént, hogy nyáron a szabadban, vagy a templomban, vagy pedig lakószobákban gyűltek össze tanulni.[153] A tanulók öltözékét is szigorúan szabályozták, háromszegletű kalap, fekete vagy fehér egyszínű sál vagy kendő, posztókabát, hosszú köpeny, utazáshoz rövidebb mente és egyszerű csizma volt a viseletük. Abban az időszakban, amikor Apostol Pál az iskolában tanult még Sárospatakon kívül is viselniük kellett, 1811-től pedig iskolai szünetekben is ezt hordták.[154]

Apostol Pál bölcsészetet, jogot és teológiát is tanult Sárospatakon, mégpedig a kor kiemelkedő és képzett tanárainak előadásában.[155] Ilyen professzor volt Kövy Sándor, aki jogot tanított és működésének nagy jelentősége volt az iskola történetében. Szakértelmét országosan elismerték, voltak, akik kizárólag miatta mentek Sárospatakra tanulni. Tantervi és tantárgyi változtatásokat kezdeményezett és módszertani újításokat vezetett be. Új tankönyveket írt és szerkesztett, de nagy figyelmet fordított a gyakorlati képzésre is. Ezt mutatja az ő vezetésével és ösztönzésével a diákok által létrehozott képzeletbeli, elvben önálló jogi személyként működő szervezet, a Pánczél Vármegye létrehozása is, ami 1813 és 1822 között működött. Ennek segítségével a jogásznak tanuló ifjak megismerhették mindazt, amire a későbbiekben szükségük lehetett.[156] Apostol az 1806/7 tanévtől volt Kövy tanítványa, aki kiváló igyekezetű, jó tanítványként nyilatkozott róla.[157]

Szintén kiemelkedő tanára volt az iskolának Nyíri István, aki fizikát, műtant, rajzot, neveléstant, mennyiségtant, természettudományokat, építészeti ismereteket, földrajzot, statisztikát és bölcsészetet oktatott a kollégiumban,[158] Az iskola első rajztanára volt. A diákok kezdetben lelkesedtek a rajzórákért, de néhány év múlva változott a helyzet. 1806-tól a matematika tanára, 1810-től a természettudományi, 1824-től a bölcseleti tanszéken tanított, ami jól mutatja szerteágazó tudását és műveltségét. 1831-ben a Magyar Tudományos Akadémia levelező, majd rendes tagjának választották, néhány évvel később pedig filozófiát kezdett tanítani

[153] Benda Kálmán: A kollégium története 1703-tól 1849-ig in: *A Sárospataki Református Kollégium. Tanulmányok alapításának 450. évfordulójára*, szerk.: A Tiszáninneni Református Egyházkerület Elnöksége, A Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Budapest, 1981. 87–115. o.
[154] Ugrai: Önállóság és kiszolgáltatottság, 127–128. o.
[155] Nyilas: Bevezetésül, néhány szó Apostol Pálról in: Apostol Pál egyházi beszédei, 6. o.; SRKTGyLt. K. a. II. 6.; SRKTGyLt. K. a. II. 18.
[156] Dienes: A Sárospataki Református Kollégium Története, 85–86. o.
[157] Dr. Zsinely István: Kövy tanítványairól, in: *Sárospataki Lapok*, 1893/47, 1041–1046. o
[158] Koncz: A filozófia és a teológia oktatása 1703–1848 között, 147–148. o.

Sárospatakon.[159] Nagyon komolyan vette tanári feladatait, mivel a filozófia kivételével minden általa tanított tantárgyhoz készített tankönyveket. Ezen felül aktív szereplője volt a kollégium irányításának, többször viselte a rector-professzori tisztséget is. A tanítás mellett a nagy kollégiumi építkezés tervezési és kivitelezési munkáit vezette, valamint a napi ügymenetet irányította. Kiterjedt tudományos munkát folytatott, sokat publikált.[160] Nyíry természetrajzot és fizikát tanított Apostol Pálnak a kollégium iratai szerint.[161]

Szombathy János 1783 és 1823 között tanított Sárospatakon történelmet, világtörténetet, ékesszólást. Ő kezdett el az iskolában először irodalomtörténetet tanítani, ami a magyar írókra is kiterjedt. Emellett a könyvtár főfelügyelőjeként tudatosan fejlesztette a gyűjteményt, rector-professzorként is az iskola fejlesztésén munkálkodott. Több könyvet is írt: gyermekek számára olvasókönyveket, bibliai- és keleti világtörténetet, írt a magyar történelem több alakjáról, megírta a hazai reformáció és a protestáns iskolák történetét, illetve a sárospataki kollégium történetét is. Ezen kívül magyarra fordította Comenius Orbis Pictus című művét és részt vett az 1794-ben kiadott hetedik utrechti teljes magyar Bibliával kapcsolatos munkákban. Ő írta hozzá az előszót is.[162] Apostol 1805/6 -os tanévben volt a diákja.[163]

Apostol Pál tanulmányai idején diákönkormányzati tisztségeket is betöltött. 1812-ben lett contrascriba,[164] majd 1813-ban seniornak választották. A senior volt a diákönkormányzat vezetője, a contrascriba pedig a helyettese. A 19. század elején mindkét tisztség viselője részt vett a kollégium belső irányításában és működésében.[165] Contrascribaként a feladatai közzé tartozott, hogy segítsen a seniornak a gazdálkodás felügyelésében, mint az inasok kurátorának közvetlen felettese felvigyázott az épületek tisztaságára, a mészárszék húsmérésének felügyelése és az iskola kapujának bezárása. Ezen kívül kisebb fegyelmi ügyek elbírálása és a könyvtári kiadások naplójának vezetése hárult rá.[166] Munkájáért contrascribaként fizetést is kapott, de az jóval szerényebb volt, mint a senioré, akik [167]

[159] Baráth Béla Levente: Vizuális nevelés Sárospatakon 1797–1902 között, In: *Zempléni Múzsa* 5. 2005/3. 29–42. o.
[160] Dienes: A Sárospataki Református Kollégium Története, 89–98. o.
[161] SRKTGyLt. K. a. II. 6.; SRKTGyLt. K. a. II. 18.;
[162] Koncz: A filozófia és a teológia oktatása 1703–1848 között, 130. o.
[163] SRKTGyLt. K. a. II. 6.
[164] SRKTGyLt. K. a. II.17.
[165] Ugrai: Önállóság és kiszolgáltatottság, 62–67. o.
[166] Ugrai: Önállóság és kiszolgáltatottság, 66. o.
[167] Hörcsik: A Sárospataki Református Kollégium gazdaságtörténete 1800–1919, 29. o.

Vay József, az akkori főgondnok, úgy nyilatkozott Apostol seniori tevékenységéről, mint aki lelkiismeretesen és az egyházkerület teljes megelégedésére végezte azt.[168] A seniori tisztség egy évre szólt és a teljes kollégiumi ifjúság választotta meg. Az elvégzendő munka azonban sokrétű volt és Apostol számos készségre szert tehetett tisztsége viselése során. Vezetői feladatokat látott el az iskolaszék elnökeként, amely éppen az ő hivatali ideje alatt, 1813-ban váltott a havonta való ülésezésről, heti ülésekre. Magát az iskolaszéket a tizenkét primarius, vagyis elsőrendű diák alkotta és a professzorok jelenlétében döntöttek első fokon az igazgatási, fegyelmezési és jutalmazási kérdésekben.[169] Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy Apostolnak egy testület elnökeként felelősségteljes döntéseket kellett meghoznia ezeken a gyűléseken és megtanulhatta milyen egy testület élén tevékenykedni. Hasznos gyakorlat lehetett számára későbbi püspöki munkáját tekintve, amikor szintén egy testület élén viselt jóval nagyobb felelősséget, mint az egyházkerület közgyűléseinek elnöke.[170]

Egyéb seniori kötelességei végzése során igazgatási ismeretekre tett szert, hiszen az ő feladata volt, hogy felügyelje a törvényességet, havi számadást készítsen az élelmezésről és az iskolai költségekről, felügyelte az iskola kocsmáját, illetve minden ingó és ingatlan vagyonát. Az iskola gazdaságának felügyelése azt igényelte, hogy jól átlássa a különböző munkafolyamatokat: a különféle gazdálkodási formákat, a kocsma és a mészérszék pénzügyeit és az iskola igényeit is. Az ügyek intézése, a különféle számadások vezetése és a szupplikáció[171] során befolyt adományok lejegyzése adminisztratív készségeit fejlesztette. Püspöki munkája során erre nagy szüksége volt, hiszen egyedül végezte az ilyen jellegű feladatait. Fennmaradt naplója is arról tanúskodik, hogy jó adminisztratív készségekkel bírt, hiszen levelezését nagyon precízen kezelte és mindent gondosan feljegyzett. Levelei arról tanúskodnak, hogy jól átlátta az egyházkerület életében felmerülő gazdasági folyamatokat, személyes-, és jogi ügyeket, emellett számon tartotta a kormánytól érkező különféle rendelkezéseket.[172]

1813-ban az iskola gazdasága sokrétű volt: Az iskola birtok- és borgazdálkodást folytatott, voltak szőlői és bort is árusított nagy tételben és kocsmában is. Iskolai tulajdonban volt a

[168] Nyilas: Bevezetésül, néhány szó Apostol Pálról in: Apostol Pál egyházi beszédei, 6. o.
[169] Ugrai: Önállóság és kiszolgáltatottság, 65–67. o.
[170] SRKTGyLt. B-14 1849. június 12. közgyűlés
[171] A szupplikáció vagy legáció az aratás, szüret, húsvét, karácsony és pünkösd alkalmával a kollégiumnak szánt adományok begyűjtése volt. Ezt diákok gyűjtötték be és a begyűjtött összeg tizedrészét megkapták fizetségnek. A gyűjtés során a rector-professor által hitelesített adománykönyv felmutatásával keresték fel az egyházközségek lelkészeit és a híveket. Csak a pénzt vitték Sárospatakra az egyéb természetbeni adományokat raktárakba vitték. Ugrai: Önállóság és kiszolgáltatottság, 89. o.
[172] Ugrai: Önállóság és kiszolgáltatottság, 65–67. o.; 299. sz. kimenő levél 1853. máj. 24. SRKTGyKt. 1912.; SRKTGyLt. B./LXXIII. /34,050. /5.; Apostol Pál 210. sz levele a nagygéresi egyháztanácsnak 1855. máj. 1. SRKTGyKt. 1912.; Apostol Pál 186. sz. levele Horváth Antalnak 1856. ápr. 11. SRKTGyKt. 1912.

mészárszék, amit bérbe adtak. Volt malomkőbányája, szárazmalma, majorsági gazdasága.[173] Ehhez hozzájárult még, hogy 1806 és 1846 között a senior feladata volt a nagy építkezés[174] elkülönített pénztárának a kezelése is. Munkáját ellenőrizték, ennek ellenére nagy döntési szabadsággal rendelkezett a kollégium birtokügyeinek, alapítványainak és levéltárának napi ügyei felett. A 19. század folyamán egyre nagyobb szerepet kapott a kollégium pénzgazdálkodása. Hitelt nyújtottak. A kölcsön kiadásáról külön deputatio döntött. Vitás esetekben a rector, a senior, a fő- és az algondnok, valamint az egyházkerület hozott döntést. Általában az algondnok adott engedélyt a seniornak az összeg kiutalására és a rectorral levelezett, ha valaki nem akart törleszteni. A pénzgazdálkodást és a kollégium működését az adományok és az abból keletkező tőkepénzek tették lehetővé.[175] A gazdálkodás, különösen a pénzgazdálkodás ismerete segítségére lehetett Apostol Pálnak a szabadságharc bukása utáni időszakban, amikor a kollégium nehéz anyagi helyzetén azzal változtattak, hogy nagyobb teret engedtek a pénzgazdálkodásnak. Maga az egyházkerület is pénzgazdálkodást folytatott, amelynek folyamatát püspökként Apostol is felügyelte.[176]

A rector ellenőrizte a senior munkáját, mivel egyrészt a rectornak tudomása volt minden kisebb-nagyobb gazdasági tevékenységről, másrészt rendszeresen megvizsgálta a senior diariumát és továbbküldte a főgondnokhoz. Amikor pedig a senior távozott hivatalából előtte kellett elszámolnia, diáriumát pedig a számvevőszéknek kellett bemutatnia. A rector vezette a seniori számvevőszék munkáját is, ami áttekintette az iskola gazdasági ügyeit és felügyelte a senior számadásait. Ennek munkájáról a szuperintendensi hivatalt is tájékoztatnia kellett.[177] A seniorként végzett munkával együtt járt az iskola gazdálkodásának ismerete, ami azért lehetett célszerű Apostol számára az egyházkerület vezetőjeként, mert az Entwurf bevezetése miatt szükséges volt az iskola átalakítása. Az átalakítás költséges volta pedig megkövetelte a gazdálkodás átalakítását is, amivel kapcsolatban Apostol rendszeresen értekezett az iskola igazgatójával.[178]

---

[173] Hörcsik Richárd: *A Sárospataki Református Kollégium gazdaságtörténete 1800–1919*, Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, Sárospatak–Miskolc, 1996. 29. o.

[174] Vay József kezdeményezésére és ösztönzésére kezdődött el 1806-ban a sárospataki kollégium ma is álló épületegyüttesének megépítése. A munka pénzügyi okok miatt évekig szünetelt és végül 1847-ben fejeződött be. Dienes - Ugrai: A Sárospataki Református Kollégium története, 83–84. o.
Fennmaradt Apostol Pál seniori számadása a sárospataki iskola bevételeiről és kiadásairól SRKTGyLt. A. /XXXVI. /14,480. /77.

[175] u. o. 75–82. o.

[176] Hörcsik: A Sárospataki Református Kollégium gazdaságtörténete 1800–1919, 120. o.

[177] u.o.

[178] SRKTGyLt. B./LXXIII. /33,585. /220.; SRKTGyLt. B./LXXIII/34,072. /27.

Maga a seniori tisztség nem jelentette azt, hogy a tisztség viselői automatikusan az egyházkerület meghatározó vezetői, tanárai, vagy ismert személyiségek lettek volna. Apostol Pál volt az egyetlen azok között, akik 1781 és 1848 között viselték ezt a tisztséget, akit később püspöknek választottak. Rajta kívül más nem volt más olyan egyházkerületi főjegyző sem, aki diákvezető volt. A seniori tisztség nagy előnye nem a későbbi karrierlehetőségre, hanem a peregrinációra való lehetőség volt. A tisztséghez ugyanis olyan juttatások jártak, amelyek lehetővé tették, hogy késedelem nélkül kijuthassanak az általuk választott külföldi egyetemre továbbtanulás céljából. Apostol nem tudta kiaknázni ezt az előnyt, mert nem jutott el a Göttingeni egyetemre, de seniori tisztsége olyan készségek és ismeretek bitrokába juttatta, ami az egyházkerület vezetőjeként mindenképp előnyére szolgált.[179]

IV. Lelkészi szolgálata

Magyarországon a 19. század elején, főként vidéken a lelkészeknek fontos szerepet töltöttek be, mivel az egyházak nemcsak a hívek lelki életével foglalkoztak, hanem kulturális, gazdasági és közigazgatási feladatokat is elláttak. A korabeli lelkészek ezért nemcsak erkölcsi és társadalmi tekintéllyel rendelkeztek, hanem a helyi értelmiségi réteg meghatározó alakjai is voltak. A lelkészjelöltek átlagosan körülbelül 29–33 éves korukra jutottak el az önálló lelkészi tisztség megszerzéséig. De előfordult, hogy ettől fiatalabb vagy idősebb korban sikerült ezt megtenniük. Ez attól függött hány évesen kezdték meg lelkészi tanulmányaikat, tanultak-e külföldön, és mennyi ideig voltak tanítók vagy végeztek egyéb szolgálatot.[180]

Apostol Pál lelkésszé szentesése után először Berzétén és annak két filiájában Berzétekőrösön és Rozsnyórudnán látott el lelkipásztori szolgálatot. Lelkipásztorként nagyban függött a gyülekezet presbitériumától. A hívek és a presbitérium jogai ugyanis, a gyülekezeti élet minden fontos területére kiterjedtek. A gyülekezet presbitériuma választotta meg a lelkipásztort. de a lecseréléséről szintén ők döntöttek. Még az anyagi helyzetét is a gyülekezet határozta meg egy lelkésznek, mert a presbitérium kötelessége volt a papi díjlevélbe foglalt összegek és termények rendszeres begyűjtése az egyháztagoktól és a patrónusoktól, de a jövedelem részét képező jószágokra is ők vigyáztak fel.[181] A korszakban a lelkipásztorok fizetése gyülekezetenként

[179] Ugrai: Iskolai sikerek és társadalmi emelkedés, 53–80. o.
[180] Ugrai János: Lelkészek képzése és elhelyezkedési esélyei a 19. század elején a Tiszáninneni Református Egyházkerületben in: *Korall* 2007/ 30. sz. 158–181. o.
[181] Ugrai: A Tiszáninneni Református Egyházkerület története, 133. o.

változó volt és nem is feltétlenül egyforma tételekből állt össze. Általában a lelkész készpénzt és természetbeni juttatást egyaránt kapott. Ez alapvetően így volt Apostol első szolgálati helyén is, mivel Berzétén a lelkipásztori jövedelem alapját a földbirtok adta, mert a hívek földbirtokaik arányában voltak kötelesek fizetni. Emiatt időről időre problémájuk volt azokkal, akiknek ugyan a településen volt a birtokuk, de nem ott laktak. Ezen felül minden lelkészi földet a hívek műveltek. 1800-ban minden telek után 1 köböl őszi és 1 köböl tavaszi búzát fizettek a lelkésznek és a leányegyházakban is hasonlóan jártak el. A birtok nélküli zsellérek készpénzzel fizettek: a házas zsellérek 1 forintot, a házatlanok 50 krajcárt és minden konfirmált személy után 20 krajcárt fizettek. Ezen felül Berzéte 8, Körös 7, Rudna pedig 5 öl fát tartozott fizetni. A javadalom része volt a szállás is, mivel lelkészként a parókián lakott. Ehhez járult még a keresztelések esketések és temetések díja, amelyek gyakran változtak Berzétén.[182] A Berzétei egyháznak ugyanakkor többféle jövedelemforrása is volt a korszakban. A 17. századtól rendelkezett állandó jövedelmet hozó, de nem túl nagy földdel és réttel. Továbbá bevétele volt a gyülekezetnek a templomi ülőhelyekért kapott díjból, a temetkezési helyekért fizetett pénzből és a harangozási díjból. A Kőrösiek fizettek a Berzétei egyháznak ún. válú-bért, amiért a juhaikat, marháikat és kecskéiket a település határában itathatták. 1773-tól szokásban volt náluk a perselyhordás, ami során az egyházfi egy hosszú botra kötött csengős bársonyerszény hordott körbe az istentisztelet alatt, amibe a hívek az adományaikat tehették. Ezeken felül pedig időnként kaptak kegyadományokat, ha pedig szükség volt rá, akkor gyűjtéseket hirdettek.[183]

Általában a településen zajló református oktatást is a lelkipásztor felügyelte, továbbá a templom és a parókia épületét is. Ezen kívül elvárták, hogy példamutató, erkölcsös életet éljen. Az egyházi iskolákban az oktatás felügyeletét is a lelkipásztor látta el. Kisebb helyeken előfordult, hogy tanított is. A lelkipásztornak mindezeken kívül az egyházmegye és az egyházkerület elvárásainak is meg kellett felelnie. Évenként tartottak egyházlátogatásokat, amikor ellenőrizték a lelkész felkészültségét, alkalmasságát, a gyülekezettel való viszonyát, az egyházközség vagyonát.[184] Az egyházlátogatási jegyzőkönyvek beszámolói alapján ezt a

[182] A Berzétei egyesült ev. ref. egyház története, Rozsnyó, 1892. 116–120. o. és Ugrai: A Tiszáninneni Református Egyházkerület története, 209–210. o.
[183] A Berzétei egyesült ev. ref. egyház története, 51–56. o.
[184] Szász Lajos: A református lelkész és gyülekezete a 19. század első évtizedeiben in: Bárth Dániel (szerk.): *Alsópapság, lokális társadalom és népi kultúra a 18-20. századi Magyarországon*, ELTE BTK Folklore Tanszék, Budapest, 2013. 178–188. o.

munkát buzgón és bölcsen végezte.[185] Dicsérték Apostol szorgalmát és bölcsességét és minden alkalommal kiemelték, hogy az egyházközségében minden rendben és jól működik.[186]

Apostol 1827-ben távozott Berzétéről, hogy a gömöri egyházmegyében található Jánosi gyülekezet lelkipásztora legyen. A lelkipásztorok távozásának is meg volt a maga rendje. Minden évben volt egy adott időszak, amikor sor kerülhetett a papmarasztásra vagy papküldésre. Ilyenkor azonban nemcsak a gyülekezet, hanem a lelkész is nyilatkozhatott arról, hogy marad-e és ha igen, akkor milyen feltételekkel. Ez a szokás, eredetileg a lelkészhiány miatt a papok előnyös pozícióját biztosította, de a 18. század végére már a gyülekezetek javát szolgálta. Ennek az volt az oka, hogy az ellenreformáció következtében kevesebb olyan gyülekezet volt, amely képes volt eltartani egy lelkészt. A gyülekezeteknek ez a joga, időnként még a visszaélésre is alkalmat adott, sőt gyakran vált feszültség forrásává is az egyháztagok és az egyházi vezetők között.[187] Ezért kizárólag megalapozott indokkal lehetett elküldeni egy lelkipásztort és az egyházmegyei vezetésnek is jóvá kellett hagynia ezt. Azonban az évenkénti papmarasztás szokása a 19. századtól kezdve egyre jobban elhalványult, nagyjából az 1810-es évek közepéig volt érvényben.[188]

Ha egy gyülekezet el szerette volna küldeni a lelkészét a szokásos időszakon kívül, azt az esperesnek kellett jeleznie először, nem az érintett lelkésznek. Azonban az egyházmegyei vezetés alapos indok nélkül sem a lelkész marasztalását, sem pedig az elküldését nem utasíthatta el, de azt is mérlegelniük kellett, hogy a gyülekezet elég alaposan megindokolta-e a kérését. Ha nyomós oka volt a gyülekezetnek arra, hogy korábban elküldje lelkipásztorát, akkor egyházmegyei vizsgálóbizottságot kellett fogadniuk és igazodniuk kellett annak határozatához. Elég ok volt a lelkész elküldésére a hívek és a gyülekezet közötti rossz viszony, elidegenedés is, amennyiben a szavazatok kétharmad része e mellett döntött. De nemcsak a presbitérium küldhette el a lelkészt, hanem lehetőség volt arra is, hogy maga a lelkipásztor keressen új szolgálati helyet magának. Azonban ehhez neki is esperesi engedélyre volt szüksége. A beleegyezés megtagadásához ebben az esetben is alapos indok kellett. A papküldés éves rendjét felváltották a háromévente tartott gyűlések. A szabályok miatt ugyanis, minden harmadik évben

[185] Egyházlátogatási jegyzőkönyvek 1826–1827 SRKTGyLt. B–78.
[186] Egyházlátogatási jegyzőkönyvek 1823–1825 SRKTGyLt. B–77.
[187] Ugrai: A Tiszáninneni Református Egyházkerület története, 133. o.
[188] Ugrai: Lelkészek képzése és elhelyezkedési esélyei a 19. század elején a Tiszáninneni Református Egyházkerületben, 158–181. o.

külön gyűlést tartottak az egyházmegyék, ahol szentesítették az új lelkészek megválasztását és helyet biztosítottak a régieknek.[189]

Jánosiban az egyházlátogatók azt a megállapítást tették, hogy Apostol és az egyház elöljárói egyaránt a gyülekezet javán munkálkodnak minden igyekezetükkel: „Vallásunknak a Hitet és az erkölcsöket illető Igasságai tisztán hirdettetnek s ennek Rendtartásai rendesen ki szolgáltatnak. Emellett az Eklésia jóllétét s virágzását tárgyazó, s annak elősegéllésére szolgáló minden felsőbb Rendeléseknek szoros meg tartása 's munkába való vétele által mind a Prédikátor Úr, mind a nagy érdemű Előjárók egyesült erővel azon igyekeznek, hogy az Ekklésia sem belső sem külső sem gazdaságbeli állapotjára nézve semmi fogyatkozást ne szenvedjen".[190] Apostol nem sokáig maradt a településen, ugyanis még 1827-ben meghívták Miskolcra, ahol élete végéig szolgált.[191]

Miskolc, ahol Apostol a leghosszabb időt töltötte lelkipásztorként, akkoriban Borsod vármegye egyik legnagyobb, népes és gazdag mezővárosa volt. Többségében magyarok lakta település volt a 19. században, de éltek ott németek és tótok is.[192] A város lakosságának többsége református vallású volt, mivel az 1783. évi összeírás szerint a város összlakossága 12867 fő, amelynek 68,5 százaléka, vagyis 8817 fő volt református.[193]

Apostol Pál 1827. május 8-án érkezett Miskolcra, ahol az egyházközség küldöttségének tagjai a főgondnok vezetésével szeretettel fogadták és többen segítették is a költözésben a jegyzőkönyv feljegyzései szerint. A főgondnok bemutatta és a beköszönő istentiszteletét is megtartották a nagy templomban.[194] Miskolcra kerülve a lelkipásztori feladatai mellett tanított is a gimnáziumban, de 1828. júliusától egészségügyi állapotára való tekintettel, már csak

[189] Ugrai: A Tiszáninneni Református Egyházkerület története, 132–136. o.
[190] Egyházlátogatási jegyzőkönyvek 1826–1827 SRKTGyLt. B–78.
[191] Nyilas Samu beszámolója alapján az évek során más gyülekezetektől is kapott meghívást úgy, mint körtvélyes, putnok, szentpéter, újhely, rimaszombat, de ezeket visszautasította. Nyilas: Bevezetésül, néhány szó Apostol Pálról, 5–10. o.
[192] Vályi András: *Magyarországnak leírása. II. kötet*, Királyi Universitas, Buda, 1799. 617. o.
[193] Dienes Dénes: *A Miskolci Református Egyházközség 1703-1918*, Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, Sárospatak, 2001. 29. o.
[194] Küldtek szekereket a költözéséhez és megköszönték azoknak a munkáját, akik segítettek, valamint ők állták a költözés költségeit. Miskolci presbiteri jegyzőkönyvek 1827. 49. 67. 87 és 91. bejegyzések SRKTGyLt. R. A. I. 1/26.
A nagy templom alatt valószínűleg az ún. avasi nagy templomot érthették. Dienes Dénes: A miskolci reformátusság a XIX. században, in: Balogh Judit-Dobrossy István (szerk.) *Fából és Deszkából. A miskolci Deszkatemplom*, Miskolc. 1999. 78. o.

lelkészként tevékenykedett. Az egyházközség nagyon elégedett volt tanítói munkájával, de megértették a helyzetét.[195]

Miskolcon az istentiszteletek a 19. században régi, hagyományos keretek között folytak. A belvárosi templomban 1822-ben orgonát építettek, de az éneklés diktálással folyt. Vasárnap délelőtt a lelkészek szabadon választott textus alapján prédikáltak, délután pedig a Heidelbergi Kátét magyarázták. Az istentiszteletre járás akkoriban a tisztes polgári élet velejárója volt, mint egyfajta társadalmi esemény. Ennek köszönhetően Miskolcon az 1800-as évek első felében tömegesen jártak templomba, az úrvacsorát pedig az ünnepek második napján is ki kellett osztani, mert egy alkalommal nem fért be mindenki a templomba. Az egyháztól való elidegenedés ugyan megjelent és erősödött a 19. század során, Miskolcon is, de nem volt nagyarányú. Leginkább abban mutatkozott meg, hogy az emberek kevesebbet jártak templomba.[196] Egy levelében Apostol is említést tesz erről a helyzetről és megemlíti, hogy az 1848–49-es szabadságharc után nagyobb lett a közömbösség a hitélet iránt, ami különösen az istentiszteletek látogatottságán volt észrevehető. De 1853-ban már javulni látszott a helyzet, mivel az istentiszteleteken jelenlévők száma nőtt, különösen a nagyobb ünnepek alkalmával.[197] Miskolci lelkipásztorként Apostol Pálra sok feladat hárult, ugyanis a városban évente átlagosan minden napra esett egy-egy temetés és keresztelés és minden harmadik napra egy-egy házasságkötés. Ezen kívül minden nap volt istentisztelet reggel és délután énekléssel és könyörgéssel, vasárnap pedig prédikációs istentiszteleteket tartottak reggel és délután. Mindezeken túl a lelkészek egyéb társadalmi jellegű feladatokat is elláttak.[198] 1846-ban a miskolci lelkészek felosztották egymás közt a helybeli leányiskolák felügyeletét, amelyek helyzetéről kötelesek voltak félévente jelentést tenni, tehát a feladataik közzé tartozott a helybeli iskolák ellenőrzése is. Apostol a Kádas utcai leányiskola felügyelője volt.[199]

A miskolci egyházközség annak ellenére, hogy számos áldozatkész tagja volt, folyamatosan küszködött anyagilag. Ez egyrészt a sok nagyszabású építkezése, másrészt a számos intézménye és nagy számú alkalmazottja miatt volt így. Az építkezésekre szükség volt az ingatlanok

[195] Miskolc presbiteri jegyzőkönyvek 1828. 146. bejegyzés SRKTGyLt. R. A. I. 1/27.
[196] Dienes: A Miskolci Református Egyházközség 1703–1918, 35–36. o.
[197] Apostol Pál 247. sz. levele a Helytartósághoz 1853. ápr. 25. SRKTGyKt. 1912.
[198] Dienes: A Miskolci Református Egyházközség 1703–1918, 37. o.
[199] 1846. március 26-án Vadnay László egyházi tanácsossal tartottak iskolalátogatást, ahol mindent rendben találtak. Miskolci presbiteri jegyzőkönyvek 1846. 161.,141. és 270. bejegyzés SRKTGyLt. R. A. I. 1/11.

állagmegóvása és korszerűsítése miatt, de előfordult, hogy természeti csapás által okozott károkat kellett helyreállítani.[200]

A 19. században a gyülekezetek elvárása a lelkipásztoruk felé elsősorban az volt, hogy jól prédikáljon. Maga írja a prédikációit és fejből, hangosan és érthetően tudja elmondani. Ez volt az egyik legfontosabb szempont megítélésükben.[201] Nyilas Samu azt írja Apostol Pálról, hogy miután Berzétére került igyekezett megát képezni az egyházi beszédek terén. Nem részletezi, hogyan történt ez, de a tény, hogy megtette arra utal felismerte ennek fontosságát. Kortársa, Szoboszlai Pap István ellentétbe is került a debreceniekkel, mert rossz egészsége miatt ritkán prédikált. De mind a ketten számos prédikációt írtak.[202] Apostol Pálnak több mint száz igehirdetése maradt fenn: 95 igehirdetése kéziratban és posztumusz kiadtak két füzetet, amelyek negyven prédikációját tartalmazzák. Ezek kis mértékben ugyan, de fedik egymást, mivel néhány prédikáció kisebb-nagyobb változtatásokkal, de mind a kiadott kötetben, mind pedig a kéziratok között megtalálható. Ezeken kívül kiadták még további 3 igehirdetését. Továbbá 4 temetési beszéde is megjelent nyomtatásban. Viszont pontos évszámot csak a kéziratos igehirdetéseihez és a temetési beszédeihez tudunk kötni, mivel a kiadott prédikációs kötet nem tartalmazza a benne szereplő írások megírásának vagy elmondásának az idejét. A kéziratok esetében többnyire az igehirdetés dátuma és helye is szerepel, így megállapítható, hogy a legtöbb prédikációt többször is elmondta az évek során. Kéziratban fennmaradt igehirdetéseinek többségét 1826 és 1848 között írta, de sokat elővett közülük az 1850-es években is.[203] Főjegyzői és püspöki tisztsége mellett is végezte igehirdetői munkáját, halála előtt alig néhány nappal is az avasi templomban tartott istentiszteletet.[204]

Apostol Pál prédikációira a kortársai szerint jellemző volt, hogy jól felépítettek és szívhez szólóak, nagy hatást gyakoroltak hallgatóikra, ahogyan Szűcs Sámuel[205] is leírja naplójában: „egyházi szónoklataiban könnyekre indítá halgatóit, szívig ható beszédével, úgy itten, - gyakran ő adott lelket, jó kedvet, vidámságot a' mulatókba. Szónoklatára visszatérőleg, nem mellőzhetem, hogy az, mindenkit meglepett szerkezetének, a' figyelmet teljesen igénybe vevő

[200] Dienes Dénes: *A Miskolci Református Egyházközség 1703-1918*, Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, Sárospatak, 2001. 38. o.
[201] Szász Lajos: A református lelkész és gyülekezete a 19. század első évtizedeiben in: Bárth Dániel (szerk.): *Alsópapság, lokális társadalom és népi kultúra a 18-20. századi Magyarországon*, ELTE BTK Folklore Tanszék, Budapest, 2013. 178–188. o.
[202] Varga Zoltán: Szoboszlai Pap István élete és munkássága, 241–260. o.; Nyilas Samu: Bevezetésül, néhány szó Apostol Pálról, in: *Apostol Pál egyházi beszédei, 5–10. o.*;
[203] SRKTGyKt. 3400.; Apostol Pál egyházi beszédei I-II. füzet
[204] Dobrossy István (szerk.): Szűcs Sámuel naplói 1. 1835-1864, 302–303. o.
[205] Szűcs Sámuel édesanyja és Apostol Pál felesége testvérek voltak. Dobrossy István (szerk.): Szűcs Sámuel naplói 1. 1835-1864, 303. o.

érdekes vóltával, az eszmék' fennségével, a' styl' szépsége, még is népszerű vólta által, igen tiszta, erőteljes, érthető hangjával, az indulatokhoz, érzelmekhez alkalmazott hangnyomással, és igazán a' szív' húrjaihoz szóllás által. Ifjabb éveiben,'sa' hajdani alkotmányos korszakban, számos ünnepélyeknél is, bámulásra ragadá halgatóit".[206] A leírás alapján Apostol nagyon jó szónok volt, aki élt az olyan retorikai eszközökkel, mint a kérdés, megszólítás, felszólítások, megfelelő hangsúly és hanglejtés és prédikációinak tiszta világos tagolása. Ezt a hatást fokozta azzal, hogy beszédeit általában többes szám első személyben fogalmazta meg, de amikor fel akarta hívni valamire a figyelmet, vagy elgondolkodtatni akart egyes szám második személyben fogalmazta meg mondanivalóját.[207] Ennek hatására óriási népszerűségre tett szert. Ezt a tényt Nyilas Samu, aki ismerte, szintén megjegyzi Apostol életrajzában: „a szószékben igazán apostoli tűz és lelkesedés adá szájába mindenkor az igét s nagy szónoki képessége által, bámulattal párosult tiszteletet keltett maga iránt hallgatóiban; s a miveltebbek épen úgy, mint a nép alsóbb rendűi, a szó teljes értelmében tódultak templomi tanításaira; sőt a Miskolczon megfordult idegen is, alkalmilag el nem mulasztó, hogy meg ne hallgassa a híres egyházi szónokot".[208] Mindkét idézet kitér arra, hogy Apostol prédikációi emlékezetesek voltak, amit leginkább szónoki készségei tettek lehetővé. Igehirdetéseiben gyakran moralizál, de témaként megjelenik nála a bátorítás, a gondviselés, a szenvedés és lelkiismeretfurdalás is.[209]

Népszerűsége abban is tetten érhető, hogy több gyülekezet is meghívta lelkipásztorának: Körtvélyes, Putnok, Sajószentpéter, Rimaszombat és Sátoraljaújhely. Ezen felül az alsó-borsodi egyházmegye is esperesének választotta, de nem fogadta el a felkérést. Feltehetőleg, ez a népszerűség nyilvánult meg abban is, hogy nagy szavazattöbbséggel, már a szavazás első körében főjegyzővé választották 1831-ben: 361 szavazatból 190 szavazatot ő kapott.[210] A püspökválasztáson ugyan nem kapott kiemelkedő szavazattöbbséget, de az első körben a második legtöbb szavazatot, a második körben szavazategyenlőséggel 172 szavazatot szerzett. Végül nem a szavazatok döntöttek, hanem a másik esélyes jelölt Somosy János lemondása. Összességében elmondható, hogy szónoki tehetsége, ismertté és népszerűvé tette, ami hozzájárulhatott főjegyzővé és püspökké választásához is.[211]

[206] Dobrossy István (szerk.): Szűcs Sámuel naplói 1. 1835-1864, 302. o.
[207] Apostol Pál egyházi beszédei, I. füzet, 148–155. o.
[208] Nyilas Samu: Bevezetésül, néhány szó Apostol Pálról, 5–10. o.
[209] Apostol Pál egyházi beszédei, I. füzet, 85. o.; SRKTGyKt.3400.
[210] SRKTGyLt. B./LIV. /23,286. /353.
[211] SRKTGyLt. B-14 1848. máj. 4. közgyűlés 84. pontja és Vályi Pál: A tiszáninneni helv. hitv. egyh. kerület közgyűlése in: *Protestáns Egyházi és iskolai Lapok* 1848/30. 914–917. o.

V. Püspöki munkája

1. Változások és krízishelyzetek

Püspökké választása után Apostol Pál egy kihívásokkal teli helyzetbe került, először a szabadságharc, utána pedig annak bukása miatt. Először a harcok okozta nehézségekkel, majd a bebörtönzések, jogaik csorbítása, pénzügyi nehézségeik miatt kialakuló válsággal kellett szembenéznie. 1848-ban a szabadságharc miatt rendezni kellett azok helyzetét, akik beálltak nemzetőrnek. Az egyházkerület lelkészei és sárospataki kollégium diákjai, valamint tanárai közül többen is részt vettek a harcokban.[212] Abban az esetben, ha egy lelkipásztor ott akarta hagyni a szolgálati helyét, hogy védje a hazát, az egyházkerület megengedte, de szolgálati helyének megmaradása attól függött, hogy a gyülekezet beleegyezett-e ebbe. Az egyházkerület azt is megígérte, hogy mindent megtesznek azért, hogy a hazáért harcoló lelkipásztorok visszakaphassák szolgálati helyüket, ha hazatértek.[213] Az egyházkerületi jegyzőkönyv alapján pedig elmondható, hogy Apostol nem csak megengedte, hanem örült is ezen törekvéseiknek: „Főtiszteletű püspök úr örömét jelenti ki azon, miszerint a főpásztorsága alá helyezett lelkészek közül néhányan nemcsak szellemi képességüket, hanem karjaikat is felajánlják a minden oldalról megtámadott haza védelmére, közülök némelyek jelenleg is a harctéren lévén; mások ismét nagy számmal minden tekintélyt és befolyást, mellyel a népre hatni lehet, szellemileg használának fel. De örömét jeleni ki különösen azon, hogy alig tudna valakit mondani közülök, ki hivatásának annyira, mennyire meg ne felelt volna.”.[214]

Az 1849 júniusában tartott egyházkerületi közgyűlésen azt a kérést fogalmazzák meg a minisztérium felé, hogy protestáns tábori lelkészeket is alkalmazzanak a hadseregben. Apostol Pál minden egyházmegyének megküldte a felszólítást, hogy aki elhivatást érez a lelkipásztorok közül a tábori lelkészi munka iránt, az jelentkezzen az egyházkerületnél. Az alkalmasnak talált emberek névsorát pedig majd felterjesztik a minisztériumhoz. Nehezen értesültek az egyházkerületben a kiadott új törvényekről, ezért azt kérvényezték a minmsztériumtól, hogy a

[212] Ellend József: Az 1848-49. évi szabadságharc és a sárospataki főiskola, in: *Protestáns Szemle* 1912/28. 143–157. o.
[213] SRKTGyLt. B-14 1848. okt. 17.
[214] Az eredeti szöveg át van satírozva, mert a szabadságharc után elrendelték az azzal kapcsolatos bejegyzések törlését vagy olvashatatlanná tételét. Ellend: Az 1848-49. évi szabadságharc és a sárospataki főiskola, 154. o.

Közlöny című lapból, amiben a rendeleteik is szerepelnek, küldjenek az egyházmegyéknek és az egyházkerületnek, valamint az espereseknek és a püspöknek.[215]

A szabadságharc elbukott és 1849. augusztus 13-án Világosnál megtörtént a fegyverletétel, ami viszont másfajta nehézségek elé állította az egyházkerületet és a vezetőjeként Apostol Pált. A Kossuth-bankók értéktelenné váltak, ami komoly anyagi nehézségeket okozott az egyházkerületnek és az általa fenntartott intézményeknek is. A helyzet megvitatására Apostol egyházkerületi közgyűlést hívott össze 1849. augusztus 29-ére.[216] 1849 őszén pedig megkezdődött a szabadságharc megtorlása. Számos lelkészt, káplánt, tanítót, tanárt bebörtönöztek, elítéltek és voltak, akiket ki is végeztek. De ez a megtorlás nem korlátozódott az egyes személyekre, hanem a protestáns egyházakat is sújtotta. Beleszóltak az egyház belső életébe és korlátozták a működését. Gróf Zichy Ferenc császári biztos 1849. szeptember 18-án kiadott rendelete megtiltotta minden gyűlés, így az egyházi gyűlések tartását is.[217]

A szabadságharc bukása a tiszáninneni egyházkerületre is kihatással volt. Hiány volt a gyülekezeti lelkészekből, amire abból következtethetünk, hogy Apostol Pál Szakall László felső-borsodi, Somosy János alsó-zempléni és Terhes Sámuel gömöri esperesektől is azt kérte, hogy a megürült lelkészi hivatalok betöltésére a sárospataki kollégium tanárai közül hívjanak lelkészt. A püspök naplójából nem derül ki a lelkészhiány oka, de feltételezhető, hogy a szabadságharcban résztvevő elesett vagy bebörtönzött lelkipásztorok miatt volt szükség erre az intézkedésre. A protestáns egyházak helyzete bizonytalan Polgár Mihály dunamelléki püspök ezért kérte levélben Apostol Pált, hogy tudósítsa az egyházkerületében történő nagyobb változásokról és döntésekről. Valamivel később, március végén pedig Szoboszlai Pap Istvánnal kezdett levélváltásba. De 1851-re kapcsolatban állt nemcsak a református, hanem az evangélikus egyházkerületek vezetőivel is.[218]

A szabadságharc leverése után az egyik legnagyobb nehézséget azok az intézkedések jelentették, amelyek a korábbi honvédek ellen irányultak. Igyekeztek mindent eltüntetni, ami erre az időszakra emlékeztetett, még a ruházatra és az emberek megjelenésére kiterjedően is. Azokat, akik tevékenyen részt vettek a szabadságharcban, vagy akiket valamilyen formában lázítónak ítéltek bebörtönözték és még ha ki is szabadultak megnehezítették az életüket. Ilyen

[215] SRKTGyLt. B-14 1849. június 12. közgyűlés
[216] Szatmári Judit: A politikai élet színtere? avagy világiak részvétele a protestáns egyházi gyűléseken az 1850-es években, in: *Aetas* 2012/1. 53–70. o.
[217] Szatmári: A református egyház a neoabszolutizmus éveiben 1849–1860, 21–24. o.
[218] 1850. jan. 25–27.;1850. jan. 30.; 1850. márc.28. SRKTGyKt. 1912.;

problémákkal kellett megküzdenie Pálkövi Antalnak,[219] a sárospataki kollégium jogtanárának. Letartóztatták 1849 őszén, mivel nemzetőr parancsnokként részt vett a szabadságharcban. Szabadulása után is sok zaklatásnak volt kitéve.[220] Nem engedték, hogy a sárospataki gimnáziumban történelmet tanítson, helyette a latin nyelvet oktatta.[221] 1855-ben a nyíregyházi ágostai hitvallású gyülekezet meghívta lelkészének. Apostol azt javasolta, fogadja el, mert ez az ő érdeke és a főiskoláé is. Ez az egyházközség az egyik legjövedelmezőbb, ráadásul könnyebb lenne, ha megszabadulhatna a folytonos politikai felügyelettől. Annál is inkább mert egy ideje már szorgalmazták, hogy küldje el Pálkövit az iskolából. De eddig kitért a felszólítás elől, mert nem akarta sem Pálkövit háborgatni nyugalmában, sem pedig elveszíteni az iskola jól képzett tanárát. Ennek ellenére jobb, ha tudja nincs mindenütt elfelejtve a szabadságharcban való részvétele, ezért örülhet, hogy esély kínálkozik arra, hogy becsülete csorbítása nélkül és anyagi veszteség nélkül hagyja ott a tanítói pályát.[222] Tekintve, hogy haláláig sárospataki tanár maradt, nem fogadta meg Apostol Pál jószándékú tanácsát.[223]

Nemcsak a tanárokat fenyegette a bebörtönzés veszélye. a Sárospatakot megszálló katonaság egy része a kollégium szomszédságában, az iskola majorjában lett elszállásolva.[224] 1850 február elején pedig szét is széledtek a diákok, mivel a helyőrség parancsnoka kikérte a tanulók névsorát, majd egy káplár arról kezdett beszélni, hogy mindez azért történt mert el akarják vinni katonának a diákokat. Csak egy hónappal később folytatódhatott a tanítás. 1850 végén azonban a honvédként szolgált diákok névsorát követelték, hogy ha van ilyen a diákok közt, besorozzák a birodalmi hadseregbe. A kollégium haladékot kért a tanév végéig és kapott is. A határidő

[219] 1816. december. 4-én született Sajókazán, ahol apja ágostai hitvallású tanító volt. Sajó-Gömörön, Rozsnyón és Lőcsén tanult. Családneve eredetileg Palkovics volt, 1848-ban változtatta meg Pálkövire. 1838-ban tette le papi vizsgáját. 1840-ben szülőfaluja Sajókaza hívta meg papjának, majd néhány év múlva Sárospatakra ment, ahol régiségtant, latin, francia, német nyelvet tanított 1848-ig. Harcolt a szabadságharcban: egy gerillacsapatot alakított és mint kapitány működött. A szabadságharc bukása után újra tanítani kezdett és Csengery József halála után 1850-ben a történelem tanára lett. Előadásait lelkesen hallgatta az ifjúság, de a neoabszolutizmus idején végig figyelemmel tartotta őt a kormány és végül kénytelenek voltak át is helyezni. Így 1862-ben bekövetkezett haláláig a VII. osztály vezértanáraként a két felső osztályban tanított latin és német irodalmat. Számos nyelven beszélt az anyanyelvén kívül: angolul, németül, franciául, tótul, latinul és értette a héber, görög és olasz nyelvet. A korszak nagy irodalmi alakjaival baráti viszonyt ápolt többek között Petőfi Sándorral is.
Szinnyei: Magyar írók élete és munkái 10. kötet, 196–197. o.

[220] A tanítóságból való elmozdításáról Csengeri József írt Apostolnak. 1849. okt. 27. SRKTGyKt. 1912.; Barcza: A kollégium története 1849-től 1919-ig, 156–157. o

[221] 243. sz bejövő levél 1852. október 17. és 257. sz. kimenő levél 1852. november 6. SRKTGyKt. 1912.; SRKTGyLt. B./LXXIII/33,962. /597. Levél Molnár István gimn. igazgató úrhoz

[222] Apostol Pál 90. sz. levele Pálkövi Antalnak 1855 márc. 16. SRKTGyKt. 1912.

[223] Szinnyei: Magyar írók élete és munkái 10. kötet, 196–197. o.

[224] 1849. decemberében a sárospataki főiskola igazgatója arról panaszkodott, hogy a katonák még a tanárok szállásán vannak. 1849. december 13. SRKTGyKt. 1912.

lejártakor pedig már aktualitását vesztette a kérésük. Ennek ellenére még 1851 márciusában is kérték az iskolákat, hogy jelentsék mely diákok szolgáltak a szabadságharc alatt honvédként.[225]

Tompa Mihály hanvai lelkész velük ellentétben nem azért került haditörvényszék elé mert tevékenyen részt vett a szabadságharcban, pedig tábori lelkészként szolgált. Egy költeménye miatt jelentették fel névtelenül 1852-ben, ami A gólyához címet viseli. Kétszer volt vizsgálati fogságban először hat, majd 1853. februárjától 8 hétig. De a császár elleni meghiúsult merénylet után 1853. április 3-án amnesztiát kapott.[226]

Dudás Lajos ráskai református lelkészt fegyveres lázadás előmozdítása címén ítélték hivatala elvesztésére és két évi fogságra, amit a munkácsi várbörtönben töltött le. Ennek következtében parancsba adták, hogy töltsék be a helyét. Így később nem tudott visszatérni régi szolgálati helyére.[227] Ebben valószínűleg az is közrejátszott, hogy még ha amnesztiát is kapott egy lelkipásztor, akkor is más szabályok vonatkoztak rá a börtönbüntetés után. Ha újra lelkipásztori munkát akart végezni, azt jelentenie kellett az esperesnek a püspök felé, aki ezt továbbította báró Geringer Károly meghatalmazott biztosnak jóváhagyás végett.[228] A haditörvényszékileg elítélt lelkészek az ostromállapot ideje alatt alárendelt lelkészi állásban működhetnek, vagyis mint segédlelkészek egy bizalmat kiérdemelt lelkész közvetlen felügyelete alatt. De így is csak akkor alkalmazhatók, ha erre engedélyt kaptak a kormánytól. Tehát nem elég hozzá az egyházi jóváhagyás. Azok, akiket 1852. szeptember 1-je előtt ítéltek el és segédlelkészkedésük ideje alatt a javulás jeleit mutatták, felmentették és újra rendes lelkészek lehettek rendes díjazással. De az 1852. szeptembere után elítélt lelkészek esetében ehhez a legfelsőbb császári engedélyre volt szükség még akkor is, ha a javulás jeleit mutatták.[229]

Ez nyilván nem tetszett az érintett lelkipásztoroknak, így volt, akik figyelmen kívül próbálták hagyni a rendelkezést. Kováts János is egy olyan lelkipásztor volt, akit haditörvényszékileg elítéltek és megparancsolták, hogy a helyét más lelkipásztor töltse be. Szabadulása után nem tartotta be a törvény előírásait és önhatalmúlag visszaköltözött a korábbi szolgálati helyére a hernádnémetii parókiára és rendes lelkészként szolgált. Apostol Pál igyekezett segíteni az ilyen esetekben is. Véletlenül hallott az esetről, amit azonban problémásnak ítélt, mivel a kormány által kiadott törvények nyílt megszegését jelentette és szükség esetén még csak mentegetni sem

[225] Barcza: A kollégium története 1849-től 1919-ig, 156–157. o és 1851. febr. 21. és 1851. márc. 20. SRKTGyKt. 1912.
[226] Szinnyei: Magyar írók élete és munkái 14. kötet, 291–293. o., SRKTGyLt. C./LXXXIII. /41,071. /459.
[227] SRKTGyLt. C./LXXXIII. /40,805. /193.
[228] 195. sz. levél 1851. július 2. SRKTGyKt. 1912.
[229] Apostol Pál 127. számú levele az egyházkerület espereseihez 1853. febr. 22. SRKTGyKt. 1912.

tudnák a lelkipásztor tettét. Ezért írt Somossi Jánosnak, aki ekkor ugyan már nyugdíjas esperes volt, de a jogtalan hivatalba lépés még az ő püspöksége alatt történt, ezért őt kérte, hogy intézkedjen az ügyben. Meghagyta, hogy Kováts azonnal hagyja ottjelenlegi hivatalát és az érvényes rendeletek alapján próbálja meg visszakapni azt. Tehát folyamodjon a magyarországi polgári és katonai kormányzósághoz engedélyért előbb „valamely tiszta jelleműnek ismert rendes lelkész melletti segédkezésért" és később a segédlelkészkedés után a rendes lelkészi állásért.[230] De Somosy nem intézkedett, sőt még három hónappal később sem válaszolt, ezért Apostol írt az új esperesnek Hegedűs Lászlónak, hogy intézkedjen ez ügyben megemlítve, hogy az előző évben szabadon bocsátása után Kovács János meglátogatta őt és kérdezett is a szóban forgó rendeletről. Azt javasolta neki, hogy menjen Sárospatakra, ahol vagyona is van és a rendelet szerint folyamodjon felsőbb helyre a sárospataki segédlelkészi tisztségért. Ezt valószínűleg meg is kapta volna, mivel a sárospataki lelkipásztor politikai jelleme észrevétel alá nem esett. Ha ezt tette volna, már hivatalos úton visszamehetett volna a korábbi szolgálati helyére és nyugodt lehetne, de ehelyett kockára tette a hivatalát. Nem maradhat úgy a helyzet, ahol van, nehogy nagyobb baj legyen belőle. Apostolt minden segítő szándéka ellenére köti a rendelkezés és fél, hogyan torolnák meg az engedetlenséget.[231] A gyülekezetek és a lelkipásztorok több helyen is zaklatásnak voltak kitéve. Voltak, akiket komolyabb ok nélkül beidéztek a főnöki hivatalba, vagy végeztek náluk nyomozást vagy házkutatást. Így érthető, hogy Apostol tartott attól hogyan érintené egyházkerületét egy nyílt ellenszegülés. Pelsőcön 1853-ban mindezt úgy tették, hogy lehetetlenné tették az istentisztelet megtartását. Átkutatták a parókiát és közben a lelkészt nem engedték a templomba az ottlevőket pedig nem engedték ki, majd szuronyos katonák mentek be és átkutatták azt a hívekkel együtt.[232]

A szabadságharc bukása utáni években büntették a forradalmi dalok éneklését, eljátszását, a politikailag veszélyes kijelentések hangoztatását, 50 forint értékig terjedő Kossuth bankók és forradalmhoz kapcsolódó képek vagy jelképek rejtegetését. ezeket maximum 14 napig terjedő elzárással és legfeljebb kétszeri kenyéren és vízen való böjtöléssel büntették. Apostol is szót ejt egy olyan esetről, amikor egy Hennel Gusztáv nevű diák „forradalmi férfiak" képeit birtokolta és ezért kitiltották az ausztriai birodalom minden iskolájából.[233]

[230] Apostol Pál 589. sz. levele Somosy Jánosnak 1854. dec. 10. SRKTGyKt. 1912. és 220. sz. bejövő levél 1852. szept. 3. SRKTGyKt. 1912.
[231] Apostol Pál 81. sz. levele Hegedűs Lászlónak 1855. márc. 8. SRKTGyKt. 1912.
[232] SRKTGyLt. C./LXXXIII. /41,071. /459
[233] Deák: Társadalmi ellenállási stratégiák Magyarországon az abszolutista kormányzat ellen 1851–52-ben, 27–59. o. és 266. sz. bejövő levél 1852. nov. 13. SRKTGyKt. 1912.

Bizonyos gyülekezetekben kénytelenek voltak eltűrni a katonák beszállásolását. Ilyen gyülekezet volt Ungvár is, ahol 1852–55 között a papi és iskolatanítói lakásokat foglalták el szállásnak és a vidéki lelkészektől és tanítóktól ágyakat és bútorokat vettek el erőszakkal. 1856. márciusában kérvényezte a lelkipásztor Makay Dániel lelkész Apostol Pálon keresztül a katonák elküldését és élelmezésük megszüntetését, de júliusig várni kellett annak elfogadására.[234]

A szabadságharc leverése után a sárospataki kollégium, az egyházkerület és maguk a gyülekezetek is pénzügyi problémákkal küzdöttek. A tiszáninneni egyházkerület igyekezett megoldani az iskola helyzetét egy nagyobb összegű pénzügyi támogatással.[235] Apostol Pál 1850-ben egy körlevelet is kibocsátott, amelyben adakozásra szólít fel. Ebben a levélben kifejti, hogy az egyházkerület ún. agentialis vagy más néven közigazgatási pénztára nagyon rosszul áll anyagilag. Ami azért volt nagy probléma, mert ebből a pénztárból fizették az egyházkerület 24 hivatalnokát, korábban az ágenseket, az országgyűlési papokat és a conventre küldött követek napidíját. Ezenkívül az építkező gyülekezeteknek a pénztárból adtak kölcsönt az építési munkákra és innen támogatták a sárospataki főiskolát is. A pénztár bevételét az évi hat úrvacsorán erre a célra kitett perselyadományok jelentették, amelyek összege viszont már annyira kevés, hogy a hivatalnokokat sem tudták kifizetni a befolyt összegből. Apostol egészen addig megy, hogy kiszámolja egy-egy embernek a legszegényebbeken kívül mennyit kellene a perselybe tennie az úrvacsorák alkalmával, hogy a pénztár működni tudjon. A körlevélben a sárospataki iskola nehéz helyzetére is felhívja a figyelmet, hogy mekkora problémát jelent a búza és rozs adományok lecsökkenése és az iskolának szánt adományok elmaradása. Megemlíti itt azt a problémát is, hogy mivel a sárospataki kollégium épülete elkészült, a gyülekezetek megtagadják az épületre szánt adományokat és némely lelkipásztorok támogatják is ezt. De ezekre az adományokra szükség van, mert bár az épület elkészült, de fenn is kell tartani valamiből.[236] Apostol Pál naplójában szerepel egy ezzel kapcsolatos eset. A színi egyházközséget Apostol többszöri felszólítása ellenére sem sikerült rávenni, hogy adakozzon az iskolának, mert úgy gondolták az építkezés befejezésével erre nincs szükség.[237]

[234] 248. sz. bejövő levél 1856 júl. 5.; 128. sz. kimenő levél 1856. márc. 7.; 83. sz. bejövő levél 1856. márc. 2. SRKTGyKt. 1912. és SRKTGyLt. C./LXXXIII. /40,805. /193.
[235] SRKTGyLt. B./LXXI. /32,581. /247.; SRKTGyLt. B./LXXI. /32,555. /221.; Ellend: Az 1848-49. évi szabadságharc és a sárospataki főiskola, 157. o.
[236] SRKTGyKt. UU264/6.
[237] 1850. jan. 8–9. és 29. SRKTGyKt. 1912.

Az egyházkerületi pénztár olyan rossz helyzetben volt, hogy segítséget kért az egyházmegyéktől a nyomtatás fedezésére, mert Apostol szükségesnek látta, hogy az adakozásra való felhívásról minél többen tudjanak. Az iskola rossz anyagi helyzetét súlyosbította, hogy a pénzgazdálkodásból sem folyt be elég összeg, mivel a pénzkölcsönt felvevők nem fizették a tőkék kamatait. Ezért rákényszerültek a kollégium gazdaságának megváltoztatásra. Megszüntették a seniori gazdálkodást, a senior és a contrascriba tisztségét összevonták és egy külön gazdasági választmányt állítottak fel, valamint megszervezték az állandó pénztárnoki állást. Egyházkerületi közgyűlések hiányában ezeket a változásokat Apostol Pál tájékoztatásával és felügyeletével végezték. A püspök koordinálta a változás folyamatát úgy, hogy bizonyos döntéseket az iskolaszékre bízott, más esetekben pedig javaslatokat tett, hogyan oldják meg a felmerülő problémákat.[238]

A protestáns pátens visszavonása után a tiszáninneni egyházkerület egyházmegyéi külön-külön megfogalmazták a neoabszolutizmus ideje alatt elszenvedett sérelmeiket. Amikor anyagi terhek okozta sérelmet említenek, azokat azért találták problémának, mert számukra anyagi veszteséggel járt. Értem ezalatt az adókat, fizetési kötelezettségeket és olyan eseteket is, amelyek ténylegesen nem feltétlenül lettek volna sértő intézkedések, azonban a fizetési kötelezettség miatt annak ítélték. Ezek is az egyház anyagi krízishelyzetéhez kapcsolódtak, mert plusz anyagi teherrel vagy veszteséggel jártak. Leginkább a gömöri egyházmegye emelte ki az ilyen jellegű sérelmeit, sőt konkrét számításokat készítettek, hogy mennyi volt az egyházmegye vesztesége ebben az időszakban elsősorban a pénz elértéktelenedése miatt. Azonban mielőtt a konkrét problémákat kiemelném szeretném áttekinteni röviden milyen helyzetben volt a korabeli gazdasági és adózási rendszer.[239]

A Habsburg Birodalom államháztartása ebben az időszakban a forradalmak és háborúk miatt nagy hiányokkal küzdött. A tartozások jelentős része az Osztrák Nemzeti Bank felé irányult. Viszont az állam erőteljes befolyást gyakorolt a bankra. A helyzeten tovább rontott, hogy a valutáris viszonyok 1848 óta rendezetlenek voltak. A pénzrendszer a konvenciós ezüstforintra épült, azonban számtalan hazai és külföldi veretésű nemesfémpénz és réz váltópénz volt forgalomban. A konvenciós forintot többféle megnevezésével is illették a különböző iratokban. Nevezték rénes vagy rajnai forintnak (RFt), hogy megkülönböztessék a magyar forint–dénár pénzrendszertől. Apostol Pál általában a pengőforint megnevezést használta, ami alatt szintén

[238] 1850. szept. 29. SRKTGyKt. 1912.; SRKTGyLt. B./LXXI. /32,581. /247.; SRKTGyLt. B./LXXII. /32,841. /152.; SRKTGyLt. B./LXXI. /32,643. /309.; Barcza: A kollégium története 1849-től 1919-ig, 166. o.
[239] SRKTGyLt. C./LXXXIII. /40,808. /196.

a konvenciós ezüstforintot értették. A pengőforint megnevezés oka az volt, hogy igyekeztek különbséget tenni az értéktelen papírpénz, vagyis a váltóforint és az értékálló ezüst a pengőforint között. A váltópénze a krajcár volt és 1 forint 60 krajcárral volt egyenlő. 1848 májusától az Osztrák Nemzeti Bank nem volt köteles bankjegyeit nemesfémre váltani, sőt további fedezet nélküli papírpénzek is forgalomba kerültek. Ilyen volt többek között Magyarországon a Kossuth-bankó is, aminek elértéktelenedése komoly anyagi nehézségeket okozott. A gömöri egyházmegye részletesen le is írta, hogy az ottani gyülekezetek összesen 725 forintot veszítettek.[240] De az osztrák államjegyek bevonására csak 1854-ben került sor. 1857–58-ban pedig elhatározták a valutareform megvalósítását, ami a tiszta ezüstvalutára való átállást jelentette. Ez volt az osztrák értékű ezüstforint. 100 konvenciós forint 105 ezüstforinttal volt egyenlő.[241] Ez a gyülekezeti gazdálkodást is érintette, ugyanis Apostol utánajárt, hogy a gyülekezetek a lelkészeket milyen pénzben fizették.[242]

1850 és 1851 során bevezették az újjáalakított osztrák adórendszert Magyarországon. Az adórendszer egyrészt egyenes adókból állt a föld, a ház, a kereset és a jövedelem után való adózás számított ide. Többnyire ezek voltak azok, amelyeket az egyházmegyék is sérelmesnek találtak. A másik adótípus, ami jelen volt az a közvetett adózás volt. Ide tartoztak a fogyasztási adók például a cukor vagy a szesz adója, a monopóliumok, mint a dohányjövedék, valamint a vámok és az illetékek.[243]

Írtak Apostol Pálnak az új adózási rendszer bevezetésével kapcsolatban és közölték, hogy azért van szükség a megváltoztatására, mert a magyar adózási rendszer nem kiszámítható. Azt is közölték, hogy adózás alapja a földek és az épületek utáni tiszta jövedelem lesz. Ezért elrendelték a részletes birtokösszeírásokat és jövedelemszámítást végeznek majd. Ezzel kapcsolatban a lelkészek azt az utasítást kapták, hogy segítsék a járásbeli becslő biztosokat, amit nem értenek azt magyarázzák meg és erre kérjék az embereket is. A levélhez azonban Apostol Pál hozzáfűzte megjegyzésként, hogy a kassai katonai adórendező bizottmány elnöke gróf Török Bálint felszólította, hogy az erről szóló levelet juttassa el a lelkészekhez és tegyék meg a benne foglaltakat. A jelzett módon el is kezdték ezt az összeírást, mivel kaptak egy olyan

[240] A veszteséget szenvedett gyülekezetek az aggtelki, balogi, gicei, héti, kálosai, sajókeszi, otrokocsi, panyiti, alsószuhai, szuhafői, vályi, rimaszécsi, iványi és simoni egyházak voltak. SRKTGyLt. C./LXXXIII. /41,071. /459.
[241] Kövér György: Piaci hullámzások és gazdasági növekedés, in*: Magyarország története a 19. században*, 327–360. o.; Danyi Pál: *Konvenciós pénzrendszer bevezetése a 18. század közepén és ennek jelentősége*, in: Történelmi Szemle 2022/ 64. sz. 649–671. o.; Filológiai Lexikon forint szócikk https://deba.unideb.hu/deba/filologiai_lexikon/szocikk.php?t=szomagyarazat&id=3509
[242] 208. sz. kimenő levél 1857. máj. 28. SRKTGyKt. 1912.
[243] Kövér: Piaci hullámzások és gazdasági növekedés, 19. században, 327–360. o.

levelet, amiben egyfajta adóbevallásra[244] szólította fel az egyházmegyéket és a gyülekezeteket. Tíz évi jövedelmük alapján állapították meg a középjövedelmet és ezt kellett az illetékes hivatallal közölni. Apostol ezt továbbította a sárospataki kollégium igazgatójának is, hogy megtegyék a bevallást az iskola vagyonával kapcsolatban.[245]

A nagy adók megterhelték a gyülekezeteket. A gömöri egyházmegye megnevezi konkrétan a rovatos adót, ami alatt az állami adót értették. A földadó azonban nem pusztán a fizetése miatt okozott gondokat, hanem azért is mert volt némi zavar akörül, hogy ki fizesse. Az egyház birtokában lévő föld után adót kellett fizetni a földterület nagysága és hozama alapján. Ezt az adót 1850-ben vezették be és eredetileg a föld tulajdonosának, vagyis az egyháznak kellett volna megfizetnie, de 1856 december 4-én kiadott rendeletével a szolgabírói hivatal a lelkészeket kötelezte a megfizetésére. A földadót túl nagy teherként élték meg. Apostol arra a kérdésre, hogy mit tegyenek ezügyben az egyetlen megoldásnak azt látta, ha folyamodványban kérik az adóteher csökkentését. Meghallgatták Apostol tanácsát és elküldték a folyamodványukat 1857 novemberében. Szintén ebben az évben a szuperintendens azt is igyekezett megtudni, hogy kik fizetik ki az adót az egyes településeken a gyülekezet vagy a lelkésze, illetve milyen pénzben fizették. De nemcsak őket kérdezte erről, hanem a többi egyházkerület vezetőjét is. Gömörben voltak gyülekezetek, akiktől nem is sikerült behajtani ezt a fajta adót.[246] Az egyenértéki adó aránytalan kivetését panaszolják a gömöriek. Ez az adó a jogi személyek, társulatok, egyesületek tulajdonában lévő ingatlanokra külön kivetett adó, ami az örökösödési és általános vagyonátruházási adó pótlására szolgál.[247] Olyan eset is előfordult, hogy nem létező földet adóztattak meg. A ragályi egyház kénytelen volt adózni 40 hold erdő után, ami a valóságban nem is létezett. Bár később a földesurakra vetették ki utána az adót arányosan, de fizetni mindenképp kellett.[248]

Az állam adósságainak leépítésével akarta megkezdeni a valutarendszer megreformálását és kivonták az osztrák államjegyeket a forgalomból 1854-től és megkezdték az ún. nemzeti kölcsön kibocsátását, ami egyfajta kényszerkölcsön volt. Épp ezért nehezményezte az abaúji és a gömöri egyházmegye is panaszában, hogy a szuperintendensi hivatalnak a kormány parancsa miatt nemzeti kölcsön adására kellett felszólítania az embereket. A budapesti kerületi

[244] A jövedelemadó alatt nem a modern értelemben vett személyi jövedelemadót értették, hanem az ún. kereseti adó pótléka volt ez az adónem. Kövér: Piaci hullámzások és gazdasági növekedés, 327–360. o.
[245] 1850. nov. 11. utólagosan beírt levél; 1851 febr. 4–5. SRKTGyKt. 1912.
[246] 603. sz. kimenő levél 1855. dec. 7.; 419.sz bejövő levél 1857. nov. 24.; 264. sz. kimenő levél 1857. júl. 11.;327. sz. kimenő levél 1857. júl. 20. SRKTGyKt. 1912.; SRKTGyLt. C./LXXXIII. /41,071. /459.
[247] Szathmári: A református egyház a neoabszolutizmus éveiben 1849–1860, 300. o.
[248] SRKTGyLt. C./LXXXIII. /41,071. /459.

helytartósági osztály levelében azt is közölte Apostollal, hogy a nem írtak alá olyan sokan a nemzeti kölcsönre, mint szerették volna, valószínűleg ezért utasították arra a lelkészeket, hogy lelkesítsék a népet az ebben való részvételre. A gömöriek úgy nyilatkoztak erről, hogy a zsarolásnak egy módja volt, ami az egyházakat és a lelkészeket sújtotta.[249] A Tornyosnémeti lelkész például még folyamodványt is ír annak érdekében, hogy egyházának ne kelljen a nemzeti kölcsönre fizetnie.[250]

Jövedelemkiesést okozott a lelkészeknek, hogy a hivatalos papírok kiadását ingyen követelték tőlük. Utasítást kaptak ugyanis, hogy a keresztelési, esketési, halálozási bizonyítványokat ingyen adják ki az igazságszolgáltatási hivatal számára. Vagyis amellett, hogy időigényes volt, a bevételük is elmaradt. Nehezítette a helyzetet, hogy német nyelven is kérhették ezeket az iratokat.[251] 1850-ben császári nyílt paranccsal bevezették a bélyegtörvényt. Vagyis az okiratokra, hivatalos iratokra, jogi ügyekre illeték vonatkozott. Minden olyan dokumentum ide tartozott, amit hivatalos helyre adtak be. Az egyházi bizonyítványokat is bélyegzett papíron kellett beadni 1850. november elsejétől és amennyiben nem így történt visszaküldték az iratot. De meg kellett fizetni a bélyegadót, ha a község és az iskolatanítók között történt megegyezés, viszont amikor más királyságbeli alattvalók számára adtak ki anyakönyvi kivonatokat az illetékes helytartósági osztálynak akkor nem volt szükség bélyegre. Volt némi bizonytalanság akörül, hogy a lelkészek és tanítók felküldendő életrajzait bélyeges vagy bélyegtelen papíron kell elküldeni. Apostol javaslata az volt próbálják elküldeni bélyeg nélkül és úgyis szólnak, ha másképpen kellene.[252] Ha a bélyeg megsérült, megbüntették, aki így adott ki valamit. A szuhafői lelkészt Ando Józsefet egy peres üggyel kapcsolatban 5 pengőforinra büntette az eperjesi törvényszék, mert a bélyeg sarka felvált egy kicsit, de érdekes módon a dokumentum érvényességét nem kifogásolták. egy alkalommal pedig azért sújtották pénzbírsággal Terhes Sámuelt mert egy hivatalos felterjesztésre nem tett bélyeget.[253]

A tagosítással kapcsolatos panasza a gömöri egyházmegyének érdekes, mivel kicsit olyan mintha a dolog pozitívumát (amit nem mellékesen kért is az egyházkerület) kritizálná. A

[249] 233. sz. bejövő levél 1854. júl. 18.; 247. sz bejövő levél 1854. júl. 28. SRKTGyKt. 1912.; Kövér: Piaci hullámzások és gazdasági növekedés, 327–360. o.; SRKTGyLt. C./LXXXIII. /41,071. /459.; SRKTGyLt. C./LXXXIII. /40,799. /187.
[250] Nem derül ki sajnos milyen választ kapott a folyamodványra. 238. sz. bejövő levél 1858. júl. 17. SRKTGyKt. 1912.
[251] 1851. aug. 27. SRKTGyKt. 1912 és SRKTGyLt. C./LXXXIII. /40,805. /193. ;SRKTGyLt. C./LXXXIII. /41,071. /459.
[252] Magyarkoronaországot illető országos törvény-és kormánylap 1850. 09. 28./23. darab 319–449. o.; 1850. dec. 4.; 382. sz. bejövő levél 1855. nov. 14.; 83. sz. bejövő levél 1858. márc. 2.; 73. sz. kimenő levél 1859. febr. 24. SRKTGyKt. 1912
[253] SRKTGyLt. C./LXXXIII. /41,071. /459.

tagosítás egy földbirtokrendezési művelet, amely során a szétszórt, sok kisebb darabból álló földbirtokot összevonnak és mindenki egy tagban kapja meg a földjét. A tagosítás során ügyeltek arra, hogy a régi szétszórva elhelyezkedő birtok és az új egy tagból álló birtok értéke azonos legyen.[254] Ez nem egyszerre történt az egész országban, hanem fokozatosan, de Apostol rendszeresen értesítést kapott arról, amikor az egyes megyékben, illetve azok bizonyos járásaiban már végbement. A tagosítás kapcsán a szuperintendens naplójában visszatérő kérdés volt, hogy a lelkészek és a tanítók részesedtek-e ebből vagy sem? Apostol kérte is az egyházmegyék vezetőit, hogy továbbítsák mi a helyzet ezzel kapcsolatban az egyházmegyéjükben és megtörtént-e már náluk a tagosítás. Amennyiben nem felszólította őket, hogy intézkedjenek arról, hogy a lelkészek és a tanítók is kapjanak földet az adott településen. Felmerült egy olyan kérés is, hogy ne a földbirtokosok döntsenek arról, hogy kapnak-e földet az egyházak, sőt kérvényt ír írtak ezzel kapcsolatban, amire pozitív válasz érkezett, miszerint tagosításokkor az egyházi személyek javára szolgáltatandó föld kiadása nem függ a földbirtokosoktól. Ezért meglepő, hogy a gömöriek emiatt panaszkodtak, mikor épp azt akarták elérni, hogy a lelkészek és tanítók is kapjanak földet.[255] Viszont a tagosításból időnként valóban keletkeztek problémák Péter András pályini lelkésszel esett meg, hogy meg akarták tagadni tőle a hívei az eddigi fizetést, miután a tagosítás során földet kapott.[256] Viszont nemcsak az egyes gyülekezeteket érintette a tagosítás, hanem az iskolákat és a szuperintendensi birtokokat is. Az iskolákkal kapcsolatos eljárást közölték, fel kellett terjeszteni mely iskoláknak vannak birtokaik és ezt az esperesek összeírása után Apostol meg is tette.[257] Voltak olyan szuperintendensi birtokok, amelyeket szintén érintett a tagosítás és szükséges volt a telekkönyvi bizottmánnyal tárgyalni ezek miatt. Ezeket Apostol nem közvetlenül intézte, hanem elküldte a szükséges dokumentumokat és megbízó levelet adott a helybeli lelkésznek, hogy intézkedhessen helyette. Ilyen szuperintendensi birtokokként említi a napló a szalonnai és a dobódéli birtokot, valamint a perkupai malmot.[258] Mindezek olyan problémák voltak, amelyekkel kapcsolatban Apostol Pál rengeteg levelet kapott. Egyrészt a lelkészek és a gyülekezetek néha nem is tudták mi

[254] Magyar Néprajzi Lexikon Tagosítás szócikke
[255] 327. sz. kimenő levél 1857. júl. 20.; 286. sz. kimenő levél 1857. júl. 7.; 79. sz. kimenő levél 1857. febr. 27; 62. sz. kimenő levél 1857. febr. 24.; 52. sz. kimenő levél 1857. febr. 18.; 14. sz. kimenő levél 1857. jan. 15. 1849–1859. SRKTGyKt. 1912.; SRKTGyLt. C./LXXXIII. /41,071. /459.
[256] 362. sz. kimenő levél 1853. jún. 4. SRKTGyKt. 1912.
[257] 147. sz. bejövő levél 1854. máj. 4.; 340. sz. kimenő levél 1854. júl. 11. 1912.
[258] 542. sz. kimenő levél 1857. okt. 10.; számozás nélküli kimenő levél 1857. jan. 17.; 50. sz. kimenő levél 1857. febr. 17.; 427. sz. kimenő levél 1856. szept. 7. SRKTGyKt. 1912.

vonatkozik rájuk, máskor pedig az új adóterhek miatt panaszkodtak. A püspök volt az, akitől tanácsot és információt kértek.[259]

Haynau 1850. február 10-én kiadott rendelete nem javított a protestáns egyházak bizonytalan helyzetén. Megszüntette az egyházkerületi gondnokok tevékenységét, feladataik a szuperintendensekre szálltak. Megtiltotta a szuperintendens választást, helyette a megüresedett hivatalok helyére adminisztrátorokat neveznek ki, akik néhány világi rendből való bizalmi férfiúval vezetik majd az egyházkerületet. Továbbra is tiltva volt az egyházkerületi közgyűlések tartása. Az egyházkerületi közgyűlések helyett csak tanácskozásokat tarthattak az egyházi vezetők, az esperesek és az állam által megbízhatónak tartott ún. bizalmi férfiak jelenlétében, de ezt is csak előzetes engedély alapján és kormánybiztos jelenlétében. Ezzel ellehetetlenítették az egyházi testületek szabályos működését. A változások összességében a püspökök feladatkörének és szerepvállalásának növekedését eredményezték.[260]

Apostol Pál munkája szempontjából mindez azt jelentette, hogy egy újabb krízissel kell megküzdenie: egyedül maradt az egyházkerület vezetésének gondjával. A helyzet olyan kihívás elé állította, ami magát az egyházkerület vezetését érintette. Egyrészt az ügyek intézése nehézkes volt. Az egyházkerületi gyűlések megszervezése sok munkát igényel a kormánybiztosok kérelmezése miatt. Ezen kívül jóval nagyobb volt Apostol munkaterhe, mint a korábbi püspököké, hiszen nemcsak a szuperintendens, hanem gyakorlatilag a főgondnok feladatait is ellátta. Korábban az volt a jellemző, hogy a szuperintendens elsősorban az egyház belső ügyeiért felelt: gyülekezetekkel, iskolákkal, lelkészekkel, teológiai kérdésekkel kapcsolatos ügyekben intézkedett. A főgondnokok viszont kifelé képviselték az egyházat, közbenjártak, intézkedtek az állami hivataloknál, részt vettek a különféle deputációkban és az egyházkerületi gyűléseken. Ebben az időszakban azonban a püspököknek egyedül kellett boldogulniuk minezzel. Ráadásul pótlólagos rendeletben a világi tisztségviselők hivatalának felfüggesztését kiterjesztették az egyházmegyék szintjére is.[261] Ez a megnövekedett munkateher jól látható Apostol naplóját megfigyelve. Évente átlagosan 400 levelet kapott és több mint 600 levelet küldött el hivatalos ügyekben. Apostol Pál egyik levelében így fogalmaz túlterheltségéről: „hivatalom olly sok teendőkkel van megterhelve, hogy azoknak úgy és akkor

[259] 1851. márc. 20. SRKTGyKt. 1912.
[260] SRKTGyLt. B-15 1850. jún. 8. egyházkerületi közgyűlés 15. pont; Misák: Zsarnói Zsarnay Lajos élete és munkássága, 17. o.; Szatmári: A politikai élet színtere? avagy világiak részvétele a protestáns egyházi gyűléseken az 1850-es években, 53–70. o.
[261] Szatmári: A politikai élet színtere? avagy világiak részvétele a protestáns egyházi gyűléseken az 1850-es években, 53–70. o.; 1850. márc. 27. SRKTGyKt. 1912.

elvégzésére a mint és a mikor kellene elégséges nem lehetek hacsak magamat meg nem kettőzhetem vagy Jósuéi erő nem ömlik reám onnan feljül, hogy a napot meg állíthatnám".[262]

Azonban a kialakult helyzet a világiakat is döntéshelyzet elé állította. A tiltás miatt a főgondnokok nem tölthették be korábbi szerepüket és az egyházmegyék segédgondnokainak el kellett dönteniük vállalják-e, hogy a Haynau által kiadott rendeletben engedélyezett ún. bizalmi férfiúi szerepben megjelennek-e a gyűléseken és hajlandóak-e aktív szerepet vállalni az egyházkerület életében. Apostol nehezményezte is a hiányzók magatartását. Maguk a korábbi főgondnokok[263] többnyire a háttérben igyekeztek aktív szerepet vállalni. Apostol is levelezett Teleki Józseffel.[264]

Ezek a rendelkezések súlyosan sértették a protestánsok jogait. Az 1791. évi 26. törvénycikk ugyanis biztosította a protestánsok önrendelkezési jogát, míg az uralkodó csupán felügyeleti jogot birtokolt, ami a zsinatok összehívását és a kánonok szentesítését jelentette. Az egyház belső életét az egyházi törvények, kánonok szabályozták, amelyek alapján a zsinat-presbiteri elv érvényesült. Egyházmegyei és egyházkerületi szinten pedig a paritás[265] elve is érvényesült. 1848-ig az egyház szervezeti és kormányzati kérdéseibe nem szólt bele az állam, azonban az 1850-es években a protestáns egyházak központi irányítását tűzte ki célul.[266] Apostol ugyan a kért adatok beküldése kapcsán írja a következőket, de mégis jól jellemzi a protestáns egyházak kiszolgáltatott helyzetét: „A történhető fölszólíttatásnak ki nem térhetünk; a feleletet meg kell adnunk. Jogra most nem hivatkozhatni."[267]

A közgyűlések tartásának tiltása, illetve kormánybiztos jelenlétéhez való kötése, nehézségeket okozott az egyházkerület irányításában, mivel Apostol kénytelen volt olyan döntéseket meghozni, amiről más esetekben az egyházkerületi közgyűlés előtt döntöttek. Az egyik ilyen kérdés volt, hogy legyenek-e vizsgák patakon. Apostol már kérte kormánybiztos kinevezését, de nem jött válasz és még ha érkezett volna is, nem volt idő megvárni a gyűlés döntését, hiszen időbe telik egy gyűlés összehívása, a tanév pedig a végéhez közelít. Ezért kénytelen rendelkezni a kérdésről: „Az exameneket illetőleg oda szavazok, hova szavazni a tanácskozás idején is

[262] SRKTGyLt. B./LXXI. /32,555. /221.
[263] A tiszáninneni egyházkerületben gróf Teleki József (1790–1855) volt a főgondnok a tiltás előtt.
[264] Szatmári: A politikai élet színtere? avagy világiak részvétele a protestáns egyházi gyűléseken az 1850-es években, 55–57. o.; SRKTGyLt. B./LXXII. /32,832. /143.
[265] Egyházi és világi vezetők közösen kormányozták az egyházat. Szatmári: A politikai élet színtere? avagy világiak részvétele a protestáns egyházi gyűléseken az 1850-es években, 53–70. o
[266] u. o. 16–26. o
[267] SRKTGyLt. B./LXXI. /32.385./51.

fogtam vólna, hogy t. i. maradjanak el. Azon mégis valami gyűlés színét hordozzák magukon, mitől pedig most, mennyire lehető, óvakodni kell."[268]

Hasonló problémája volt az abaúji egyházmegyében a gyűlések elmaradása miatt Futó Sámuel esperes. 1850-ben kénytelen az illetékes egyházak meghallgatása nélkül betölteni egy megüresedett egyházi hivatalokat és egyszerűen kirendelete a megüresedett helyekre a lelkészeket és tanítókat. Bár később megengedték a gyűlések tartását és megoldódott a lelkészválasztás ügye, de mégis korlátozva volt az egyházkerület, hiszen püspökválasztásokat a szabadságharc leverésétől kezdve egészen 1860-ig nem tarthattak. Az ostromállapot megszűnésétől javulást vártak, de az autonómiájuk visszaállításának a tekintetében semmi sem változott.[269]

A gyűlések elmaradása logisztikai problémákkal is járt. Az egyházmegyékben különböző célra összegyűlt pénzeket, általában az egyházkerületi gyűlés alkalmával juttatták el az egyházkerületi pénztároshoz az egyházmegyék. Mivel ezt követően nem tarthattak gyűlést Apostol arra kérte az egyházmegyék pénztárosait, hogy ne várjanak, hanem az egyházlátogatások során összeszedett pénzeket május közepéig valamilyen módon juttassák el az egyházkerület pénztárához, mert a forgalomból kivont bankjegyeket be kell váltani. Azonban, ha nem találnak biztonságos módot a pénz eljuttatására intézzék el ők a pénzek beváltását. A helyzet a következő évben sem változott, mivel továbbra sem tarthattak szabályos közgyűlést, ami alkalmat adott volna az összegyűlt pénzek átadására.[270]

Haynau rendeletének egyik legsérelmesebb pontja az egyházkerületek beosztásának megváltoztatása és a katonai igazgatáshoz való igazítása volt. Ezzel is az egyház centralizálását és egységének meglazulását akarták elősegíteni.[271] Geringer 1850-ben kikérte az egyházkerületek vezetőinek a véleményét arról, hogyan lehetne megvalósítani az egyházkerületi határok módosítását. Apostolhoz is elküldték ezt a tervezetet véleményezésre, aki levelében mindent megtett, hogy elhárítsa az egyházkerületek átalakításának veszélyét. Válaszában sorra vette az okokat, amelyek miatt a bevezetni kívánt rendelkezés megvalósítása több problémát, mint hasznot okozna a kormányzatnak. Felsorolta, hogy az egyházkerületi pénztárak, iskolák, alapítványok sorsának elrendezése nehézkes lenne. Ráadásul, nem tudják

[268] SRKTGyLt. B./LXXI. /32.430./96.
[269] SRKTGyLt. C./LXXXIII. /40,799. /187.
[270] SRKTGyLt. B./LXXI. /32.385./51.; 1850. márc. 11. SRKTGyKt. 1912.; SRKTGyLt. B./LXXII. /32,765. /76.
[271] Ellend: Sárospataki főiskolánk a szabadságharc után, 204–217 o.; Szatmári: A református egyház a neoabszolutizmus éveiben 1849–1860, 43–45. o

úgy elrendezni a dolgokat, hogy mindenki elégedett legyen vele. Mindezekhez pedig hozzájön, hogy a tervezett új kerületek túl nagy területeket ölelnének fel, ami közlekedési szempontból gondokat okozna. Ezen kívül pedig mindegyik egyházkerületnek van egy főiskolája, amelyekre negatívan hatna, ha elveszítenék a támogató hátterüket a területi átrendeződés miatt. azonban, ha mindezek ellenére meg akarják mindezt valósítani akkor az összes egyházkerületet össze kellene hívni és úgy megtárgyalni az ügyet. Végül azonban nem erőltették tovább az egyházkerületek átrendezésének megvalósítását.[272]

Minden nehézségük ellenére a reformátusok igyekeztek fellépni az autonómiájukat sértő rendelkezések ellen. A református egyházkerületek közül, először a dunántúli egyházkerület tartott közgyűlést 1850. május 27-től kezdődően. Nagy Mihály szuperintendens ugyanis még Haynau rendelete előtt engedélyt kért gyűlés tartására ügyeik rendezése miatt, ahol kifejezték tiltakozásukat Haynau rendeletével szemben. A tiszáninneni egyházkerület is így tett az 1850. június 20-án kezdődő közgyűlésén. Feliratukban kifejezték a rendelkezések miatti szomorúságukat, és kérték azok visszavonását. Az egyházkerület autonómiájának megsértését leginkább három dologban látták megvalósulni és ezeket mindegyik egyházkerület leírásának központi elemeként említi. Az egyik a zsinat-presbiteri elv megsértése, vagyis a főgondnoki tisztség megszüntetése, a második a kormánybiztosok jelenléte a gyűléseken, a harmadik pedig az iskolák ügyébe való beleavatkozás. Sajnos a feliratnak nem lett semmilyen pozitív eredménye. Sőt épp ellenkezőleg, az egyházkerületi gyűlés néhány döntése további problémákat okozott.[273]

A tiszáninneni egyházkerület gyűlésén résztvevők abban bíztak, hogy az adott helyzet csak ideiglenes. Annak pedig kifejezetten örültek, hogy az alsó-borsodi gondnok Nagy Gedeon Borsod megyei cs. k. főnök lett a kijelölt kormánybiztosuk. Felismerték, hogy a megváltozott helyzet rengeteg plusz terhet jelent a szuperintendensnek, ezért segítségképpen, kinevezték Nagy Gedeont világi elnöknek, amit ő azzal a feltétellel vállalt, hogyha helyreáll a régi rend, akkor visszakapja a korábbi egyházmegyei gondnoki tisztségét. Egy alternatív megoldást kerestek a problémára, de bécsi vezetés úgy értelmezte az egyházkerület ezen lépését, hogy helyre akarják állítani a korábban megszüntetett főgondnoki tisztséget. Ezért a jegyzőkönyvet bekérték és a kinevezést megsemmisítették.[274] Erről Apostol így írt naplójában: „Megküldé

[272] SRKTGyLt. B./LXXI. /32.399./65.
[273] Ellend: Sárospataki főiskolánk a szabadságharc után, 204–217. o.; Szatmári: A református egyház a neoabszolutizmus éveiben 1849–1860., 37–43. o
[274] SRKTGyLt. B./LXXII. /33,052. /363. Apostol Pál levele Gortvay Jánosnak; Szatmári: A református egyház a neoabszolutizmus éveiben 1849–1860, 42–43. o

megyei Főnök nagys. Nagy Gedeon Úr miniszteri Biztos mélt. Koller Ferencz úr rendelvényét, mellyben a jún. 20. 21. tartott tanácskozmány jegyzőkönyvének felküldése meghagyatik, a világi elnök megválasztása megsemmisittetik; vádoltatunk, mintha elébb tartottuk volna meg a tanácskozmányt, mint megengedtetett".[275]

Apostol tájékoztatta az espereseket a kialakult helyzetről és úgy próbálta meg megoldani a kialakult helyzetet, hogy igyekezett mentséget találni az egyházkerület ellen felhozott vádakra Koller Ferencnek írt levelében. Kijelenti, hogy nem állt szándékában a gyűlésnek megszegni a főgondnoki hivatal megszüntetésére vonatkozó rendelkezést, hanem egyszerűen a bonyolultabb, több szempont figyelembevételét kívánó ügyekben szerették volna, ha tanácsot ad és segít. Nem ugyanazt a hatáskört szánták neki, mint a főgondnokoknak volt, nem is szavazás útján választották, hanem egyszerűen megbízták a feladatra. Ráadásul abban a hitben voltak, hogy ezzel a lépésükkel nem sértik meg a rendelkezést. A másik felhozott váddal kapcsolatban miszerint csak június 24-ére kaptak engedélyt a gyűlés megtartására, de ők mégis előbb, már június 20-án és 21-én tartották egyszerűen mellékelte a kormánybiztos kinevezéséről szóló levelet, ahol valószínűleg a gyűlés napjának dátuma szerepelt.[276] Apostol igyekezett az egyházkerület törvénytisztelő voltáról biztosítani a miniszteri biztost nehogy komolyabb bajuk származzon az ügyből. Azonban amikor egy évvel később Polgár Mihály dunamelléki püspöknek beszámolt a helyzet későbbi alakulásáról, bevallja neki, hogy Nagy Gedeon kinevezésének célja a protestantizmus elveinek védelme volt. Nem állt szándékukban a rendelkezés megszegése, hanem egyfajta kiskaput próbáltak találni rajta, hogy valamilyen formában megmaradjon a világi tisztségviselők vezető szerepe az egyházban. Ezt viszont szintén megtiltották, mivel a rendelkezés célja épp az volt, hogy a világiak szerepét meggyengítsék az egyházban. Ugyanebből a levélből az is kiderül, hogy a jegyzőkönyvben nem találtak semmi terhelőt, de Apostol védekezésével nem értettek egyet. Újra közölték vele a kinevezés megsemmisítését és azt az utasítást fűzték hozzá, hogyha arra van szüksége akkor kikérheti valamelyik bizalmi férfiú véleményét.[277] Az ügy azonban nem ért véget ezzel. 1851 nyarán Nagy Gedeont megvádolták, hogy ezen a gyűlésen azt állította az osztrák kormány a protestánsok ügyében nem intézkedik becsületesen, ezért a kormánytól való elszakadást javasolta és jogaiknak erőszakkal való kivívását. Ráadásul úgy vádolták, hogy nem volt tanúja ennek a kijelentésnek.[278]

[275] 1850. szept. 17. SRKTGyKt. 1912.
[276] 1850. szept. 29. és 1850. okt. 3. u. o.
[277] 1851. márc. 10. u. o.
[278] SRKTGyLt. B./LXXII. /33,053. /364. (a levél csatolmánya)

Apostol Pál igyekezett helyt állni püspökként, nemcsak a szabadságharc okozta nehézségek, hanem az azt követő időszak megmérettetései közepette is. Ebben az időszakban egyszerre volt jelen az egyházkerület minden szintjét sújtó anyagi krízis, a bebörtönzésektől és megtorlásoktól való félelem, valamint a protestáns egyházak jogainak erős korlátozása. Mindezek mellett Apostolra nehezedett főgondnok nélkül az egyházkerület vezetésének minden gondja és felelőssége.

2. Az iskolák átalakításának kérdése

Nemcsak a protestáns egyházak működésében vezetett be a kormány változásokat, hanem az oktatás terén is. Kihívást jelentett Apostol Pál és a tiszáninneni egyházkerület számára Gróf Leo Thun vallás- és közoktatásügyi miniszter 1850. szeptember 7-én kiadott rendelete, amiben kiterjesztette Magyarországra is az Organisations Entwurfot, ami az iskolák jelentős átalakítását követelte meg, mivel csak az Entwurf szerint működő iskolák kaphattak nyilvánossági jogot. Ez a rendelet az iskolai életet a lehető legteljesebben szabályozza: beleszólt a tananyagba, az iskolák szervezetébe, a tanárok kinevezésébe, de még a használható tankönyvek körét is szigorúan megszabta. A rendelet kiadásának voltak előzményei, Tomaschek Pál iskolafelügyelő már korábban, 1850 júliusában beszélt a sárospataki kollégiumban az Entwurfról és ezt követően az iskolaszéket felszólítást kapott, hogy az Entwurf rendelkezései alapján alakítsák át az oktatást. De megtagadták a válaszadást arra hivatkozva, hogy erről nem nekik, hanem a tiszáninneni egyházkerületnek kell döntést hoznia, mivel az iskola egyházkerületi tulajdonban van. Apostol Pált is tájékoztatták erről, aki úgy döntött nem siet a válaszadással, hanem megvárja, amíg hivatalosan megkeresik és amíg lehet kivár, mivel a döntés előtt szükségesnek találta az Entwurf áttanulmányozását. Apostol maga is olvasta az Entwurfot és a hossza miatt úgy ítélte meg nem alkalmas arra, hogy az egyházkerület gyűlése előtt tárgyalják teljes terjedelmében, ezért az iskolaszékre bízta ezt a feladatot azzal a kéréssel, hogyha szükség lesz rá majd tegyenek róla jelentést az egyházkerület előtt. Még a rendelet kiadása előtt jelezte a sárospataki kollégium tanárainak, hogy bizonyos változtatásokra mindenképpen szükség lesz az Enwurf alapján. Ezért kérte, hogy készüljenek fel arra, hogy a gimnáziumi osztályokba állandó tanárokat vegyenek fel. Apostol nemcsak a helyzettel, hanem

a helyzetből fakadó problémával is számolt: anyagi nehézségeik miatt kéri a tandíjak emelését.[279]

Az Entwurf bevezetésének kérdése az egyházkerület két iskoláját érintette leginkább a sárospataki kollégiumot, ahol lelkészeket, jogászokat, tanítókat képeztek és a miskolci lyceumot, amely bár kezdetben a sárospataki iskola partikulájának számított, de fokozatosan erősödött a helyzete és a korszakban már lelkészi pályára készülő diákok is tanultak ott, bár a képzésük nem volt teljes.[280] Mindkét iskola részére egyre több rendelkezés érkezett a tanodai hatóságoktól, amelyek egyre közvetlenebbül befolyásolták az intézmények életét. A kassai kerületi tanodai hatóság felszólította a sárospataki főiskolát a szláv nyelv bevezetésére. A Pest kerületi tanodai hatóság, ahová a Miskolci lyceum is tartozott viszont arról érdeklődött, hogyan szeretnék átalakítani az iskolát és van-e rá elég pénzügyi keretük. Erre hasonlóan válaszoltak, mint Sárospatakon: ezt a döntést nem egyedül, hanem az egyházkerülettel egyetértésben kell meghozniuk. A miskolci iskola esetében a német nyelv bevezetésének szükségességét hangsúlyozta a tanodai hatóság. 1851 februárjától kezdődően pedig rendszeres adatszolgáltatásra kötelezték az intézményeket és a népiskolák kapcsán is rendelkeztek. A rendelkezések növekvő száma cselekvésre ösztönözte Apostolt és megkérte Gortvay Jánost, a sárospataki gimnázium igazgatóját, hogy vizsgálják át a minisztériumi előírásokat és terjesszék az egyházkerület elé, hogyan lehetne az Entwurf rendelkezései alapján átalakítani az iskolákat.[281]

A tanodai hatóságok növekvő befolyása másokat is aggasztott, Apostol pedig nyitott volt a javaslataikra. 1851 februárjában Somosy János esperes jelezte, hogy szeretné egyházmegyéje sérelmeit jegyzőkönyvbe foglalni és elküldeni, kérve azok orvoslását. Apostol osztotta az aggodalmát és nyitott volt az esperes javaslatára, de más megvalósítási utat javasolt: ne csak az iskolákkal kapcsolatos sérelmeket foglalják össze, hanem minden sérelmet, ami a protestánsokat érte. Emellett a püspök úgy vélte célravezetőbb lenne, ha nemcsak az alsó-zempléni, hanem a többi egyházmegye is követné a példájukat. Ezért felszólította az espereseket, hogy egyházmegyéjük fogalmazzon meg véleményt ebben a kérdésben.[282]

[279] Szatmári: A református egyház a neoabszolutizmus éveiben 1849–1860, 46–48. o.; 1850. júl. 25. SRKTGyKt. 1912.; SRKTGyLt. B./LXXI. /32,564. /220.; SRKTGyLt. B./LXXIII. /33,638. /273.
[280] Bajkó*:* Kollégiumi iskolakultúránk a felvilágosodás idején és a reformkorban, 29-34. o.; Dienes: A Miskolci Református Egyházközség 1703–1918, Sárospatak, 2001. 42–43. o.
[281] SRKTGyLt. B./LXXI. /32,703. /14.; SRKTGyLt. B./LXXII. /32,745. /56.; SRKTGyLt. B./LXXII. /32,841. /152.; SRKTGyLt. B./LXXII. /32,753. /64.; SRKTGyLt. B./LXXI. /32,697. /8.; SRKTGyLt. B./LXXII. /32,765. /76.
[282] 1851. febr. 25. és 1851. febr. 26. SRKTGyKt. 1912.; SRKTGyLt. B./LXXII. /32,799. /110.

Apostol Polgár Mihály dunamelléki püspöknek, és Teleki Józsefnek is említette, hogy mennyire aggasztja az iskolák átalakításának szükségessége elsősorban anyagi okokból. Anyagi helyzetet tekintve úgy látta egyedül a debreceni gimnáziumnak van esélye teljesíteni a minisztérium elvárásait. Ettől függetlenül az iskolák átalakítása mellett foglalt állást, mert attól tartott, nyilvánossági jog nélkül elveszítik diákjaikat. Abban látta a protestáns egyházak sérelmes helyzetének megoldását, ha mind a 8 protestáns egyházkerület közösen tárgyalhatna és együtt fordulhatnának a császárhoz felirattal vagy küldöttséggel. De épp ezt nehezítette meg a főgondnoki tisztség megszüntetése, mert egy küldöttség esetén nagy segítség a főgondnokok tekintélye.[283]

Az Entwurf bevezetése miatt Apostol a többi egyházkerület vezetőjéhez hasonlóan szükségesnek látta az egyházkerületi közgyűlés összehívását. Ezért kérvényezte a katonai parancsnokságtól 1851. március 1-jén kormánybiztos kinevezését a gyűlésre. A közgyűlésre szóló meghívókat viszont csak március 25-én tudta elküldeni, mivel sokat kellett várni a kormánybiztos kinevezésére.[284] A gyűlés megtartására pedig 1851. május 6-tól került sor Miskolcon. A gyűlés résztvevői másképp látták az egyház és az iskolák helyzetét, mint Apostol Pál. A legfontosabb problémának autonómiájuk és jogaik sérelmét látták, mivel szükségesnek látták, hogy presbiterális elveken működő közgyűlés döntsön az iskolával kapcsolatos ügyekben. Épp ezért jogaik visszaállítása volt a gyűlés központi témája. Apostol bánatára még csak fel sem olvasták a sárospataki kollégium átalakításával kapcsolatos terveket, sőt a gyűlésen megfogalmazott feliratba sem került bele, hogy haladékot kérnek az iskolák átalakítására.[285]

Mivel a Haynau által kiadott rendelet ellen tiltakozó feliratukra nem kaptak választ, a dunamelléki egyházkerület 1851. május 5-én tartott gyűlésén azt javasolta, hogy egy küldöttség menjen Bécsbe és személyesen nyújtsák be folyamodványukat, amiben tiltakozzanak jogaik megsértése miatt. Ehhez a kezdeményezéshez csatlakozott a tiszáninneni egyházkerület is, hiszen szintén módot kerestek sérelmeik orvoslására. A közgyűlés után Apostol levélben jelezte az egyházkerület csatlakozási szándékát. A terv az volt, hogy az egyházkerületek közös küldöttséget küldenek Bécsbe, mert remélhetőleg ennek nagyobb hatása lesz mintha külön-külön tiltakoznának és ki is nevezték a deputáció tagjait.[286]

[283] 1851. márc. 10. SRKTGyKt. 1912.; SRKTGyLt. B./LXXII. /32,841. /152.
[284] SRKTGyLt. B./LXXII. /32,793. /107.; SRKTGyLt. B./LXXII. /32,827. /138.
[285] 154. sz. kimenő levél 1851. máj. 23. SRKTGyKt. 1912.
[286] A deputáció tagjai terveik szerint: Apostol Pál püspök, Zsarnay Lajos főjegyző, Vay Ábrahám és Nagy Gedeon. Szatmári: A református egyház a neoabszolutizmus éveiben 1849–1860, 49–57. o

Bár Apostol támogatta a bécsi utat, és mindent meg is tett annak megvalósulásáért,[287] de nehezményezte, hogy az egyházkerületi gyűlésen nem foglalkoztak az iskolák átalakításának egyébként egyre sürgetőbb ügyével. A többséggel ellentétben reálisan látta a helyzetet. Még abban a helyzetben is, ha minden a tervek szerint alakul és a küldöttség eljut Bécsbe és visszaállítják a presbiterális rendszert, mindez időbe telik, és nem marad elég idejük a határidő lejártáig az iskolák átalakítására.[288]

A közös küldöttség terve azonban nem valósult meg. Ennek egyik oka, hogy Szoboszlai Pap István és a tiszántúli egyházkerület kezdeti egyetértése ellenére visszautasította a küldöttségben való részvételt Geringer ígéreteiben bízva. Erről a döntésről Szoboszlai Pap István levélben tájékoztatta a többi egyházkerületet. A többi szuperintendens megdöbbenéssel fogadta ezt a hírt, ugyanakkor Szoboszlai indokait sem találták meggyőzőnek. Apostol így fogalmaz Polgár Mihálynak írt levelében: „Ha főtiszteletű Szoboszlai Pap István úrnak adott ígérete B. Geringer őexcellenciájának teljesülne és convent tarthatása eszközöltetnék számunkra, jó, készek leszünk az azon megjelenésre, de az azutáni várakozásban nem szunnyadunk el".[289] Nagy Mihály dunántúli püspök Apostolnak írt levelében hangot adott a kialakult helyzet miatti szomorúságáról, de mindenképpen ragaszkodik a feliratuk elküldéséhez, még akkor is, ha nem nyernek vele semmit, mert így elmondhatja, hogy amit csak lehetett az adott helyzetben, azt megtették. De egy másik akadállyal is szembesültek: elutasították az egyházkerületek bécsi út iránti kérelmét, ami így végképp meghiúsult. A feliratait így is elküldték, de azokat is elutasították. A tiszáninneni egyházkerület feliratát egyszerűen azért utasították el, mert két különböző tárgyat taglalt: a Haynau által kiadott rendelet és az iskolákra vonatkozó szabályok módosítását kérték. Ezt a két ügyet pedig két külön helyre kell felterjeszteni, mert az előbbit a helytartósághoz, a másikat pedig a vallás- és közoktatásügyi minisztériumhoz kell benyújtani.[290]

A bécsi út terve nem sikerült és a másik probléma, az iskolák átalakításának kérdése egyre sürgetőbbé vált. Ha vállalják az átalakítást új tanárokra és tantermekre lesz szükség, amiről minél előbb gondoskodni kellene. Emiatt Apostol Pál egy újabb közgyűlést hívott össze az iskolai ügyek megvitatására, hiszen egyházkerületben azzal kapcsolatban sem volt egyetértés,

[287] Engedélyt kért a bécsi útra, gondoskodott a jegyzőkönyv lefordításáról és egyeztetett a többi egyházkerület püspökével. 153. sz. kimenő levél 1851. máj. 23. és 157. sz. kimenő levél 1851. máj. 31. SRKTGyKt. 1912.
[288] 154. sz. kimenő levél 1851. máj. 23. SRKTGyKt. 1912.
[289] SRKTGyLt. B./LXXII. /33,102. /413.
[290] SRKTGyLt. B./LXXII. /33,052. /363.; Szatmári: A református egyház a neoabszolutizmus éveiben 1849–1860, 52–58. o.; SRKTGyLt. B./LXXII. /33,049. /360.; SRKTGyLt. B./LXXII. /33,112. /423.

hogy szükséges-e egyáltalán az iskolák Entwurf szerinti átalakítása. A helyzettel kapcsolatban így fogalmaz: „Hogy ki ki közzülünk a legjobbat akará, teljesen hiszem, de mellyik ösvény vezet ahoz? Ki mondja meg”.[291] A gyűlésen viszont dönteni kell és kimondani egyértelműen mit akarnak kezdeni az iskolával: átalakítják a törvény szerint vagy meghagyják magán iskolának. Nem várhatnak a jogaik helyreállítására, mert ha nem tesznek semmit azt az iskolák fogják megsínyleni, mert a minisztérium nem fog elállni az Entwurf bevezetésének tervétől. Apostol az átalakítás mellett foglalt állást, még kísérletként se merné megpróbálni változatlanul meghagyni az iskolát, mert azzal saját maguknak okoznának gondot. A nyilvánossági jog elvesztése miatt elveszíthetnék a diákjaikat. Másrészt a többi egyházkerület már megkezdte az iskoláik átalakítását, sőt a dunántúli egyházkerületben azon keseregnek, hogy elutasították a nyilvánossági jog iránti kérelmüket. Mindemellett a püspök a gyűlésre bízza a döntést. De elég valószínű, hogy az átalakítást nem lehet elkerülni. Mindenképp több tanteremre lesz szükség, ezért érdemes lenne megkezdeni a munkát.[292]

A szeptemberi egyházkerületi közgyűlés látva a többi egyházkerület helyzetét és a nyilvánossági jog elvesztése miatti nehézségeket, az átalakítások késlekedés nélküli megkezdése mellett döntöttek. Báró Geringerhez felterjesztették a szeptemberi egyházkerületi gyűlés eredményeit, a tanodai hatósághoz pedig az iskola átalakításának és az ahhoz kapcsolat vélemények kíséretében.[293]

Azonban Apostol Pál minden igyekezete és odaszánása ellenére se szerezte meg az egyházkerület egyik iskolája sem a nyilvánossági jogot. A miskolci lyceum bár törekedett az iskola átalakítására, de anyagi lehetőségei nem engedték. Nem volt elég pénzük az előírt 12 tanár foglalkoztatására. Viszont igyekeztek előteremteni az ehhez szükséges pénzösszeget azzal, hogy megemelték a tandíjakat és az egyforintos beiratkozási díjat a tanári fizetésre fordították, valamint tervbe vették az egyházbér felemelését is és gyűjtő akcióba fogtak. 1852 szeptemberére sikerült nyolcra emelni a rendes tanárok számát és az iskolában tanítást vállaló lelkészekkel együtt tíz tanárral számoltak, de a kormányzat ezt a számítási módot nem fogadta el és csak a nyolc rendes tanárt vette figyelembe. 1853-ban úgy próbálták megoldani a helyzetet, hogy tervbe vették a miskolci negyedik lelkészi állás megszüntetését és a felszabaduló pénzösszegből két tanár fizetését tervezték finanszírozni. A maradék két tanári fizetéssel kapcsolatban pedig úgy gondolták, hogy az alsó-borsodi egyházmegye és a szomszédos

[291] SRKTGyLt. B./LXXII. /33,126. /347.
[292] SRKTGyLt. B./LXXII. /33,156. /467.; SRKTGyLt. B./LXXII. /33,100. /411.; SRKTGyLt. B./LXXII. /33,107. /418.; SRKTGyLt. B./LXXIII. /33,585. /220; SRKTGyLt. B./LXXII. /33,126. /347.
[293] SRKTGyLt. B./LXXIII. /33,454. /89.; SRKTGyLt. B./LXXIII. /33,429. /64.

egyházmegyék fizetnék, amiért cserébe fenntartanák maguknak a tanár kiválasztásának a jogát. Viszont a miskolci gyülekezet a negyedik lelkészi hivatal megszüntetésébe csak komoly feltételekkel egyezett bele, az alsó-borsodi egyházmegye közgyűlése pedig nemet mondott az őket érintő tervre. Így nem sikerült megszerezni az iskola nyilvánossági jogát.[294] De az évtized közepére a protestánsokat egyre nyíltabban sértő intézkedések gyarapodásával meg is szűnt a nyilvánossági jog elnyerése iránti elszántságuk.[295] Az anyagi nehézségeken túl másik oka is volt annak, hogy végül feladták a nyilvánossági jog megszerzését, mégpedig az, hogy nem értettek egyet azzal a rendelkezéssel, ami előírta, hogy a felsőbb évfolyamokon német nyelvű előadásokat kell tartani.[296]

A sárospataki kollégium átalakítását is megkezdték 1851-ben. Tanárokat vettek fel az intézménybe: Erdélyi Jánost a filozófia tanszékre, Kallós Lajost az osztrák büntető és polgári jogi tanszékre és Árvay Józsefet a gimnáziumba. Kinevezték igazgatónak Molnár István gimnáziumi tanárt is, hogy eleget tegyenek az Entwurf kívánalmainak. Azonban a tanodai hatóság több dolgot is hiányosnak talált 1852 februárjában: a megfelelő pénzügyi fedezetet és a szláv nyelv oktatását hiányolták, úgy értékelték a gimnáziumhoz nem tartozik megfelelő elemi iskola és nehezményezték, hogy diáktanítók oktatják még mindig a vallást a gimnáziumban. Ezen kívül megjegyezték, hogy a beadandó dokumentumokat rendszeresen késve küldik vissza. Apostol válaszolt ezekre a hiányosságokra, mind a tanodai hatóságnak, mind az iskola vezetésének. A megfelelő anyagi háttérről biztosította őket, hiszen bármilyen probléma esetén az egyházkerület is segítené az iskolát. A szláv nyelv tanítását nem látta indokolnak, mivel kevesen élnének vele. A megfelelő elemi iskolával kapcsolatos hiányosságokat nem értette, mivel nem találkozott ilyen kitétellel az Entwurfban. A diáktanítók problémájával viszont az iskola vezetéséhez fordult, mert ezt már korábban kérte az iskolától ráadásul Miskolcon jóval kevesebb tanár mellett is meg tudták oldani az oktatást diáktanítók nélkül. Ezen kívül úgy vélte a lakosságban is visszatetszést kelthet, hogy pont a vallásoktatást kezelik mellékes tárgyként, hiszen úgy adakoznak rá, mint olyan iskolára, ami a vallásosság fenntartására törekszik.[297]

A nyilvánossági jogért benyújtott első kérvényükre végül 1853. február 11-én érkezett meg az elutasító válasz. Az elutasítást azzal indokolták, hogy a kollégium nem felel meg az előírt

[294] u. o.
[295] u. o.
[296] Apostol Pál 335. sz. levele Tomasek Pálnak 1855. júl. 3. SRKTGyKt. 1912.
[297] SRKTGyLt. B./LXXIII. /33,455. /90.; SRKTGyLt. B./LXXIII. /33,463. /98.; SRKTGyLt. B./LXXIII. /33,871. /506.

követelményeknek. Problémásnak találták, hogy az iskolának nem volt állandó igazgatója, nem tud megfelelő fizetést biztosítani a tanároknak. Nem tudták hivatalosan igazolni, hogy az iskolát támogató alapítványok csak a gimnázium javait szolgálják-e, valamint az sem derült ki, hogy az iskola felszereltsége tantermek és gyűjtemények tekintetében megfelelő-e. Hiányosságnak ítélték, hogy néhány tantárgyat nem tanítanak elegendő óraszámban és nem igazolták a tanárok képesítését, illetve erkölcsi és politikai feddhetetlenségüket. A jogi akadémia helyzetét, pedig még a gimnáziuménál is problémásabbnak találták. Ez a visszautasítás némileg meglepte az iskola vezetőségét, ugyanis Tomasek Pál tanügyi tanácsos korábban kedvező végkimenetellel biztatta őket. Sőt az elutasítás után is azt hangsúlyozta, hogy ez nem végleges elutasítás, csupán így akarják nyomatékosítani, hogy az iskolának mindenben igazodnia kell az Entwurf követelményeihez.[298]

A jogi akadémia nyilvánossági jogáért való küzdelmet végül fel is adta Apostol és az egyházkerület 1854-ben, sőt az iskola egy időre meg is szűnt. Ennek oka a tanárhiány volt, de ebben az esetben nem elsősorban a pénzhiány, hanem a tanárok elvesztése okozta a problémát: Kallos Lajos Debrecenbe ment tanítani, Gortvay János pedig meghalt 1854. áprilisában. Ugyanakkor nehéz lett volna egyszerre küzdeni a gimnázium és a jogi kar nyilvánossági jogáért, elsősorban anyagi okokból. A jogi képzés végül 1860-ban indult meg újra.[299]

Apostol Pál az iskola jövője szempontjából nélkülözhetetlennek tartotta a nyilvánossági jog megszerzését és az egyházkerületi közgyűlés 1853. májusában megbízott egy küldöttséget, amelynek élére Apostolt nevezte ki, hogy a minisztérium által megnevezett hiányosságokat szüntesse meg és adják be még egyszer a nyilvánosság iránti kérelmet. De összefogás helyett egyre nagyobb lett az ellentét a püspök és a tanári kar között. A tanári kar tagjai hol elvi alapon, hol mulasztással, késlekedéssel hátráltatták a nyilvánossági jog előmozdítását, mivel sértőnek vagy elveikkel ellenkezőnek találták azokat. Apostol viszont ragaszkodott a nyilvánossági jog megszerzéséhez és mindent meg is tett ennek érdekében. Apostol egyik levele nagyon jól leírja a helyzetet: „Azon szomorú alternativában hányatunk: autonómiánkat szenvedni engedni, vagy főiskolánkat a nyilvánosak sorába fel nem vétetni”.[300] Mind a tanári kar, mind Apostol arra törekedett, ami szerinte a legjobb. A tanári kar az fontosabbnak találta, hogy ragaszkodjanak hazájukhoz, egyházukhoz és álljanak ki az elveik és protestáns autonómiájuk mellett, ezért az

[298] Ellend: Sárospataki főiskolánk küzdelmei, 425–426. o.
[299] Dienes - Ugrai: A Sárospataki Református Kollégium története, 245 o.; Ellend*:* Sárospataki főiskolánk küzdelmei, 435–436. o.; B-15. 1854. aug. 29-től kezdődő közgyűlés 3. pontja
[300] SRKTGyLt. B./LXXII. /33,255. /566.

általuk sérelmesnek talált rendeletek,[301] végrehajtása ellen tiltakoztak esetleg igyekeztek megkerülni, vállalva azt is, hogy ennek következményei lehetnek az iskolára nézve.[302] Attól félt, ha nem teljesítik megfelelően a minisztérium rendelkezéseit az negatív hatással lehet az iskolára. A nyilvánossági jogban nemcsak a diákok érdekét és az iskola tanulólétszámának biztosítását, hanem az iskola megmaradásának garanciáját látta az állam részéről is. Viszont az együttműködés hiánya azt eredményezte, hogy mind az átalakítási tervek, mind pedig az egyházkerület reakciója kimerült az Entwurf és a felsorolt hiányosságokkal kapcsolatos cáfolatban.[303]

1854 májusában újra beadták a kérvényt, de szintén elutasító választ kaptak. Viszont ekkor már Tomasek Pál is másként nyilatkozott. Amikor a folyamodvány beadása után meglátogatta az iskolát több dolgot is problémásnak talált. Nehezményezte, hogy az iskolában nem tanítottak németül, valamint a tanári kar elhanyagolta az értekezletek jegyzőkönyveinek megírását, és nem küldték el életrajzukat sem a minisztériumba.[304] Problémák akadtak az iskolai szünetekkel kapcsolatban is. A minisztérium az egységesítésre törekedett ebben is, de végül kénytelenek voltak engedni a helyi viszonyokra való tekintettel. A nehézséget ugyanis az okozta, hogy a sárospataki gimnáziumban tanulók többsége olyan vidékről jött, ahol szőlőtermesztéssel foglalkoztak. Emiatt az volt az igény, hogy a szüret idején a diákok menjenek haza segíteni a munkában, ehhez alkalmazkodva az iskolában is ekkor volt szünet. Ennek megfelelően az aratási szünnapok az aratás, az őszi szünet pedig a szüret kezdetével indult. Az előbbi 14 napig, az utóbbi 3 hétig tarthatott.[305] Apostol úgy vélte már olyan dolgokat kérnek számon tőlük, amelyek nincsenek leírva az Entwurfban: „Nem tagadjuk, hogy gymnasiumunk nyilvánosnak elismertethetéséhez még hiányzanak némellyek, de azok talán nem lesznek kipótolhatatlanok. Azonban más részről az is igaz, miként most a nyilvánosság megadhatásához olly megkívántathatóságok is járulnak mellyekről az Org. Entwurfban nintsen emlékezet, mint p. o. a gymnasium felsőbb osztályaiban, avagy csak némelly tantárgyaknak német nyelveni előadása."[306]

---

[301] Különösen sérelmesnek találták a tanárok képesítésének, beállításának, felügyeletének előírt módját, a gimnáziumi igazgató megkülönböztetett jogkörét és a tankönyvek cenzúráját és a német nyelv oktatásának kényszerét. Barcza: A kollégium története 1849-től 1919-ig, 158. o

[302] u. o. 155–202.; Ellend: Sárospataki főiskolánk küzdelmei, 425–435. o.

[303] Ellend: Sárospataki főiskolánk küzdelmei, 426–430. o.; Misák: Zsarnói Zsarnay Lajos élete és munkássága, 107–108. o.

[304] Apostol Pál 481. sz. levele Tomasek Pálnak 1854. szept. 26. SRKTGyKt. 1912.; Ellend: Sárospataki főiskolánk küzdelmei, 432–435. o.

[305] Apostol Pál 1855. máj. 15-én Szakall Lászlónak írt levele SRKTGyKt. 1912.; Apostol Pál 335. sz. levele Tomasek Pálnak 1855. júl. 3. SRKTGyKt. 1912.

[306] Apostol Pál 335. sz. levele Tomasek Pálnak 1855. júl. 3. SRKTGyKt. 1912.

Apostol Pál több levelet is váltott Tomasek Pállal a sárospataki gimnáziummal kapcsolatban, amelyekből egyértelműen kiderül, hogy leginkább politikai szempontból voltak problémák az iskolával. Apostol ugyanis bár több levelében is érdeklődik milyen változtatásokra lenne még szükség a nyilvánossági jog elnyeréséhez, semmilyen választ nem kap kérdésére. Viszont annál több kritikát fogalmaznak meg a tanári karral szemben. Állításuk szerint az a közhivatalok véleménye, hogy a tanári karban mindenki rosszhírű erkölcsi és politikai tekintetben. Apostol ezt nem fogadja el, hanem konkrét neveket kér és jelzi, ha valóban komoly problémák vannak valakivel, azt elbocsájtják. De figyelmen kívül hagyták a kérését, miközben azt kérik írásban kezeskedjen minden tanárért. A püspök azonban ezt megtagadta és jelezte, hogy ugyanezek a közhivatalok alig pár hónappal azelőtt adtak ki bizonyítványokat a tanárokról a nyilvánossági jog igényléséhez, amelyekben viszont kifejezetten pozitívan nyilatkoztak a tanári kar tagjairól. Így bár 1856-ra a sárospataki gimnázium formálisan megfelelt a minisztérium által támasztott követelményeknek, mégsem kapta meg a nyilvánossági jogot és fel is hagytak azzal, hogy megkíséreljék a megszerzését. Ezután már nem törekedtek arra sem, hogy az Entwurf kívánalmainak megfeleljenek. Igyekeztek korszerűsíteni a tananyagot, de szervezeti kérdésekben többnyire visszatértek az Entwurf előtti állapotokhoz.[307] Apostol még mindig nem támogatta ezt, mert félt, hogy az aktuális politikai és egyházi helyzet elhúzódása magával vonja a diákok létszámának csökkenését, mert előnyösebb lesz számukra egy olyan iskola, amelyik adhat érettségi bizonyítványt is.[308]

3. Küzdelem a protestáns autonómiáért

A bécsi udvar nemcsak az oktatást, hanem a protestáns egyházakat is szerette volna minél jobban ellenőrzése alá vonni az által, hogy többször is megkísérelte egy állam által készített egyházalkotmány elfogadtatását. Már 1850-ben tervezték egy ilyen egyházalkotmány bevezetését, de Mária Dorottya főhercegnő kérésére a császár elállt ettől. De nem tett le róla teljesen. Ehhez a tervhez kapcsolódott Thun Leo vallás- és közoktatásügyi miniszter 1852 májusában kiadott rendelete, hogy a szuperintendensek ismertessék meg a miniszterrel a református egyház kánonjait és jelenleg érvényes törvényeit. Miután kézhez vette a levelet Apostol megbízta Zsarnayt, hogy a kéziratban lévő kánonokat írassa le és ami nyomtatásban

[307] Ellend: Sárospataki főiskolánk küzdelmei, 435–436 o.; Apostol Pál 335. sz. levele Tomasek Pálnak 1855. júl. 3. SRKTGyKt. 1912.; Apostol Pál számozás nélküli levele Tomasek Pálnak 1855. szept. 6. SRKTGyKt. 1912.
[308] Apostol Pál 8. sz. levele Ragályi Károlynak 1856. jan. 6. SRKTGyKt. 1912.

van azt ebben a formában küldje el neki, mivel nála csak a geleji és a budai kánonok találhatóak meg. De a kánonokat tartalmazó válaszlevelet csak szeptember elején küldte el.[309] Ez azért lehetett így, mert fontos volt, hogy a négy református egyházkerület egységes választ adjon a kérdésre. 1852-ben budai kánonok voltak érvényben, amelyeket az akkori uralkodó nem szentesített. Időközben változott az egyházi helyzet és a világiaknak kedvező kánonokat az 1850-es években már nem is szerették volna a szentesítésüket. Eredetileg azt tervezték, hogy 1849-ben hoznak majd új törvényeket egy zsinat keretében, ami viszont a szabadságharc miatt elmaradt. Nem válaszolhatták azt, hogy régebbi, a korabeli viszonyokra csak némileg alkalmazott kánonok szerint működnek, mert ezzel azt a véleményt erősítették volna, hogy a magyarországi protestánsok teljesen rendezetlen viszonyok közt élnek. A császár Magyarországra látogatása jó alkalmat adott a kérdés megvitatására, mivel a református egyház vezetői ez alkalomból együtt mentek Pestre a császár elé. Egyedül Apostol Pál nem tudott elmenni Pestre a püspökök közül betegsége miatt, de Polgár Mihály részletesen beszámolt neki az ott folytatott tárgyalásokról. Bár Apostol püspöksége alatt többször is megesett, hogy betegsége meggátolta a nagyobb egyházi összefogásokban való fizikai részvételre, ez nem jelentette azt, hogy ne követte és támogatta azok eredményeit, és magukban a kezdeményezésekben igyekezett aktívan részt vállalni. Ebben az esetben is Polgár Mihály útmutatásai szerint állítja össze a miniszternek szóló válaszlevelét. A megbeszélés során arra jutottak, hogy felsorolták a bécsi békekötés előtt keletkezett kánonokat, de a bécsi béke után keletkezett kánonok közül csupán a tasnádi zsinaton 1633-ban lejegyzett kánonokat, a komjáti és a Geleji kánonokat említették. Ezen kívül megírták, hogy 1791 óta az egyházkerületek közgyűlésein és konventi gyűlésein is hoztak különféle szabályokat. Apostol említi a budai kánonokat, de erősen hangsúlyozza, hogy azok nem felelnek meg a református egyház számára. Kiemeli, hogy milyen nagy szükség volna arra, hogy zsinatot tarthassanak, mert annak alkalmával lehetőségük lenne új, a kornak megfelelő törvényeket alkotni.[310]

Apostol Pál hatalomhoz való viszonyát mutatja a reakciója a hírre, hogy 1853. február 18-án egy Libényi János nevű szabólegény merényletet kísérelt meg Ferenc József ellen.[311] Apostol

[309] SRKTGyLt. B./LXXIII. /33,637. /272.

[310] Szatmári: A református egyház a neoabszolutizmus éveiben 1849–1860, 52–62. o; Zsoldos Benő: A protestánsok magatartása és helyzete a bécsi absolut kormánnyal szemben 1859 szeptember 1-seje előtt, in: *Sárospataki Lapok* 1901/8. 160–168. o.; SRKTGyLt. B./LXXIII. /33,846. /481. (német nyelvű levél); SRKTGyLt. B./LXXIII. /33,637. /272.

[311] Libényi János magyarországi születésű 21 éves szabólegény volt, aki 1851-ban költözött Bécsbe. Kifigyelte Ferenc József merre szokott sétálni és megpróbálta megkéselni. Sérülést is okozott a császárnak, de a jelenlevők a földre rántották és elfogták. Felségárulással vádolták és kivégezték.
A cs. k. katonai kormány haditörvényszéki osztálya által kiadott közlemény, in: *Pesti Napló* 1853. március 892. sz.

Somosynak írt levelében elítélte a merényletet, egyenesen irtóztatónak nevezi és őszintén hálát ad a császár megmeneküléséért. Mindezt azzal indokolja, hogy ez minden lelkiismeretes honpolgár kötelessége. Emellett úgy véli a felsőbbségnek való engedelmesség Isten akarata: „a népek sorsának folyása Istentől függ Istentől a kinek akaratából uralkodhatnak a fejedelmek".[312] Ezen kívül a császártól sokak jólléte függ. A hírre való reagálása szinte teljesen megegyezik a tiszántúli püspök, Szoboszlai Pap Istvánéval. Apostollal ellentétben Szoboszlai hódoló nyilatkozatot is küld a császárnak a lelkészi kar és az ifjúság nevében, míg Apostol megelégedett azzal, hogy hálaadó könyörgést rendeljen el a gyülekezetekben. De nemcsak hódoló feliratok születtek az esemény kapcsán, voltak, akik sajnálták, hogy a merénylet sikertelenségét. Naplója alapján ezt még az előtt elrendelte, hogy kézhez kapta volna a rendelkezést, hogy a császár megmeneküléséért Te Deumokat tartsanak az egész birodalomban. A hivatalos kommunikációban viszont Apostol is figyel arra, hogy hangsúlyozza egyházkerülete hűségét, mivel a helytartóságnak írt levelében Szoboszlaihoz hasonlóan kiemeli, hogy a hálaadó istentiszteleten rengetegen részt vettek. Az uralkodó megmeneküléséne örömére egy templomot építtetett, amelyre adakozást hirdetett és a protestánsoktól is elvárta, hogy ebben részt vegyenek. Apostol ebben az esetben is figyel a látszatra, mert inti a lelkészeket adakozásra, ami ebben a helyzetben a szeretet és hűség jelének tekinthető. Szoboszlai az adományok tekintetében is továbbmegy, mint Apostol. Az egyházkerületi, a főiskolai és Debrecen gyülekezetének a pénztárából is adományoznak erre a célra, Szoboszlaival együtt.[313]

1854 tavaszán a császár házasságkötését követően véget ért az ostromállapot Magyarországon. Apostol és vele együtt sokan várták ezt, mert helyzetük javulását remélték, hogy az ostromállapot megszűnésével visszakaphatják korábban csorbát szenvedett jogaikat. Vagyis újra visszaállítják a gondnoki tisztséget és megfelelő formában tarthatnak közgyűléseket.[314] Várakozásaik nem teljesültek. Albrecht főherceg, Magyarország polgári és katonai kormányzója nemcsak az ostromállapot és a Haynau rendeletének megszűnését tudatta, hanem közölte a kultuszminisztérium protestánsokra vonatkozó ideiglenes rendeletét is, amely még súlyosabban megsértette a protestáns egyházak jogait, mint a korábban fennálló törvények. A

[312] Apostol Pál 247. sz. levele a Helytartóságnak 1853. ápr. 25. SRKTGyKt. 1912.
[313] Apostol Pál 197. sz. levele Kováts Jánosnak és a többi esperesnek 1853. márc. 26. SRKTGyKt. 1912.; Apostol Pál 247. sz. levele a Helytartóságnak 1853. ápr. 25. SRKTGyKt. 1912.; Deák Ágnes: Társadalmi ellenállási stratégiák Magyarországon az abszolutista kormányzat ellen 1851–52-ben, in: *Aetas* 1995/4. 27–59. o.; Apostol Pál 120. sz. levele Somosy Jánosnak 1853. febr. 22. SRKTGyKt. 1912.; SRKTGyKt. 1912. 57. sz. bejövő levél 1853. febr. 24.; Varga Zoltán: Szoboszlai Pap István élete és munkássága, 327–328. o.
[314] SRKTGyLt. B./LXXII. /33,112. /423. Apostol Pál levele Zsarnay Lajosnak; Szatmári: A politikai élet színtere? avagy világiak részvétele a protestáns egyházi gyűléseken az 1850-es években, 61. o.

rendelet szerint ezután csak presbiteri gyűlést tarthattak fejedelmi biztos jelenléte nélkül. Az egyházközségi, egyházmegyei és egyházkerületi gyűléseket csak kormánybiztos jelenlétében tarthatták meg, aki szigorúan ügyelt arra, nehogy politikai természetű kérdéseket vessenek fel. Továbbra is érvényben maradt a világiak elnöklési jogának eltörlése és a megürült szuperintendensi állások betöltését is megtiltották. A megválasztott lelkészeket és tanítókat pedig csak akkor volt szabad beiktatni állásukba, ha a helytartóság megvizsgálta politikai megbízhatóságukat és tudatta beleegyezését a szuperintendenssel.[315]

Az ostromállapot megszűnése után bevezetett rendelkezések már nemcsak a gyűlésekre, hanem konkrétan a lelkészek és tanítók megválasztására is kihatottak, mivel csak azután foglalhatták el új szolgálati helyeiket, ha a hatóságtól beleegyezést kaptak. A tanítók esetében már 1851-től szükséges volt nyilatkozatot felterjeszteni a politikai és erkölcsi életükről, valamint az új gyülekezetnek is kezességet kellett vállalnia tanítójáért. Ehhez járult hozzá az új rendelet, a hatóság beleegyezésének szükségessége. Mindez sértette a gyülekezetek lelkész- és tanítóválasztáshoz való jogát. Emellett zavart is okozott, mert nem volt egyértelmű, sem elég részleteket. Ezért Apostolnak nehézséget okozott az elvárások értelmezése, hogy tulajdonképpen kiket is érint pontosan a rendelkezés. Kérdéses volt számára vonatkozik-e mindez a helyettes lelkészekre és tanítókra, illetve a káplánokra, mert őket a nem választják.[316] A rendelkezés a bizonytalanságot is fokozta, mert a megválasztott lelkésszel kapcsolatban a hatóság hat héten belül volt köteles válaszolni. De a válasz megérkezéséig nem tudhatták biztosan, hogy megkapják-e az engedélyt. Az új törvény eredményeképpen kialakult egy olyan rendszer, ami növelte Apostol egyébként is meglévő hivatali terheit. Az egyházmegyék jelentették az újonnan megválasztott lelkészeket és az új iskolatanítókat a püspöknek, aki azt továbbította a helytartósági osztálynak, majd a választ szintén rajta keresztül kapták meg az egyházmegyék.[317] Aztán 1858-tól a más szolgálati helyre kerülő lelkészektől és tanítóktól egyéb irataik mellett kérik a saját maguk által készített életrajzukat is beküldeni.[318]

De a rendelet azt is megígérte, hogy a protestánsokat meg fogják hallgatni egyházi ügyeik végleges rendezése érdekében. A Tiszáninneni Református Egyházkerület várakozással és örömmel fogadta hírt, hogy sor kerül a véleményük meghallgatására és az egyház helyzetének

[315] Warga Lajos: *A keresztyén egyház történelme, III. kötet*, Magyar Református Egyház, Sárospatak, 1908, 395–396. o
[316] Apostol Pál 567. sz. levele Kotz Keresztélyhez 1854. nov. 20. SRKTGyKt. 1912.
[317] 406. sz. bejövő levél 1857. nov. 9.; 71. sz. bejövő levél 1858. ápr. 20.; 116. sz. bejövő levél 1858. ápr. 10. SRKTGyKt. 1912.
[318] 636. sz. kimenő levél 1858. okt. 28. SRKTGyKt. 1912.

rendezésére. Emellett megfogalmazták legfőbb sérelmeiket: a világi gondnokok kizárását az egyházkormányzatból, a presbiterális rendszer megszüntetését. Elrendelték ennek a határozati pontnak a felterjesztését és a helyzetre való tekintettel, a szuperintendensre ruházták az intézkedés jogát a sürgős megoldást igénylő problémák és kérdések esetében.[319]

Az egyházi ügyek rendezése nem az egyházkerület várakozása szerint történt. Az egyházkerületek úgy értelmezték, hogy majd megkérdezik a protestáns egyházak véleményét a készülő törvénytervről, ehelyett Thun Leo kultuszminiszter 1855 tavaszán egyszerűen meghívott néhány általa kiválasztott protestáns vezetőt Bécsbe,[320] hogy mondjanak véleményt a készülő törvénytervről. Apostol Pál is a meghívottak között volt és felvette a kapcsolatot Szoboszlai Pap Istvánnal, mivel szinte biztos volt benne, hogy ő is kapott ilyen meghívást. Mindenképp szükségesnek látta, hogy akik ilyen meghívást kaptak találkozzanak és tanácskozzanak, mielőtt felmennek Bécsbe és remélte Szolboszlai megtudja szervezni ezt. Arra is kérte, hogy tudassa utazása részletei felől, illetve, hogy tisztában legyen azzal mikor lenne legalkalmasabb a miniszterhez látogatni. Apostol Pál már a meghívó kézhez kapásakor sem volt biztos abban, hogy el tud-e menni Bécsbe rossz egészségügyi állapota[321] miatt, épp ezért nem adott egyértelmű választ Thun Leo levelére, hanem az iránt érdeklődött, küldhet-e mást maga helyett, ha akadályoztatva lesz.[322] Engedélyt kapott erre, így végül nem vállalkozott az útra, hanem Ferenczy József abaúji esperes helyettesítette, de levelek útján Apostol is mindenről értesült.[323]

Thun Leo megkérte a megjelenteket, hogy a gyűlés részletei ne kerüljenek nyilvánosságra és véleményezzék az eléjük terjesztett törvénytervet. A megbeszélés nem hozott sok eredményt, mivel a megjelentek ragaszkodtak hozzá, hogy ilyen ügyben maguk, zsinati megbízatás nélkül semmit sem tehetnek.[324] Szoboszlai Pap István emlékiratában leírta, hogy hangsúlyozta csak magánemberként véleményezhetik a törvénytervet. Mivel a tanácskozás több napon át tartott Szoboszlai, Ferenczy József, Török Pál és Pálffy József együtt tárgyalták meg a tervezetet, hogy

[319] SRKTGyLt. B-15 A Tiszáninneni Ref. Egyházkerület közgyűlése 1854. aug. 29. 15. pont; Warga Lajos: *A keresztyén egyház történelme, III. kötet*, Magyar Református Egyház, Sárospatak, 1908, 395–396. o.
[320] A meghívottak: Toperczer János Lajos, Ostroluczky Mihály, Pálffy József, Kánya Pál, Kuzmány Károly, Szoboszlai Pap István, Szeremlei Gábor, Török Pál, Apostol Pál (helyette Ferenczy József ment). Szatmári: A református egyház a neoabszolutizmus éveiben 1849–1860, 111–112.
[321] Apostol Szoboszlai Pap Istvánnak írt levelében arról számol be, hogy már érzi a korát és 1855. március 29-én veszély fenyegette a Tisza vidékét a nagy zivatarok miatt, ezért odautazott, de útközben meghűlt és még a levél írásakor sem múlt el az azóta érzett mellkasi fájdalma.
Apostol Pál 201. sz. Szoboszlai Pap Istvánnak írt levele 1855. ápr. 25. SRKTGyKt. 1912.
[322] u. o.
[323] Szatmári: A református egyház a neoabszolutizmus éveiben 1849–1860, 111–112. o.
[324] Warga: A keresztyén Egyház Történelme III. kötet, 395–396. o.

egységes választ adhassanak. Szoboszlai több feltétlenül szükséges változtatást is javasolt: a zsinat felett nem állhat más szervezet, ami felülvizsgálhatná döntéseit, a kettős elnökséget nem lehet elhagyni, sem az egyházkerületek határait megváltoztatni. Ezen kívül a zsinat meghatározott összehívásának szükségességét is hangsúlyozta.[325]

Egy évvel később 1856-ban a bécsi kormány kiadta az újabb 192 paragrafusból álló törvénytervet,[326] amely az és arra kérte a protestáns egyházakat, hogy mondják el róla a véleményüket és nyilatkozzanak róla. A törvénytervbe nem kerültek be a Szoboszlai által jelzett szükséges változtatások. A tervezet ugyanis módosította volna a protestáns egyházak eddigi szervezetét, de az egyház számára negatív módon. Megváltoztatta volna az egyházkerületi határokat, teljesen háttérbe szorította volna a világiak szerepét és a gyűlések sem lehettek volna többé nyilvánosak. Nem véletlen, hogy a protestánsok sérelmesnek találták ezeket a rendelkezéseket. A tervezet szerint a protestáns egyházak élén a főegyháztanács állna, amelynek a tagjait az uralkodó nevezné ki élethosszig és állami fizetéssel. A feladata az lenne, hogy ügyeljen a törvények betartására és megerősítse a lelkész- és az esperesválasztások eredményeit. Ha olyan helyzet állna elő, hogy egy szuperintendens választáson két jelölt ugyanannyi szavazatot kapna a főegyháztanács döntene kettejük közül ki kapja meg a tisztséget. Az állam a protestáns egyházak életét is szabályozni akarta. Hiszen a főegyháztanács egy olyan szervezete lenne a protestáns egyházaknak, ami teljes mértékben az uralkodótól függene, aki így ezen a testületen keresztül beleszólhatna az egyház belső életébe.[327]

A szuperintendensek miniszteri kísérőlevéllel kapták készhez ezt a törvénytervet német nyelven azzal a felhívással, hogy az egyházkerületek nyilatkozzanak róla. Ezt azegyházkerületek mind úgy értelmezték, hogy egyházmegyei gyűléseknek kell megelőzniük az egyházkerületi tanácskozást és az ott megfogalmazott nyilatkozatok alapján kell döntést hozniuk. Engedélyt kaptak a tervezet lefordítására és kinyomtatására is.[328] Ezzel kapcsolatban a püspök Zsarnay Lajos főjegyző segítségét kérte, aki jártas volt a jogban és németül és jól értett. Zsarnay azt javasolta, hogy a törvénytervet kísérő miniszteri rendeletet is fordítsák le és mindkettőt nyomtassák ki a sárospataki nyomdában. Ezeket a szüreti szünidő alkalmával

[325] Szatmári: A református egyház a neoabszolutizmus éveiben 1849–1860, 111–116. o.; Varga Zoltán: Szoboszlai Pap István élete és munkássága, 329–339. o.
[326] A törvényterv teljes neve: „Entwurf zu einem Gesetze über die Vertretung und Verwaltung der Kirchen-Angelegenheiten der Evangelischen beider Bekenntnisse im Königreiche Ungarn in der Serbischen Woiwodschaft und dem Temescher Banate”
[327] Szatmári: A református egyház a neoabszolutizmus éveiben 1849–1860, 131. o.; Varga Zoltán: Szoboszlai Pap István élete és munkássága, 329–339. o.
[328] Szatmári: A református egyház a neoabszolutizmus éveiben 1849–1860, 131. o.

hazatérő diákokkal tervezték szétküldeni az egyházmegyékhez és a gyülekezetekhez véleményezésre.[329]

Apostol úgy vélte az egyházmegyék többsége a törvényterv kapcsán a zsinattartás szükségességét fogja hangsúlyozni. Ebbe annyira biztos volt, hogy megkérte Zsarnayt szerkessze meg az ezzel kapcsolatos feliratot előre és fordítsa is le német nyelvre, mert ezzel valószínűleg időt spórolnak majd.[330]

A törvénytervvel kapcsolatban a kormány lehetővé tette, hogy külön engedélykérés nélkül tartsanak gyűlést. Először a tiszántúli egyházkerület tartott gyűlést és Apostol sejtését bizonyítva egy zsinatot kérő feliratot fogalmaztak meg és folyamodványuk elküldését egy deputációra bízták, aminek a tagjait is kijelölték. Hasonló eredménnyel ért véget a dunántúli a dunamelléki egyházkerület gyűlése is. A tiszáninneni egyházkerület gyűlésére került sor a négy kerület közül a legkésőbb 1856. november 11-én Miskolcon. A döntés itt is egyértelmű volt: határozatukban zsinat tartásának engedélyezését kérték, hogy ott dönthessenek a törvénytervről, mivel ilyen horderejű döntéseket csak a zsinat hozhat meg. A gyűlésen Szakall László felső-borsodi esperes elnökölt, mint korelnök, mert Apostol Pál betegsége miatt nem lehetett jelen. Társelnökként pedig Nagy Gedeont jelölték ki. A gyűlésen felolvasták több protestáns egyházkerület határozatát és rendelkeztek a képviselet megválasztásáról egy esetleges zsinat tartása esetén. A többi egyházkerület delegációjához szerettek volna csatlakozni, de idő hiányában nem láttak rá lehetőséget, ezért úgy határoztak, hogy folyamodványukat postán juttatják el.[331]

A törvénytervvel kapcsolatban a minisztérium nem várt nagy ellenállást, ehhez képest a reformátusok egységesen elutasították. Sőt ez a döntésük elősegítette a világiak és egyháziak egységes fellépését. A világiak is egyre aktívabbak lettek, a közélet is megélénkült megindult az egyházi sajtó. Elindult 1857-ben a Sárospataki Füzetek, 1858-tól pedig újra elindulhatott a Protestáns Egyházi és Iskolai Lap.[332]

1857-ben az egyházkerületek egy közös deputációt szerveztek Bécsbe, amelyben viszont a tiszáninneni egyházkerület nem képviseltette magát. Ennek jórészt a kezdeti zűrzavar és az

[329] Misák: Zsarnói Zsarnay Lajos élete és munkássága, 121–123. o.
[330] SRKTGyLt. B. /LXXVIII. /37,125. /630.
[331] Misák: Zsarnói Zsarnay Lajos élete és munkássága, 121–123. o.; SRKTGyLt. B-16 A Tiszáninneni Ref. egyházkerület közgyűlése 1856. nov. 11.; Szatmári: A református egyház a neoabszolutizmus éveiben 1849–1860, 134–148. o.
[332] Szatmári: A református egyház a neoabszolutizmus éveiben 1849–1860, 164. o.

információhiány volt az oka. Felmerült ugyanis, hogy a császár tervezett magyarországi útja miatt nem megy Bécsbe a küldöttség. Mire Apostol megtudta, hogy mégis lesz bécsi út, már nem volt elég idő, hogy küldötteket nevezzenek ki és megszervezzék az utazást. A másik három református egyházkerület császár előtti audienciájára 1857. április 20-án került sor. A császár válasza kitérő volt. Felkeresték még Bach belügyminisztert, hogy a pártfogását kérjék, de Thun Leo nem tartózkodott Bécsben.[333]

Még ugyanabban az évben a császár Magyarországra látogatott. Ekkor az egyházkerületek, így a tiszáninneni is, követeket küldtek, hogy az uralkodót köszöntsék. Apostol megszervezte, hogy küldöttség menjen fel Budára[334] és az egyházkerületek lelkészei jelenjenek meg azokon azokban a városokban, ahol a császár az egyházkerület területén átvonul. Ezért kérte az espereseket, hogy szervezzék meg, hogy egyházmegyéjük lekészei megfelelő ruhában jelenjenek meg Miskolcon, Kassán és Tokajban (attól függően melyik volt közelebb) a császár tiszteletére.[335] A sárospataki iskola tanári karát pedig ugyanezen okból küldte Tokajba. Szerették volna, ha lehetőségük van problémáik megoldását kérni az uralkodótól. De nem sikerült elérniük semmit.[336] A császár továbbra sem engedélyezte a zsinat megtartását, viszont a minisztertanács és a birodalmi tanács még három évig dolgozott a korábban véleményezés céljából megmutatott egyházalkotmány tervezeten, majd 1859-ben kiadták a protestáns pátenst, ami lényegében ennek a törvénynek az átdogozott változata volt.[337]

Habár hosszas előkészületek előzték meg, az 1859 szeptember 1-jén kiadott protestáns pátens váratlanul érte a magyarországi protestánsokat. A kormányzat hallgatása és feliratai válasz nélkül hagyása nem erre engedett következtetni. Különösen, hogy nem sokkal a pátens kiadása előtt engedményeket tettek az iskolák tanítási nyelvének megválasztásában. Az itáliai háborút lezáró fegyverszünet után azonban a birodalom belső rendjének megszilárdítása volt a cél és a pátensre, mint ennek egyik eszközére tekintettek. A várttal szemben éppen az ellenkező hatást

[333] u. o. 164–173. o.
[334] Zsarnay Lajost, Ferentzy Józsefet, Horváth Simont, Nagy Gedeont és Lónyay Gábort kérte Apostol, hogy menjenek Budára. 133–135. sz. kimenő levelek 1857. ápr. 16–17.; 138. sz. kimenő levél 1857. 18. és 139. sz. kimenő levél 1857. ápr. 19. SRKTGyKt. 1912.
[335] 137. sz. kimenő levél 1857. ápr. 18.; 139. sz. kimenő levél 1857. ápr. 19.; 177. sz. kimenő levél 1857. máj. 4.; 164. sz. kimenő levél 1857. ápr. 30. SRKTGyKt. 1912.
[336] Zsoldos: A protestánsok magatartása és helyzete a bécsi absolut kormánnyal szemben 1859. szeptember 1-seje előtt, 160–168. o. 138. sz. kimenő levél 1857. ápr. 18. SRKTGyKt. 1912
[337] Csohány: Leo Thun protestáns egyházpolitikája, 29. o.

váltották ki a kiadásával, mivel a pátens elleni védekezés elősegítette a különböző ellenzéki csoportosulások egymásra találását.[338]

Maga a pátens 58 paragrafusból állt, amely szerint, az uralkodó az egyházak feletti főfelügyeleti jogot a vallás- és közoktatásügyi minisztériumban felállítandó protestáns osztályon keresztül gyakorolja. A szuperintendensek és felügyelők kötelesek esküt tenni a császári ház iránti hűségre és választásukat is az uralkodó erősíti meg. Az eddigi négy evangélikus és négy református egyházkerület helyet hat-hat kerület létrehozását írta elő. A tervezett református egyházkerületek: pesti, komáromi, pápai, sárospataki, debreceni, újszivaci. Az egyházkerületek állandó segélyben részesülnek, amit a szuperintendensek, esperesek fizetésének pótlására és a szegényebb egyházközségek megsegítésére fordíthatnak. A protestáns iskolák felett megmarad az állami felügyelet, de protestáns vallású tisztségviselők által gyakorolva. Csak a vallás- és közoktatásügyi minisztérium által engedélyezett tankönyvekből és az általuk elfogadott tanterv alapján folyhat az iskolákban a tanítás.[339] A pátens mellett egy miniszteri rendeletet is kiadtak szeptember 2-án, ami azt határozta meg, hogyan épüljön fel az egyház szervezete.[340]

Bár a pátens látszólag megőrizte a zsinat-presbiteri autonóm egyházalkotmányt, de fölé rendelte, mintegy legfőbb egyházi hatóságként a főkonzisztóriumot. Vagyis állami testületek irányították volna az egyházat, cserébe a kormány anyagilag támogatta volna őket. Nem véletlen, hogy a pátenst a protestáns egyházak visszautasították.[341] De a visszautasítás kapcsán általában nem a pátens tartalmával foglalkoztak, hanem azzal, hogy uralkodói paranccsal ráerőszakolhatják-e a protestánsokra azt a törvénytervezetet, amit nem ők maguk alkottak meg és fogadtak el autonóm zsinatukon. Sőt korábban már visszautasították, hiszen a három évvel ezelőtt kiadott törvényterv tartalmában megegyezett a protestáns pátenssel. A reformátusoknál valójában elősegítette az összefogást a pátens kiadása. A pátensellenesek azt hangoztatták, hogy hálásak az uralkodó jóakaratáért, de bármilyen szép és jó az általa adott egyházi szervezet, de nem fogadhatják el. A pátens elleni összefogást segítette, hogy újra megjelenhettek az egyházi lapok, önálló egyháztörténeti munkákat adhattak ki és országos iskolai értekezleteken is összegyűlhettek az egyház vezetői. Mindez pedig lehetővé tette, hogy nézeteik egységessé

[338] Szathmári Judit: A református egyház protestáns pátens elleni küzdelme, in: Baráth Béla Levente (szerk.*): A protestáns pátens és kora. Tanulmányok és források a pátensharc 150. évfordulója alkalmából*, Debrecen, D. Dr. Harsányi András Alapítvány Kuratóriuma, 2010. 31. o.
[339] Révész Kálmán (szerk.): *Révész Imre munkái a pátens korából* (1859–1860), Budapest, Hornyánszky Viktor Cs. és Kir. Udvari Könyvnyomdája, 1900. 175–231. o.
[340] *A vallás- és oktatásügyi ministernek 1859. september 2-kán kelt rendelete, melyel az 1859. september 1-jén kelt legfelsőbb nyiltparancs LV [paragrafusának]-nak foganatosítása végett, a ... következő ideiglenes határozatok tétetnek közhirré*, Bécs, Cs. K. Udvari Államnyomda, 1859. 1–34. o.
[341] Csohány: Magyar protestáns egyháztörténet 1849–1918, 49. o.

váljanak. A világiak egyre nagyobb jelenléte pedig szilárd támogató hátteret biztosított a lelkészek számára. A lelkészek többsége ugyanis a pátens elutasítása mellett foglalt állást.[342]

A Tiszáninneni Református Egyházkerület 1859. szeptember 11. és 13. között Mezőcsáton tartotta az őszi közgyűlését. A gyűlés utolsó napján érkezett meg a hír a protestáns pátens megjelenéséről, de csak újságokból tudtak róla, ezért nem tudtak érdemben dönteni vele kapcsolatban. Feliratban kérték az 1848-as állapotok visszaállítását és felhatalmazták Apostol Pál szuperintendenst, hogy amint megkapja a pátens példányait, ismét hívja össze a közgyűlést.[343] Október 5-én ki is küldte Apostol a rendkívüli egyházkerületi gyűlésre szóló meghívókat az egyházmegyék részére november 15-ére.[344] Időközben más egyházkerületek is gyűléseket tartottak, ahol a pátens ellen foglaltak állást. Először a tiszai evangélikus egyházkerület szeptember 27–29 között Késmárkon tartott gyűlésén fogalmazták meg a tiltakozást, és a gyűlés határozatait eljuttatták a többi evangélikus és a református egyházkerületekhez is.[345] Október 3-án érkezett meg Apostolhoz a tiszai evangélikus egyházkerület által megfogalmazott felirat a pátenssel kapcsolatban. Toperczer János Lajos néhány nap múlva további 20 példányt küldött belőle az egyházkerületnek szétosztásra.[346]

Apostol ellenállt a császári parancsnak. Felszólították, hogy szervezze meg a sárospataki egyházkerületet és intézkedjen az egyházkerületi gondok megválasztásáról. Balogh Péter szuperintendensnek írott levelében leírja, hogyan vélekedett. Az átszervezést nem teheti meg, a választásról pedig már intézkedett, de a tiszáninneni egyházkerület tekintetében nem pedig az új rendelet szerint. Apostol naplójából kirajzolódik, hogy az evangélikus és a református egyházkerületek vezetői igyekeztek összefogni a pátens ellen és megbeszélni az ezzel kapcsolatos lépéseket. Igyekeztek folyamatosan tájékoztatni egymást az által, hogy elküldték egymásnak saját egyházkerületük állásfoglalásait.[347]

A szeptember végén, illetve október elején tartott egyházkerületi gyűlések nem a pátens szerinti új formában zajlottak, de még hivatkozhattak arra, hogy ez nem ütközik az új rendelettel, hiszen az nem mondta ki szó szerint, hogy a korábbi egyházkerületek nem tarthatnak gyűléseket. A pátens, megjelenése után 45 nap múlva lépett életbe, így a hat-hat új kerület megszervezésének

[342] SRKTGyLt. B-16. A Tiszáninneni Református Egyházkerület 1859. nov. 15-i rendkívüli gyűlésének jegyzőkönyve; Szatmári: A református egyház a neoabszolutizmus éveiben 1849–1860, 205–215. o.
[343] Szathmári: A református egyház protestáns pátens elleni küzdelme, 35. o.
[344] 554–562. sz. kimenő levelek 1859. okt. 5. SRKTGyKt. 1912.
[345] Szathmári Judit: A református egyház protestáns pátens elleni küzdelme, 34–35. o.
[346] 339. sz. bejövő levél 1859. okt. 3., 346. sz. bejövő levél 1859. okt. 11. SRKTGyKt. 1912.
[347] 553. sz. kimenő levél 1859. okt. 3.; 349. sz. bejövő levél 1859. okt. 12. SRKTGyKt. 1912.

majd csak azt követően kell megtörténnie. A gyűléseken azonban nem a pátens szerinti átszervezéshez kezdtek hozzá, hanem az átszervezés szüneteltetését kérték az uralkodótól a zsinat engedélyezéséig. Ez volt az oka, hogy október 8-án a vallás- és közoktatási minisztérium pótlólagos rendeletben kimondta, hogy az eddigi egyházkerületek többé nem léteznek, ezért tanácskozást sem tarthatnak. Október 22-én újabb rendeletet adtak ki, amiben az egyházkerületi beadványokkal kapcsolatban intézkedtek. Minden 1859. szeptember 1-je előtt beadott feliratot a protestáns pátenssel elintézettnek vettek, az azt következően beérkezőket pedig, törvénytelennek minősítették, mert hivatalosan nem létező egyházkerületek adták be.[348] Apostol október 27-én kapott egy levelet a Kassai Helytartósági Osztálytól, amelyben közölték, hogy az 1848. előtti állapot visszaállítását kérő beadványaik nem teljesíthetőek, mivel a kérés a protestáns pátens és a miniszteri rendelet kiadásával érvényét vesztette. Továbbá felszólítják a szuperintendenst, hogy erről tájékoztassa a gyülekezeteket is.[349]

A tiszáninneni református egyházkerület november 15-én megtartotta az egyházkerületi közgyűlését Miskolcon. Apostol Pál nem jelentette be előtte hatóságnak a gyűlés helyét és idejét. A Borsod megyei főnök viszont a tudomást szerzett róla, ezért 1859. november 13-án kelt levelében érdeklődött, hogy a pátens szerinti új formában hívta-e össze a gyűlést. Ezen kívül nyomatékosan felhívta a figyelmét arra, hogy a régi formában történő gyűlésezést miniszteri rendelet tiltja.[350] Apostol válaszában közölte, hogy a régi forma szerint gyűléseznek, de a gyűlést ennek ellenére végül nem zavarta meg semmi. Az egyházmegyék mintegy száz küldöttet küldtek a gyűlésre, de rajtuk kívül is nagy sokaság gyűlt össze.[351]

Mindenki tudta, hogy súlya van annak hogyan döntenek a kialakult helyzetben. A gyűlésen megszerkesztették a pátens visszavonását kérő feliratot. Ehhez az 1859. október 30. és november 1. között Sárospatakon tartott református népiskolai egyetemes választmány gyűlésén Révész Imre által megalkotott hat pontból álló Utasításokat vették alapul. A feliratban kérték az 1848-as állapotok visszaállítását és közös zsinat tartását az evangélikusokkal. Kijelentették, hogy a pátens ellentétes az 1791. évi 26. tv. 4. és 5. §-ban leírtakkal, mivel ezek az egyházi önkormányzat, törvények és a tanügyek tekintetében is szabadságot biztosítanak. Mind a pátens kiadásának módja, mind a tartalma ellentétes az eddigi egyházigazgatás módjával és elveivel egyaránt, mert az államfőt teszi meg az egyház fő törvényhozójának ez által pedig nyomást gyakorol a protestáns egyházakra. Kimondták a gyűlésen, hogy bármi

[348] Szathmári: A református egyház protestáns pátens elleni küzdelme, 37. o.
[349] 373. sz. bejövő levél 1859. okt. 27. SRKTGyKt. 1912.
[350] SRKTGyLt. C./LXXXI. /39,605. /682. Havas Sándor Borsod megyei cs. k. főnök levele Apostol Pálnak
[351] Szathmári: A református egyház protestáns pátens elleni küzdelme, 38–40. o.

történjen is, nem fogadhatják el a pátenst, mert azzal evangéliumi keresztyénségükről mondanának le. Valamint kérték a pátens visszavonását is. A jegyzőkönyv kiemeli, hogy mindenki teljes mértékben egyetértett a felirat szövegével és még azt is megszavazták, hogy postán juttatják el a császárnak, a gyorsabban odaérjen.[352]

A többi egyházkerülettel együtt a tiszáninneni egyházkerület is egyetértett azzal, ha a feliratai nem érnek célt, akkor egy közös protestáns küldöttséggel menjenek a császár elé, a pátens visszavonásának ügyében. Így meg is bízták Báró Vay Dánielt, gróf Pallavicini Rogert, ifj. báró Vay Miklóst, báró Vay Bélát, Bernáth Zsigmondot, Ferenczy József esperest, Hegedűs László esperest, Zsarnay Lajos főjegyzőt, hogy legyenek a bécsi küldöttség résztvevői. A gyűlésen több egyházmegye azt panaszolta, hogy a nyílt parancsot az egyházi felsőbbséget megkerülve a minisztérium a polgári hatóság útján küldte ki a gyülekezeteknek és a lelkészeket arra kötelezték, hogy ennek átvételekor írjanak alá egy elismervényt is. Ezt követően a lelkészek és más elöljárók esküvel kötelezték magukat az egyházi felsőbbségnek való engedelmességre. Mivel a kialakult helyzetben pedig fontos volt, hogy ragaszkodjanak az egyházi törvényekhez. Ezért elhatározták, hogy aki az egyházi törvények ellenében jár el és a pátens megvalósulását segíti, azt felmentik hivatalából, mert hűtlen lett korábbi esküjéhez.[353]

Apostol Pál szeretett volna idős korára való tekintettel lemondani a püspöki tisztségről. Már a tavaszi gyűlésen is kérte a lemondását, de nem fogadták el, mert a helyét nem tölthették volna be szabad választással. Ezen a gyűlésen ismét maradásra kérték, mivel ugyan lehetőségük lett volna a választásra, de olyan formában, amivel nem szerettek volna élni. Ezért Apostol segítséget kért maga mellé, de az adott helyzetben az egyházi törvényeken és szokásokon való legkisebb változtatást sem látták volna jónak, így megtagadták kérését.[354] Ennek kapcsán mondta el a híressé vált mondatát: „ha eddig Apostol Pál valék, igyekszem eztán, hogy Pál Apostol legyek”.[355] Terhes Sámuel levelében méltatta Apostol fellépését, tiszteletét fejezte ki irányában és jelezte, hogy csupán betegsége miatt nem tudott részt venni a közgyűlésen. Apostol szavai nemcsak a gyűlésen megjelenteket, hanem Terhes Sámuelt is lelkesítették,

[352] SRKTGyLt. B-16. A Tiszáninneni Református Egyházkerület 1859. nov. 15-i rendkívüli gyűlésének jegyzőkönyve
[353] SRKTGyLt. B-16. A Tiszáninneni Református Egyházkerület 1859. nov. 15-i rendkívüli gyűlésének jegyzőkönyve; Misák: Zsarnói Zsarnay Lajos élete és munkássága, 125–129. o.
[354] Dobrossy (szerk.) Szűcs Sámuel naplói 1. 1835–1864, 299. o.; Szathmári: A református egyház protestáns pátens elleni küzdelme, 214–215. o.
[355] SRKTGyLt. C./LXXXI. /39,633. /660. Terhes Sámuel levele Apostol Pálnak

hiszen nem mindenki állt ki hozzá hasonló bátorsággal a pátens ellen, ugyanakkor példát mutatott vele egyházkerülete számára.[356]

A gyűlés jegyzőkönyvének és a császárhoz intézett feliratnak a kinyomtatását igyekezett megakadályozni a hatóság. A sárospataki főiskolai nyomda éppen kinyomtatta a felirat első ívét 2500 példányban, amikor az újhelyi szolgabíró a kassai helytartósági osztály parancsára lefoglalta azokat a kézirattal együtt. Zsarnay a lefoglalás előtt leíratta a feliratot és elküldte nemcsak Apostolnak, hanem a császárnak is. Abban bíztak Miskolcon nagyobb eséllyel tudják majd sokszorosítani a feliratot, mivel a pataki nyomda ezt követően szoros rendőri felügyelet alá került.[357] Azonban a jegyzőkönyv 750 példánya hasonló sorsra jutott Miskolcon is. Ennek ellenére a feliratot és a jegyzőkönyvet is sikerült eljuttatni a többi egyházkerülethez. Maga a felirat a nyílt parancs és a miniszteri rendelet hatályon kívül helyezését kérte és az 1848-as állapotok visszaállítását beleértve a szabad püspök és főgondnokválasztást is. Ezen kívül kérték, hogy engedélyezze a zsinattartást, ahol rendezhetik a különféle egyházi ügyeiket.[358] Apostol Pál odafigyelt arra, hogy mindenkihez eljussanak az egyházkerület határozatai, és be is tartsák azokat. Erre példa, hogy Édes Albert esperest is megintette a jegyzőkönyvek szétosztásának elmaradása miatt. Az esperes azonban közölte, hogy saját maga fogalmazott körlevelet, amiben mindenről beszámol a közgyűléssel kapcsolatban, mert nem érkezett meg hozzá nyomtatásban a kiosztásra váló jegyzőkönyvi példányok.[359]

1860-ban egy küldöttség indult Bécsbe, amelynek Zsarnay Lajos is a tagja volt. Jelezte is Apostolnak, hogy báró Vay Miklós arra kérte a küldöttség tagjait, hogy január 22-én jelenjenek meg Bécsben.[360] Január 23-án a négy református és a bányai evangélikus egyházkerület küldöttei megállapodtak az uralkodónak beadandó közös folyamodvány szövegében, és le is írták azt, hogy ha személyesen nem fogadja őket a császár, akkor legalább a folyamodványt el tudják juttatni neki. De nem tudták átadni, mert a küldöttséget nem fogadta az uralkodó. Ezt azzal indokolták, hogy jövetelük előtt nem kértek ehhez előzetes engedélyt erre Budán. Viszont a pátens miatt nem is adtak volna nekik, hiszen kimondták a korábbi folyamodványaik kapcsán is, hogy csak a pátens szerinti formában fogadják el kéréseiket. Viszont a küldöttség elnökei kérhettek audienciát. Ezt megtárgyalták a küldöttek, de arra jutottak, hogy nem fogadhatják el,

[356] u. o.
[357] SRKTGyLt. C./LXXXI. /39,619. /646. Zsarnay Lajos levele Apostol Pálhoz
[358] Szathmári Judit: A református egyház protestáns pátens elleni küzdelme, 40. o.; Misák: Zsarnói Zsarnay Lajos élete és munkássága, 134. o.
[359] SRKTGyLt. C./LXXXI. /39,666. Édes Albert levele Apostol Pálhoz
[360] SRKTGyLt. C./LXXXI. /39,640. /2. Zsarnay Lajos levele Apostol Pálhoz

mert az nem egyezne egyházkerületek határozatával és céljával. Végül köztes megoldásként a küldöttség tagjai közül néhányan[361] elmentek Rechberg miniszterelnökhöz, aki fogadta őket.[362] A miniszterelnök nem biztatta őket az audiencia elnyerésével kapcsolatban, inkább a vallás- és közoktatásügyi minisztériummal való megegyezést javasolta. Éltek is a lehetőséggel és a küldöttség néhány tagjának sikerült megbeszélést folytatnia Zimmermann minisztériumi tanácsossal. Zimmermann megígérte, hogy felterjeszti javaslatukat, de nem tartotta valószínűnek, hogy teljesítik is. Mivel próbálkozásaik ellenére nem sikerült elnyernie a küldöttségnek az audienciát, magánkihallgatásért pedig nem voltak hajlandóak folyamodni, január 28-án feloszlatták a küldöttséget. De a munkájukról beszámoló naplót elterjesztették az egyházkerületekben.[363]

Január 31-én Debrecenben kelt levelében Zsarnay mindenről tájékoztatta Apostol Pált a küldöttség munkájával kapcsolatban. Levele mellé csatolta a császárhoz írt folyamodvány másolatát és a gyűléseik jegyzőkönyvét is, mert fontosnak tartotta minél hamarabb közölni a szuperintendenssel, hogy mire jutottak Bécsben. Így, bár Apostol nem volt a bécsi küldöttség tagja, mégis jól tájékozott volt munkájukat illetően, ez pedig segítséget jelentett az egyházkerület ügyeinek intézésében, mert a Bécsben történtek alapján tudott reagálni a felmerülő problémákra.[364] Amire azért volt szükség, mert a kormány időközben korábbi stratégiáján változtatva január 10-én kiadott egy rendeletet, ami alapján a pátens szerinti átszervezést alulról, az egyházközségektől kell elkezdeni és a pátens által az egyházközségek számára kötelezővé tett változtatásokat március 31-ig meg kell valósítaniuk. A megszervezett egyházközségeknek pedig április 15-ig kell megalakítania a pátens szerinti egyházmegyéket. Ennek az volt az oka, hogy a felülről lefelé való szervezéssel nem értek célt.[365] A bécsi küldöttség tagjai, mielőtt hazamentek ezzel kapcsolatban megállapodtak abban, hogy az 1860. január tizedikén kelt rendeletet nem fogják kihirdetni.[366] Apostol Pál is ennek megfelelően kapott egy levelet január 20-án, ami tartalmazta a január 10-én kiadott rendeletet és parancsba adta annak továbbítását az esperesek és a gyülekezetek felé. A parancs megtagadása esetén pedig büntetést helyezett kilátásba. A püspök addig nem akart intézkedni, amíg nem hallott a Bécsi küldöttség munkájának eredményeiről. A minisztérium ezt nem fogadta el ezért újabb

[361] A küldöttség tagjai közül: Vay Miklós, Prónay Gábor, Teleki Gyula, Nagy Mihály, Esztergály Mihály, Székács József, Török Pál mentek el a miniszterelnökhöz. Szatmári: A református egyház a neoabszolutizmus éveiben 1849–1860, 230. o.
[362] SRKTGyLt. C./LXXXI. /39,663. /25. Zsarnay Lajos levele Apostol Pálhoz
[363] Szathmári: A református egyház protestáns pátens elleni küzdelme, 245–248. o.
[364] SRKTGyLt. C./LXXXI. /39,663. /25.
[365] Szathmári: A református egyház protestáns pátens elleni küzdelme, 247–249. o.
[366] SRKTGyLt.C./LXXXI. /39,663. /25.

felszólítást kapott. Mindent megpróbáltak, hogy a rendelet kihirdetésére és végrehajtására rábírják a protestáns vezetőket. Próbálkoztak fenyegetéssel, zaklatással, de ígéretekkel is nemcsak a püspökök, hanem az esperesek felé is.[367]

Az új rendeletre válaszként Révész Imre elkészítette a Tájékoztatást, amiben megfogalmazta nemcsak a pátenssel kapcsolatos véleményt, hanem azt is mit tegyenek a lelkészek. Révész művét másolással igyekeztek továbbadni és eljuttatni mindenkihez. A Tájékoztatás felhívta a lelkészek figyelmét arra, hogy a minisztériumi rendeletnek már a kihirdetése is támadja az egyház autonómiáját. A templom ugyanis nem a polgári rendeletek kihirdetésének a helye. Az egyes egyházközségek lelkészei nem dönthetnek az egyház szervezetét érintő kérdésekben az egyházi törvények szerint. Sőt ezzel megszegnék az egyházi felsőbbség iránti engedelmességgel kapcsolatos esküjüket is. Ezen kívül a pátens kapcsán meghozott egyházkerületi határozatok is tiltják a kihirdetést. Ha kérdőre vonják őket a kihirdetés elmaradásával kapcsolatban, sorolják fel az okokat, amiért nem tehették meg és jelentsék a presbitériumnak és az esperesnek a történteket. Ha mégis valamilyen oknál fogva kihirdeti valaki a rendelkezést, akkor a presbitérium jelentse ki, hogy a rendelettel kapcsolatban az egyházi felsőbbségtől várja az utasításokat. Aki az egyházi törvények ellen izgat másokat, az az egyházi törvényszék előtt fog felelni. Ha pedig valaki sérelmet vagy fogságot szenved az egyházi törvényekhez való ragaszkodása miatt, az kárpótlást kap majd és a hivatala is megmarad. A rendelet kihirdetésének tilalma fokozottabban vonatkozik az esperesekre és a szuperintendensekre és fontos, hogy a szuperintendensek tájékoztassák egymást a pátenssel kapcsolatos eljárásaikról. Az egyházközségi, egyházmegyei és egyházkerületi gyűléseket az érvényesnek tartott törvények alapján, a megszokott gyakorlat szerint meg lehet és meg kell tartani.[368]

Szükség is volt Révész Imre munkájára, mert a január 10-én kiadott rendeletet az espereseknek is megküldték, azzal a felszólítással, hogy osszák szét az egyházmegyéjükben és tegyenek jelentést intézkedésükről. De a minisztérium sejtette, hogy az esperesek ezt nem fogják megtenni, ezért a szolgabírói hivatalok útján igyekeztek minden egyes lelkészhez eljuttatni a rendeletet. A lelkészek jelentős része nem volt hajlandó átvenni az iratot. Sokszor az is megtörtént, hogy vasárnapi istentisztelet előtt, a templomajtóban adták át a lelkészeknek azzal a felszólítással, hogy fel kell olvasniuk a templomban. De azok a lelkészek, akik megkapták a

[367] Misák: Zsarnói Zsarnay Lajos élete és munkássága, 134–138. o.
[368] Révész Kálmán (szerk.): Révész Imre munkái a pátens korából (1859–1860), 168–174. o.; Misák: Zsarnói Zsarnay Lajos élete és munkássága, 134–138. o.

megfelelő utasítást az esperesüktől, vagy olvasták a bécsi küldöttség naplóját és a Tájékoztatást, ellenálltak. Az átvétel megtagadása, a kihirdetés elmaradása miatt ugyanakkor büntetés fenyegette a lelkészeket.[369] A hatóság, ahol lehetett, akadályozta az egyházkerületek működését. Ezt püspökként Apostolnak is tapasztalnia kellett. Zsarnay Lajos például, február végén arról számol be levelében Apostol Pál püspöknek, hogy kérésére elment kinyomtatni a Növelde megsegítésére való felhívást, de akadályba ütközött. A Jäger nyomda felügyelője kifogásolta, hogy az irat aláírásában Tiszáninneni Református Egyházkerület szuperintendenseként van feltüntetve Apostol, mivel a pátens értelmében ez az egyházkerület már nem létezik. Zsarnay közölte a felügyelővel, hogy március végéig kaptak haladékot az átszervezésre, így ezt még meg kellene engedniük. A nyomdafelügyelő azonban biztosra akart menni, ezért elment Újhelyre azzal a céllal, hogy megkérdezze mit tegyen ebben a helyzetben. Közölte Zsarnayval ha ott megengedik kinyomtathatják rendesen a felhívást, ha pedig nem, akkor csak a szuperintendens megnevezés maradhat az aláírásnál.[370]

Nem ez volt az egyetlen ilyen eset. Jól mutatja a tiszáninneni egyházkerületben élők hozzáállását Zsarnay egyik levele, amiben említi, hallotta, hogy Pesten az evangélikus templomban felolvasták a rendeletet, de hozzáfűzi, később a gyűlésükön elítélték azt. Ennek kapcsán közli, hogy náluk már csak a nép felháborodott tiltakozása miatt sem lehetne ezt megtenni.[371] Pedig a hatóság mindent megtett a rendelet kihirdetésnek érdekében. Az abaúji egyházmegyében például egyetlen falu volt, ahová nem jutottak el. Fővesztés terhe mellett fel is szólították a lelkészeket, hogy tegyenek jelentést a rendelet kihirdetésével kapcsolatban, de az esperesek arra intették őket, hogy jelentésükben közöljék, a pátens szerinti átszervezés nem megvalósítható, sérti a meglévő törvényeiket és kérjék a zsinat megtartásának lehetőségét.[372] A kihirdetés megtagadása miatt az abaúji egyházmegye lelkészei közül többeket is beidéztek a szolgabíró elé és igyekeztek rávenni őket a rendelet kihirdetésére. Amikor nem jártak sikerrel törvényesen kihallgatták őket vallomásukat pedig jegyzőkönyvbe vették.[373] Édes Albert alsóborsodi esperes pedig levelében arról panaszkodott Apostolnak, hogy az alsóbb néprétegek a legbefolyásolhatóbbak. Ezt pedig a hatóság kihasználja és félre vezetik őket annyira, hogy nehéz meggyőzni még az értelmesebb embereket is tévedésükről.[374] Nagygejőcön a tagosítástól

[369] Szathmári: A református egyház protestáns pátens elleni küzdelme, 49. o.
[370] SRKTGyLt. C./LXXXI. /39,684. /46. Zsarnay Lajos levele Apostol Pálnak
[371] u. o.
[372] SRKTGyLt. C./LXXXI. /39,666. és SRKTGyLt. C./LXXXIII. /40,799. /187.
[373] Körösi János aszalói, Kertész József rásonyi, Szuhai Sándor léhberencsi, Kiss Lajos abaújvári lelkészekkel történt meg mindez. SRKTGyLt. C./LXXXIII. /40,799. /187.
[374] u. o.

való félelmet használták fel a lakosság meggyőzéséhez, mégpedig úgy, hogy nagy ígéretekkel kecsegtették az engedelmeskedőket. Ennek hatására a gyülekezet egy része a lelkészt és a gondnokot megkerülve visszavonta a gyülekezet pátens ellenes nyilatkozatát.[375] Az abaúji egyházmegyében is kihirdették néhány helyen a rendeletet, de a gyülekezetek egyik esetben sem fogadták jól a kihirdetést. Sajnos egy alkalommal a helyzet tragédiát is okozott. Nemes András péderi lelkész is azok közé tartozott, akik kihirdették a pátenst, de hallgatói, úgy felháborodtak, hogy azt követelték, távozzon az egyházból. Mindez azonban úgy megviselte a lelkészt, hogy önkezével véget vetett életének.[376]

A pátens és január elején kiadott rendelkezés végrehajtását egységesen megtagadták az egyházkerületeknek. A parancs ellenére a szokásos módon gyűléseket tartottak, ahol kijelentették a rendelet kihirdetésének megtagadását. Apostol Pál, miután kézhez kapta a januárban kiadott rendeletet, 1860. februárjában összehívott egy kisebb tanácskozást, amin a két borsodi esperes és a gondnokok, valamint néhány miskolci egyháztag vett részt. Ezen a gyűlésen elsősorban abban döntöttek, hogy mit tegyenek a januári miniszteri rendelet kiosztásra kiküldött példányaival. Apostol végül úgy határozott, küld egy nyilatkozatot arról, hogy ezeket nem fogják kiosztani a gyülekezeteknek és az egyházkerület pátens szerinti átszervezését sem fogják végrehajtani. Apostol tudatában volt, hogy ennek a nyilatkozatnak következményei lehetnek rá nézve, hiszen több lelkipásztort és Nagy Mihály dunántúli szuperintendenst is perbe fogták. Így joggal tartott attól, hogy válasza miatt leteszik majd hivatalából.[377] A nyilatkozat elküldése mellett összehívta a seniorum collegiumot 1860. március 14-re, hogy megbeszéljék mi a teendő a továbbiakban a rendelettel és a pátenssel kapcsolatban.[378]

Apostol Pál nem érte meg a pátens visszavonását, mivel az általa meghirdetett seniorum collegium napján 1860. március 14-én halt meg.[379] Szűcs Sámuel naplójában leírta halálának körülményeit és ennek kapcsán méltatta is. Egyenesen a pátensharc mártírjának nevezi Apostolt. Ezt azzal magyarázza, hogy bár idős korára való tekintettel le szeretett volna mondani püspöki tisztségéről, azonban mikor erre nem nyílt lehetősége, bátran szembeszállt a pátenssel, még akkor is, amikor egyre többeket fogtak perbe emiatt. Szűcs tudott arról, hogy Apostolt aggasztotta ez a helyzet, nemcsak maga, hanem gyermekei boldogulása miatt is. Ennek ellenére

[375] SRKTGyLt. C./LXXXIII. /40,805. /193.
[376] SRKTGyLt. C./LXXXIII. /40,799. /187.
[377] Szathmári: A református egyház a neoabszolutizmus éveiben 1849–1860, 252. o. és Bucsay: A Magyar Református Egyház története, 342. o.
[378] SRKTGyLt. C./LXXXI. /39,704. /66. A Borsod megyében megtartott Vének Tanácskozmányának jegyzőkönyve 1860. márc. 14.
[379] SRKTGyLt. C./LXXXI. /39,704. /66.

utolsó tette is a pátensharchoz kapcsolódott: éppen megfogalmazta pátens ellenes feliratát, majd mikor erről nem sokkal később feleségének beszámolt, összeesett és másnap agyszélhűdésben meghalt.[380]

A temetése március 18-án volt Miskolcon. Minden leírás kiemeli, hogy hatalmas tömeg (több mint 10 ezer fő) gyűlt össze erre az alkalomra. Hiszen az egyházkerületi tanácskozásra egyébként is rengeteg ember gyűlt össze és ottmaradtak a temetésre is. Sokan elmentek Debrecenből erre az alkalomra, nemcsak lelkészek, hanem egyszerű polgárok is, valamint a sárospataki tanárok és Miskolc egész városa képviseltette magát az alkalmon. A temetési beszédet Kónya Pál mezőcsáti lelkipásztor, a temetési igehirdetést pedig Édes Albert alsóborsodi esperes mondta. Véleményem szerint ezt a nagy tömeget az adott történelmi helyzet is indokolta, hiszen a jelenlévők nemcsak részvétüket fejezték ki az elhunyt szuperintendens miatt, hanem a tiltakozásukat is a pátenssel szemben, mivel Apostol ennek a harcnak az egyik kiemelkedő alakja volt.[381] Hiszen a temetési beszédekben sem az életének egyes eseményeit, hanem szolgálatát és küzdelmeit hangsúlyozták és méltatták. Édes Albert Apostol lelkészi szolgálatát, kiváló szónoki képességeit méltatja, valamint az üldözések közepette is megmaradó hűségét és bátor kiállását.[382] Szűcs Sámuel megemlíti, hogy a temetési szolgálatokban kihangsúlyozták, milyen lelkiismeretesen végezte püspöki feladatait és ahogyan Pál apostol, úgy Apostol Pál is szenvedett a hite miatt.[383] A Miskolci templomokban Apostol tiszteletére nyolc napon át mindent fekete posztó borított, így emlékeztek meg a helyiek szeretett lelkipásztorukról.[384]

Az a tény, hogy Apostol halála egybeesett a seniorum collegium ülésével azt eredményezte, hogy gyorsan tudtak intézkedni, így halála nem okozott fennakadást az egyházkerület életében. Hiszen azonnal kijelölhették a helyettesét és lehetőség nyílt az új szuperintendens megválasztására is a közelgő májusi közgyűlésen.[385] Apostol halála után Szakall László, a legidősebb esperes kapta meg a helyettes szuperintendensi posztot, majd május elején a még érvényben lévő tilalom ellenére megtartották a püspökválasztást is és Zsarnay Lajos, korábbi főjegyzőt választották meg az egyházkerület új szuperintendensének. Habár Apostol halála megrázta az egyházkerületet, folytatták a megkezdett munkát és tovább küzdöttek a pátens

[380] Dobrossy (szerk.): Szűcs Sámuel naplói 1. 1835–1864, 301–302. o.
[381] Belföld (szerk.: dr. Ballagi Mór), in.: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lapok* 1860/13. 408-409. o.
[382] Édes Albert: A lelkipásztor, mint apostoli buzgóság, bátorság, állhatatosság példája egy gyász beszédben…, Miskolc, nyomtatta Rácz Ádám, 1860. 12–19. o.
[383] Dobrossy (szerk.): Szűcs Sámuel naplói 1. 1835–1864, 301–302. o.
[384] Belföld (szerk.: dr. Ballagi Mór), in.: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lapok* 1860/13. 408-409. o.
[385] SRKTGyLt. B–16. Az 1860. május 1.-i közgyűlés jegyzőkönyve

ellen. Május 15-én, Apostol halála után mindössze 2 hónappal, a pátens is visszavonásra került.[386]

4. Püspöki feladatai

a. A kormányzattal való kapcsolattartás

Apostol Pál püspöki feladatai közé tartozott a kormányzattal való kapcsolattartás, ami püspökként végzett munkájának jelentős részét kitette, mivel foglalkoznia kellett a szinte mindennap érkező határozatokkal, a különféle engedélyek, kérések továbbításával és az adatszolgáltatási kérésekkel. Ezen kívül a feliratok elküldése, a tervezett deputációk megszervezése is rá hárult. Alapvetően ez nem püspöki feladat volt, hanem a főgondnokok intézték, de a neoabszolutizmus idején megszüntették működésüket. A különféle rendelkezések, kérések, adatkérő kérdőívek pedig a neoabszolutizmus ideje kialakított bürokratikus rendszer velejárói voltak. Az egyházkerület vezetőjeként Apostoltól várták el, hogy választ adjon a kormányzat részéről felmerülő kérdésekre. Megkérdezték a gyülekezetek számát és tagjainak anyanyelvét, véleményt kértek az oktatásra és az egyházi életre vonatkozóan, mint például az öngyilkosok eltemetésének kérdéséről.[387]

Gyakori volt, hogy részletes kimutatásokat és adatokat kértek, ami sokszor nagy terhet rótt a püspökre. Évről évre visszatérő kérés volt 1850-től kezdve az egyházkerület sematizmusának, vagyis lelkészi névtárának beküldése.[388] Nem nyomtattak ilyet minden évben, viszont kezdetben a minisztérium csak 1852-től közölte, hogy minden évben kérni fogja, így 1850-ben nem maradt elég névkönyv, mert nem nyomtattak minden évben. 1853 tavaszán viszont többször is megnövelték a kért darabszámot: először 12, majd 13 végül 15 darabot kértek Az elkészítés ugyanis, időt, pénzt és odafigyelést igényelt. Az ejtett hibákért pedig megrótták az egyházkerületet.[389]

[386] Szatmári: A református egyház a neoabszolutizmus éveiben 1849–1860, 259–260. o.
[387] Apostol Pál 479. sz. levele Kotz Keresztélyhez 1854. szeptember 22. SRKTGyKt. 1912.; Apostol Pál 108. sz. levele Augusz Antalhoz 1854. március 6. SRKTGyKt. 1912.; 1850. okt. 22. SRKTGyKt. 1912.
[388] 1850. ápr. 11.; 1850. ápr. 13; 1850. ápr. 27. SRKTGyKt. 1912.
[389] 1851. febr. 5.; 137. sz. bejövő levél 1852. máj. 24.; 284. sz. bejövő levél 1854. aug. 26.; 163. sz. bejövő levél 1853. jún. 22.; 85. és 88. sz. bejövő levél 1853. márc. 26. SRKTGyKt. 1912.; SRKGyLt. B. /LXXVIII. /37,077. /582.

Bizonyos ügyek elintézéséhez szükség volt a püspök által kiadott okmányokra, engedélyekre, véleményekre. Ilyen eset volt többek között a rokonházasságok ügye vagy az államtól való segélykérés, illetve az ahhoz való engedély, hogy országos fórumot kaphasson egy-egy gyülekezet segélykérése.[390] Ezen kívül időnként a helytartósági osztály ellenőrizte hogyan valósult meg egy-egy határozata. Elrendelték többek között, hogy népszerűsítsék a méhészetet, majd folyamatosan sürgették a választ arról, hogyan áll a méhészer az egyházkerületben.[391] Apostol nem magától válaszolta meg az ilyen típusú kérdéseket, hanem az illetékes esperes, iskolaigazgató, vagy nagyobb horderejű dolgok esetén a többi egyházkerület vezetőjének megkérdezése segítségével.[392] Ez vonatkozott azokra az esetekre is, amikor a bejelentéseket, megrovásokat, vagy az egyes lelkészek elleni folyamatban lévő eljárásokat közölték az egyházkerülettel. A püspök utánajárt, ha szükséges volt megrótta az illetőt, ha pedig a vád téves volt jelezte.[393] Adott esetben pedig Apostol terjesztette fel az egyházkerületben élők panaszait, kérelmeit is.[394]

A püspök feladata volt az egyházkerületi közgyűlés összehívása, ami Apostol püspökségének idején azzal járt, hogy fel kellett vennie a kapcsolatot az illetékes megyei főnökkel és kérnie kellett egy kormánybiztos kinevezését. Emellett meg kellett állapítania a közgyűlés idejét, a tárgyalandó ügyekkel kapcsolatos kéréseket össze kellett gyűjtenie az esperesektől, és ki kellett küldenie a meghívókat. A gyűlés vége után gondoskodnia kellett a jegyzőkönyv, illetve az esetleges feliratok felterjesztéséről.[395] A különféle törvények szövegeit is a szuperintendensi hivatal kapta meg először, majd szétosztották az egyházmegyék között, ahonnan eljuttatták azokat a lelkipásztoroknak. Abban az esetben, ha németül küldték meg ezeket (ami egyre gyakrabban előfordult), Apostol igyekezett gondoskodni a lefordításukról, vagy kérvényezte, hogy küldjék meg magyar nyelven is.[396] Ugyanígy járt el a rendeletekkel és a kihirdetendő információkkal kapcsolatban is.[397]

---

[390] 1850. ápr. 17.; 315. sz. bejövő levél 1857. aug. 23.; 167. sz. bejövő levél 1852. jún. 23. SRKTGyKt. 1912.
[391] 151. sz bejövő levél 1857. ápr. 23.; 216. sz. kimenő levél 1857. jún. 3. SRKTGyKt. 1912.
[392] 128. sz. bejövő levél 1852. máj. 16.; 177. sz. bejövő levél 1852. júl 5.; 288. sz. bejövő levél 1853. nov. 13. SRKTGyKt. 1912.
[393] 213. sz. bejövő levél 1852. aug. 21.; 142. sz. bejövő levél 1859. máj. 7. SRKTGyKt. 1912.
[394] 219. sz. bejövő levél 1856. jún. 18.; 61. sz kimenő levél 1857. febr. 22., 62. sz. kimenő levél 1857. febr. 24.; 127. sz. bejövő levél 1858. ápr. 15. SRKTGyKt. 1912.
[395] Apostol Pál 512. sz. levele az egyházmegyékhez 1856. okt. 5.; 370. sz. kimenő levél 1857. aug. 6.; 1851. máj. 23. SRKTGyKt. 1912.
[396] 1851. ápr. 21.; 1851. júl. 29.; 1851. aug. 27. SRKTGyKt. 1912.
[397] A lelkészeknek különféle dolgokat kellett kihirdetniük a szószékről. Ismertetniük kellett az egyes törvényeket, kihirdetni a közérdekű információkat az oltásokról, a marhavészről, napfogyatkozásról stb. 206. sz. bejövő levél 1852. aug. 5.; 4. sz. kimenő levél 1853. jan. 4.; 1851. jan. 21.; 131. sz. bejövő levél 1854. ápr. 25. SRKTGyKt. 1912.

Apostolnak gondoskodnia kellett arról, hogy az egyházkerület lelkészei elküldjék minden évben a népességmozgási- és a népiskolákra vonatkozó kimutatásokat. Az ún. népességmozgási táblák által kért adatok időnként módosultak. 1853-tól a korábbiakhoz képest egyszerűsítettek, mert elég volt egy példányt beadni a politikai hatóságnak a korábban kért kettő helyett, nem volt szükség az elsőszülött gyermekek jelzésére, ahogyan a vegyes házasságokat sem kellett külön kimutatni elég volt éves szinten jelezni a különböző felekezetekhez tartozókat. Az adatok rendszerezésén is változtattak nem településenként, hanem lelkészi körzetenként kérték bejegyezni.[398]

Mindezek mellett az oktatással és a különféle iskolákkal kapcsolatos ügyekben is intézkedett. A sárospataki, valamint a miskolci iskolát illetően is sok felküldendő dokumentum rajta keresztül jutott el az iskolákba, illetve a hivatalokba, sőt a válaszlevelet is rajta keresztül továbbították.[399]

Az egyházkerület több alkalommal is tervezett deputációt küldeni a császárhoz, aminek a szervezése szintén Apostol Pál munkája volt. Ha bécsi útról volt szó engedélyt is kellett kérnie, hogy a küldöttség tagjai elmehessenek. Ezeket az utakat a többi egyházkerülettel együtt szervezték, de több esetben elmaradtak vagy maga Apostol volt akadályoztatva betegsége miatt. Ennek ellenére igyekezett gondoskodni helyettesei számára pénzről és az úttal kapcsolatos információkról.[400]

A császár 1852-ben és 1857-ben is Magyarországra látogatott, ami azt jelentette, hogy Apostolnak fel kellett készítenie az egyházkerületet a látogatásra. A császár tervezett útja során több helyen megállt és az egyházkerület területén meg kellett szerveznie, hogy a környékbeli lelkipásztorok megjelenjenek. Az iskolák esetében, pedig a rendelet érkezett a gyermekek és tanáraik kivezénylésére. Ezen kívül a megyei főnök kérte előre bekérte a hódoló beszédet és a hódoló egyház nevét is.[401]

[398] SRKTGyLt. B./LXXIII. /34,050. /5.
[399] 1851. okt. 27.; 182. sz. bejövő levél 1853. júl. 6.; 232. sz. bejövő levél 1853. szept. 12.; 54. sz. kimenő levél 1853. jan. 23. SRKTGyKt. 1912.
[400] 150–153. sz. kimenő levelek 1851. máj. 15.; 202. sz. kimenő levél 1855. ápr. 25. SRKTGyKt. 1912.
[401] 189. sz bejövő levél 1852. júl. 19.; 159. sz bejövő levél 1852. jún. 16.; 139. sz. kimenő levél 1857. ápr. 19. SRKTGyKt. 1912.

b. Az oktatás fejlesztése

Apostol Pál püspökségének alatt az oktatás fejlesztése kiemelt jelentőséget kapott. A sárospataki főiskola irányításában, a tanítóképző létrehozásában és a népiskolák fejlesztését megcélzó intézkedések végrehajtásában. Igyekezett egyszerre igazodni a helyi viszonyokhoz és a központi rendelkezésekhez. Apostol kimondottan örült, hogy a minisztérium az iskolák helyzetének javítását és a lakosság minél szélesebb körű oktatását célozta meg. De a módszereikkel nem értett egyet. Bár kiritkáját a népiskolákkal kapcsolatos intézkedések miatt fogalmazta meg, de érvényes a kormány legtöbb korabeli rendelkezésére. A fejlesztést szükségesnek tartotta, de a helyi viszonyok és szokások figyelembe vételét elengedhetetlennek tartotta. A minisztérium viszont ezt gyakran elmulasztotta.[402] 1851-ben egy nagyon hosszú, 218 rovatos táblázat segítségével tervezték felmérni a népiskolák helyzetét. A felmérés kivitelezéséről megkérdezték Apostol Pál véleményét, aki ajánlott is egy költségekkel, de pontos eredménnyel járó megoldást. Nem tartotta célravezetőnek, hogy a lelkészek vagy a tanítók végezzék a kitöltést, mert tapasztalatai szerint ugyanazt a kérdést gyülekezetenként eltérően értelmezhetik. Az esperesek és az iskolafelügyelők bevonását sem tartotta jónak, mert időigényes lenne az egyébként is leterhelttisztségviselők számára. Apostol azt látta jó megoldásnak, ha az adatoknak összeírására külön embereket jelölnének ki, akik megtanulnák a táblázat helyes kitöltési módját és az iskolafelügyelőkkel egyeztetve járnák be az egyes gyülekezeteket és iskoláikat. Ez a táblázat kitöltőinek díjazása miatt anyagi veszteséggel járna, de az adatok pontosságát biztosítaná.[403] Nem fogadták meg Apostol tanácsát, így végül az esperesek felügylete alatt a lelkészek, iskolarectorok és a járásbeli iskolafelügyelők töltötték ki a dokumentumokat. Segítségként a püspök megkérte Ferenczy József kassai lelkészt, hogy vegye fel a kapcsolatot a kassai tanodai hatósággal és kérjen tőlük egy kitöltött kérdőívet, amit mintának használhatnak a táblázat kitöltéséhez. Apostol nem értett egyet a minisztérium eljárásával, mégis arra törekedett, hogy a beszolgáltatott adatok minél pontosabbak legyenek, mert a népiskolák fejlesztését szükségesnek tartotta.[404]

A miskolci és sárospataki iskolák esetében az iskolai és egyházi autonómia megsértése és az iskola fennmaradásának szükségessége okozott feszültséget. Ez az ellentét főként Sárospatakon éleződött ki. A főiskola átalakításáról alapvetően az egyházkerület döntött, mint az iskola

[402] Lengyel: Neoabsolutizmus-Probleme. 80. o.
[403] SRKTGyLt. B./LXXII. /33,102. /413.; SRKTGyLt. B./LXXII. /33,211. /522.; SRKTGyLt. B./LXXII. /33,107. /418.
[404] SRKTGyLt. B./LXXII. /33,181. /492.

tulajdonosa. Ezzel szemben a minisztérium rendeletileg utasította őket sz iskola átalakítására. Apostol Pál, mint az egyházkerület vezetője részt vett a sárospataki főiskola működésének irányításában. Az iskola átalakítása és a protestáns egyházakat ért korlátozások miatt a pöspök vezetői teendői megszaporodtak. Folyamatos kapcsolatot tartott az iskola aktuális vezetőjével, aki rendszeresen tájékoztatta az aktuális eseményekről, problémákról az intézmény anyagi helyzetéről, az eldöntendő kérdésekről, a vizsgák alakulásáról. Más esetekben a véleményét kérték, ő pedig megoldásokat javasolt és utasításokat adott.[405] Az Entwurf bevezetése előtt például utasítást adott a tandíj megemelésére. De a probléma jellegétől függően előfordult, hogy az iskolaszékre bízta a döntést.[406] Amikor a körülmények szükségessé tették döntést hozott a vizsgák megtartásáról és az iskola megnyitásának idejéről.[407]

Döntési mozgásterét növelte a kettős elnökség hiánya és a gyors döntések szükségessége, hogy a sűrűn érkező rendelkezések ügyében intézkedni tudjanak. Emellett egyeztetett az igazgatóval az iskolákat érintő előírásokról, továbbította a tanodai hatósághoz az általuk kért iratokat és kiküldte a meghívókat a vizsgákra szóló meghívókat a lelkészek és a világi személyek részére.[408]

Azonban az iskola életét érintő nagyobb változások megvalósításához az egyházkerületi közgyűlés jóváhagyására volt továbbra is szükség. Erre példa, hogy bár Apostol Pál szerette volna az Entwurf alapján átalakítani a sárospataki főiskolát, de ezt csak azután tehette meg, hogy 1851. szeptemberében a közgyűlés határozatot hozott ezügyben. Apostol annyira elkötelezett volt az iskola nyilvánossági jogának megszerzése mellett, hogy számos egyéb teendője mellett elvállalta az iskola átalakítását végző bizottság elnökletét. A nyilvánossági jog megszerzésére való törekvés során gyakran került egyfajta elszámoltató és ellenőrző szerepbe a tanárok ellenállása miatt.[409]

Apostol Pál felismerte, hogy erős igény van egy tanítóképző felállítására, hogy a sárospataki kollégiumból kikerülő tanítói munkát vállaló ifjak rendelkezzenek pedagógiai ismeretekkel. A tiszáninneni egyházkerület 1852. június 17-én tartott közgyűlésén döntött egy tanítóképző felállításáról, de a gyakorlati intézkedések megvalósulása csak 1855-től kezdődött meg.

[405] SRKTGyLt. B./LXXI. /32,671. /337.; SRKTGyLt. B./LXXI. /32,643. /309.
[406] SRKTGyLt. B./LXXI. /32.385./51.; SRKTGyLt. B. /LXXII. /33,138. /449.; SRKTGyLt.B./LXXI. /32,581. /247.
[407] 1849. okt. 7. SRKTGyKt. 1912.; SRKTGyLt. B./LXXI. /32.430./96.
[408] A vizsgákra meghívtak világiakat és különböző egyházmegyékből is érkeztek követek. A meghívottak általában a számvevőszék ülésére is maradtak. 567 és 578. sz. kimenő levél 1857. okt. 23.; Apostol Pál 601. sz. levele Tamko Ferencnek 1854. dec. 27. SRKTGyKt. 1912.
[409] B-15. 1854. aug. 29-től kezdődő közgyűlés 3. pontja; Ellend: Sárospataki főiskolánk küzdelmei, 425–435. o.

Apostol körlevelet bocsátott ki, amit a lelkipásztorok felolvastak a szószékről és gyűjtőíveket bocsátottak ki adakozásra buzdítva az embereket.[410] Az adománygyűjtés végül sikerrel zárult és 1857. november 17-én megnyílhatott a tanítóképző Sárospatakon.[411] A tanítóképző úgy kapcsolódott a főiskolához, hogy a gimnáziumi tanulmányok elvégzése után a diákoknak lehetőségük nyílt beiratkozni a tanítóképzőbe, ahol hároméves szakmai felkészítésben részesültek. De azok számára is volt lehetőség a pedagógiai ismeretek alapjainak az elsajátítására, akik a teológián tanultak és csak ideiglenesen, 2-3 évig szerettek volna tanítással foglalkozni. Számukra egy kéthónapos tanfolyamot biztosítottak.[412] A tanítóképző felállítása után is folytatta Apostol a főiskola fejlesztését. 1858-ban tornaterem létesült Sárospatakon 1859-ben pedig megnyílt az iskola tápintézete is.[413]

A hivatalos oktatási intézmények mellett a minisztérium más eszközökkel is igyekezett elősegíteni, hogy az oktatás a társadalom minél szélesebb rétegeihez eljusson. Ennek érdekében szorgalmazta a vasárnapi vagy ismétlőiskolák felállítását. Elsősorban a népesebb községekben és városokban rendelete el létrehozásukat, hogy az iskolai oktatásban nem részesült gyermekek elsajátíthassák a legszükségesebbeket, vagy elmélyíthessék meglévő ismereteiket. A mesterinasok és a kereskedősegédek tanítását célozták meg ezzel a kezdeményezéssel. Az iskolák felállítását az egyházközségekre bízták. A tiszáninneni egyházkerületben Miskolcon jött létre ilyen vasárnapi iskola.[414] A nem sokkal később ezt a falvakban is elrendelték, hogy az iskolából kikerült 13-18 éves ifjaknak és a mesterséget tanuló inasoknak életkoruktól függetlenül, tartsanak oktatást a gyülekezetek vasárnaponként és ünnepnapokon. Erre azért volt szükség mert, gyakran előfordult, hogy csak a téli hónapokban volt rendes tanítás. Hamar kiderült, hogy már létezett ilyen gyakorlat a gyülekezetekben. A helytartósági osztály rendeletei jutalmat is kilátásba helyeztek azon tanítók számára, akik kiemelkedő munkát végeznek. Apostol Pál fel is terjesztette jutalomra Ardai Janka Sámuel mezőkeresztesi leányoktatót 1859-ben.[415]

[410] Apostol azt is kiszámította, hogy az egyházkerület lélekszáma alapján minden 100 ember után 8 pengő forint adományra van szükség, hogy meg legyen a szükséges összeg a tanítóképző létrehozására és kérte, hogy ez alapján adakozzanak. Apostol Pál 600. sz. az espereseknek írt levele 1855. dec. 7. SRKTGyKt. 1912.
[411] Barcza: A kollégium története 1849-től 1919-ig, 170–171. o.; Apostol Pál 600. sz. az espereseknek írt levele 1855. dec. 7. SRKTGyKt. 1912.
[412] Dienes - Ugrai: A Sárospataki Református Kollégium története 262–266. o.
[413] Barcza: A kollégium története 1849-től 1919-ig, 170–171. o.
[414] Apostol Pál 570. sz. levele Soltész Nagy Jánoshoz 1854. nov. 23. SRKTGyKt. 1912.; Apostol 1854. nov. 29- és Apostol Pál 573. sz. levele Augusz Antalnak SRKTGyKt. 1912.
[415] Apostol Pál levele Szakall László esperesnek 1854. jún. 29. SRKTGyLt. R. C. IX. 1/4.; 18. sz. kimenő levél 1859. jan. 7. SRKTGyKt. 1912.

Apostol Pál az espereseknek írt levelében részletesen kifejtette, hogy milyen lehetőségeket lát a fiatalok tanításában és mire érdemes odafigyelni tanításuk során. Fontosnak tartotta, hogy megtanítsák nekik, hogyan éljék meg a vallást a polgári és a hétköznapi életük során, mert ezzel növelhetik az esélyét annak, hogy később is vallásos életet éljenek. Emellett azt is hangsúlyozta, hogy az ismétlő iskolákba járó ifjakat távol kell tartani a kocsmák látogatásától, még akkor is, ha csak nézelődni mennek.[416]

c. Felekezeti konfliktusok kezelése

Apostol Pál püspöki munkájához hozzátartozott a felekezeti viták kezelése. A tiszáninneni egyházkerület területén a lakosság vallás tekintetében vegyes összetételű volt, az együttélés során pedig konfliktusok alakultak ki. Időnként azonban lehetett szép példákat találni az együttműködésre is. Naplójában messze nem ír le minden felekezeti vitát, ami püspöksége idején zajlott Az általa említett ügyek többnyire azért jutottak el hozzá, mert a sértett fél, a kormányzat, vagy valamelyik esperes intézkedést várt el tőle. A kormányzat többnyire a helyzet tisztázását vagy az egyik fél megintését várta el, az esperesek megoldási javaslatot vagy konkrét intézkedést kértek, a sértett fél pedig kárpótlást és a konfliktus lezárását igényelte. A legtöbb esetben Apostol nem személyesen járt el, hanem az espereseket bízta meg, hogy vizsgálják ki az esetet és intézkedjenek. A sérelmek többsége hasonló volt, mint a reformországgyűlések idején és a vegyes házasságokhoz kötődött. A különbség leginkább abban nyilvánult meg, hogy nemcsak a katolikusok, hanem az állam részéről is érték vádak a református lelkipásztorokat.[417]

A kormányzat részéről felhozott vádakkal szemben Apostol védekezően lépett fel, különösen, ha vád jogtalannak tűnt. 1853. január 10-én kelt leiratában a helytartótanács megintette az egyházkerületet, de minden konkrétum nélkül. A vád szerint olyan eljárásokat követnek, amelyek sértik a római katolikus egyház más felekezetekkel való viszonyát szabályozó törvényeket és rendelkezéseket. De konkrét helyzetet nem említ. Apostol nehezményezte is, hogy a levélben általánosítanak. Tagadja a vádakat, de békítő jelleggel hozzáteszi, hogy csak tévedésből fordulhatott volna elő ilyesmi a felügyelete alatt álló lelkészek részéről, mert óvakodnak az ilyen szabályok megsértésétől. Ugyanakkor nem fél válaszul közölni az egyházkerülete részéről felmerülő sérelmeket, miszerint a római katolikus papok egy része nem

[416] Apostol Pál levele Szakall László esperesnek 1854. jún. 29. SRKTGyLt. R. C. IX. 1/4.; 18. sz. kimenő levél 1859. jan. 7. SRKTGyKt. 1912.
[417] Ugrai: A Tiszáninneni Református Egyházkerület Története, 108–109. o.

tartja magát a törvényekhez, mert előszeretettel alkalmaznak morális kényszerítést a református vőlegény kényszerítésére, hogy reverzálist adjon és mindkét nemű gyermekét római katolikusnak kereszteltesse. De problémát jelentett az a gyakorlat is, hogy a római katolikus papok nem adják ki az igazolást a háromszori kihirdetésről, ha a vegyes házasok református lelkész előtt szeretnének házasodni, ezzel akadályozva a házasság létrejöttét. Bár a reverzális kérdés már nem olyan központi, sok vitát generáló probléma, mint a reformkori országgyűlések időszakában, viszont Apostol panasza alapján még a neoabszolutizmus idején is az egyik leggyakoribb konfliktusforrás, amivel püspökként szembesült.[418]

Apostol igyekezett arra rámutatni a helytartóságnak írt levelében, hogy a protestánsok békében élnek, a katolikusok magatartása, ami a konfliktust okozza, mert az evangélikusok és a reformátusok közt nem jellemzőek a viták. Olyan nagy közöttük az egyetértés, hogy kölcsönösen szolgálnak egymás gyülekezeteiben anélkül, hogy a tanításaik közötti különbségek miatt ellentét támadna közöttük.[419] A neoabszolutizmus idején az evangélikusok és a reformátusok egyaránt elnyomott helyzetben voltak így, ha lehetett, összefogtak. Elküldték egymásnak az egyházkerületi közgyűléseiken megfogalmazott feliratait, jegyzőkönyveiket és egy közös deputációra is sor került a pátensharc során. Apostol Pál püspöksége idején napi kapcsolatban állt Komáromy Józseffel, aki miskolci lelkipásztor és a Bányai Evangélikus Egyházkerület adminisztrátora volt.[420]

Nemcsak a protestáns felekezetek fogtak össze, hanem találhatunk példát a korszakból olyan esetekre is, amikor a katolikusok és reformátusok félre tudták tenni ellentéteiket. Apostol örömmel olvasta az egri érsek levelét, hogy hajlandó megnyitni az egri megyeházánál lévő római katolikus kápolnát, hogy a református raboknak saját felekezetük szerinti istentiszteletet tarthassak benne. Apostol pedig kérésükre engedélyezte, mert ennek visszautasítása szembe menne mindazzal, amit hirdetnek: a szeretet, béke, türelem evangéliumával. Bízott abban, hogy a megyei főnök jóváhagyását is megkapják. Arra is gondoltak, hogy változhat a helyzet és olyan körülmények adódnak, hogy használhatják tovább a helyet. Abban az esetben felajánlották, hogy biztosítanak egy másik hasonlóan felszerelt, istentiszteleti alkalmak számára méltó helyet a református rabok számára. Azt az egy kérést fogalmazta meg ezzel a lépéssel kapcsolatban

[418] Apostol Pál 247. sz. levele a Helytartóságnak 1853. ápr. 25. SRKTGyKt. 1912.
[419] Apostol Pál 247. sz. levele a Helytartóságnak 1853. ápr. 25. SRKTGyKt. 1912.
[420] Szathmári Judit: A református egyház protestáns pátens elleni küzdelme, 234–248. o.

Apostol, hogy a szószéknek és az asztalnak, amiről az úrvacsorát veszik adjanak helyet a kápolnában.[421]

A vegyes házasságok kapcsán nemcsak a reverzális, hanem a stóla és a háromszori kihirdetés is konfliktusforrás volt gyakran mindkét fél részéről. Ferentzy József esperes számolt be 1853-ban Apostolnak a nyéstai római katolikus pap Szarvas Béla által tett panaszról 1853-ban. A selyebi református lelkész vegyes házasokat esketett meg, de a katolikus pap követelte tőle a stólát. Apostol nem szerette volna, hogy az ügy elmérgesedjen és ennek érdekében azt kérte, adja oda a papnak az általa igényelt 2 pengőforintot, hogy megbékítse. Nem derül ki a forrásokból, hogy a selyebi lelkész hallgatott-e a püspökre. Azonban időközben a katolikus pap más vádat is megfogalmazott: az esketés előtt nem volt a református félnek igazolása a házasságkötés háromszori kihirdetésről a katolikus templomban. A selyebi lelkipásztor a vádra úgy védekezett, hogy miután a házasulandók felkeresték az esküvővel kapcsolatban, kérte a római katolikus paptól a kihirdetést, de az nem túl szép szavak kíséretében elküldte. Az esperes aggódott, mert a helyzetet nem oldódott meg azzal, hogy a lelkész két-három becsületes tanútól igazolást kért a kihirdetés megtörténtéről, emiatt félt komolyabb baja is származhat a vádakból. Végül azonban nem találtak a református lelkészre nézve semmi terhelőt, mert sikerült igazolnia magát.[422]

Más esetekben a római katolikus pap hagyta figyelmen kívül a törvényeket. A felső-zempléni esperes tájékoztatta Apostol Pált az abarai lelkipásztor panaszáról a málcai római katolikus pap ellen. Azzal vádolta, hogy a háromszori kihirdetésről való igazolás hiányában esketett meg vegyes házasokat. De egy olyan panaszt is megfogalmazott, ami nem a fennálló szabályokra, hanem a felekezeti jelképek használatára vonatkozott, mivel azok helytelen használata okozta a panaszt. Az volt a gond, hogy a katolikus pap egy református halott sírjára keresztet szegezett.[423]

A felekezeti konfliktusok nem korlátozódtak a római katolikusokra és a protestáns egyházakra. Más vidékeken a görögkatolikus, vagy ortodox papok és a protestánsok között támadtak ellentétek. Szürtében egy Léjko nevű orosz pap szerette volna áttéríteni az ottani református iskolát.[424] Ezek a konfliktusok nem voltak egyoldalúak, mindkét féllel előfordult, hogy nem a

[421] Apostol Pál 113. sz. levele Orbán Mihályhoz 1855. márc. 28. SRKTGyKt. 1912.
[422] 41. sz. bejövő levél 1853. febr. 7. és 107. sz. bejövő levél 1853. ápr. 21.; 116. sz. kimenő levél 1853. jan. 19. SRKTGyKt. 1912.; SRKTGyLt. B./LXXIV. /34,224. /179. Apostol Pál levele Ferentzy Józsefhez 1853. ápr. 16.
[423] 234. sz. bejövő levél 1856. jún. 30. SRKTGyKt. 1912.
[424] SRKTGyLt. C./LXXXIII. /40,805. /193.

törvények szerint járt el, mivel az eperjesi görög egyesült püspökség a pamlényi református lelkészről tett panaszt, hogy az illetékes görögkatolikus lelkész engedélye nélkül keresztelt meg egy görögkatolikus anyától született lánygyermeket és kéri, hogy a jövőben az ilyen esetektől tartózkodjanak.[425]

A vegyes házasságokon kívül az áttérések jelentették a felekezeti konfliktusok másik fő forrását. Bár az ügyet nem részletezi Apostol Pál naplója az egyik ilyen ügy az ifjú Csáky Zsigmond gróf református vallásra való áttérése volt. Az áttérés kiváltotta a budai helytartósági osztály rosszallását, mert levélben utasították a püspököt, intse meg Milney Károly lelkipásztort, hogy máskor gondosan kerüljön minden olyan beavatkozást, ami által mások jogai és kötelességei sérülnek.[426] Az áttéréseket igyekeztek a korszakban a lehető legjobban szabályozni igyekezve minden lehetőségre kitérni. Például arról is rendelkeztek, hogy a hadtestüktől távol tartózkodó katonák milyen esetben térhetnek át református vagy evangélikus vallásra.[427]

A felekezeti konfliktusok azonban nemcsak egyes gyülekezetek, lelkészek életében voltak jelen, hanem maga a kormányzat is elősegítette ezek létrejöttét azzal, hogy másként kezelte a különböző felekezeteket. A katolikusoknak kedvezett, a protestánsokat viszont igyekezett elnyomni. Apostol Pál püspökségének időszakában is folyamatosan jelen van a jogaikért, autonómiájukért vívott küzdelem.[428]

d. Egyházon belüli konfliktusok kezelése

Apostol Pál püspökként az egyházkerület belső életével is foglalkozott. Az egyházkerület vezetőjeként hozzá fordultak azok a panaszosok, akik nem értettek egyet az egyházmegye intézkedésével vagy magával az egyházmegye vezetésével volt problémájuk. Ez azt jelentette, hogy a lelkészeket, tanítókat, gyülekezeteket, olykor pedig egész egyházmegyéket érintő kérdésekben is intézkednie kellett. Az egyházkerületen belül felmerülő problémák és konfliktusok zömét nem Apostol Pál kezelte, hanem többnyire az egyházmegyék vezetői intézkedtek. Általában akkor kapcsolódott be az ilyen jellegű ügyek intézésébe, amikor.[429] Más

[425] 360. sz. bejövő levél 1859. okt. 19. SRKTGyKt. 1912.
[426] 424. sz. bejövő levél 1856. dec. 14. SRKTGyKt. 1912.
[427] 409. sz bejövő levél 1855. dec. 1. SRKTGyKt. 1912.
[428] Szatmári: A református egyház protestáns pátens elleni küzdelme, 154–156. o.
[429] Példa erre, amikor a nagygéresi egyház sérelmesnek találta, hogy helyettes lelkészt helyezett ki hozzájuk az esperes. 210. sz. levél Apostol Páltól a nagygéresi egyháztanácsnak 1855. máj. 1. SRKTGyKt. 1912.

esetekben az esperesek kérték a segítségét az elhúzódó ügyek megoldásában, vagy Apostol kérdezett a hozzá eljutott hírek alapján a felmerülő problémákra.[430] Nem feltétlenül volt szükség minden alkalommal arra, hogy személyesen járjon közbe, sok esetben elég volt az esperesek közreműködését kérnie. Az utóbbira jó példa a hernádnémeti időtöltő lelkész 40 forintnyi adóssága, amivel kapcsolatban Somosy János esperest kérte meg, hogy utasítsa a lelkészt tartozása megfizetésére.[431]

A konfliktusok leggyakrabban oka anyagi természetű volt. Az egyházközségek és a lelkipásztorok közötti viszonyban ez a fizetési vitákban jelentkezett. Azonban nemcsak maga a tényleges fizetés, hanem egyes esetekben a lelkipásztornak járó egyéb javadalmak miatt alakult ki ellentét. Az egyházközségek tulajdonában gyakran voltak földek, amelyeknek a haszna vagy annak egy része a lelkészt illette meg. Alpáron (ma Abaújalpár) az okozott problémát, az ottani egyháztagok közül néhányan az egyházi terhek viseléséből kivonták magukat és nem vettek részt a lelkész földjének megművelésében.[432]

Gyakori volt a konfliktus a lelkészek özvegyei és az új lelkészek között a kegyelmi évben, amikor az özvegy még a parókián lakhatott. Körtvélyesen az új lelkész és az özvegy közötti viszály, 1854 áprilisától a következő év elejéig húzódott és csak az özvegy elköltözésével oldódott meg. A pénzügyi kérdések miatt zajló vita azzal zárult, hogy Apostol Lovas Sámuel esperesen keresztül azt kérte, hogy az új lelkész fizesse ki az özvegy járandóságát, hogy a vitás helyzet megszűnhessen az özvegy költözésével.[433]

A gyülekezetek életében a leányegyházak önállósodási kísérletei, valamint a lelkészválasztással, anyagi hozzájárulással kapcsolatos viták is közrejátszottak a nagyobb konfliktusok kialakulásában. A Jánosi egyházközség leányegyházai például önkényesen az egyházi törvényeket mellőzve függetlenedtek, amit nem is jelentettek az egyházkerület felé. De problémáik nem szűntek meg, mivel korábbi anyaegyházuk iskolatanítója továbbra is fizetést követelt tőlük. Apostol nem minden esetben javasolt gyors megoldást, vagy döntött a felek között. Az ehhez hasonló mindkét fél részéről fennálló jogtalanságok miatt az egyházkerületi közgyűlésre bízta a döntést.[434] Az anya- és leányegyházak különválása is okozhatott

[430] Erre példa, amikor Kováts János hernádnémetii segédlelkészről azt hallja, hogy együtt él a római katolikus orgonista lányával megkérdezi az ügyről Somosy János esperest. 1850. okt. 21. SRKTGyKt. 1912.
[431] 38. sz kimenő levél 1853. jan. 8. SRKTGyKt. 1912.
[432] 213. sz. bejövő levél 1852. aug. 21. és 523. sz. 1852. nov. 15. kimenő levél SRKTGyKt. 1912. és Ugrai: A Tiszáninneni Református Egyházkerület története, 209–210. o.
[433] 136. sz bejövő levél 1854. ápr. 27.; 130. sz. kimenő levél 1854. ápr. 15.;523. sz. kimenő levél 1854. okt. 30.;6. sz. bejövő levél 1855. jan 6. SRKTGyKt. 1912.
[434] 1851. febr. 19. SRKTGyKt. 1912

problémákat. A rudabányai egyház nem értett egyet a szuhogyi leányegyház önállósodásával és kérvényezte ennek megakadályozását.[435]

Apostol püspöki tekintélye önmagában nem mindig volt elegendő a makacsabb gyülekezetekkel szemben. A színi egyház ügye azért került Apostolhoz, mert az esperes felszólítása ellenére az egyházközség nem teljesítette a sárospataki iskola iránti fizetési kötelezettségét. Az egyházközség úgy határozott, hogy nem hajlandó többet hozzájárulni a kollégium építésének költségeihez és ezen sem az esperes, sem a püspök felszólítása nem változtatott. Az egyházlátogatási jegyzőkönyvekből kiderült, hogy ez nem újkeletű, hanem egy évek óta meglévő probléma. Apostol többszöri felszólítása is csak tagadó választ eredményezett, mert a gyülekezetet, arra hivatkozott, hogy úgy tudják a kollégium új épülete már készen van. A püspök egy szívhez szóló levéllel próbált lelkiismeretükre hatni az oktatás fontosságát hangsúlyozva, de ez sem változtatott hozzáállásukon. A püspök kijavította tévedésüket és hozzátette, még ebben az esetben is szükség volna a pénzre az épület fenntartási költségei miatt. A színiek magatartása nem lehetett általános probléma, mivel maga Apostol is kivételként említi őket levelében.[436]

Apostol Pál püspöksége idején sajátos problémaként jelentettek a feljelentések, bár a fennaradt források csupán néhány ilyen esetről tesznek említést. Göntzy József kassai lelkész azzal okozott problémát magának és elöljáróinak, hogy alaptalan vádakkal fordult a császárhoz. Apostol arra kérte Somosy János esperest, hogy intse meg a lelkipásztort kellő szigorral, de szeretettel. Nemcsak a büntetésre, hanem arra is hangsúlyt fektetett ezzel, hogy Göntzy belássa tettei következményét. Az esperes érintettsége esetén viszont jobbnak látta, ha ezt nem négyszemközt, hanem a többi esperes előtt teszi, hogy ne vádolhassák később elfogultsággal.[437] Konyha József lelkipásztor viszont személyes sérelmei miatt jelentette fel Teleki Sámuelt, amikor az esperes a szakállviselés tilalmára emlékeztetve megintette. A vádaskodásnak nem lett következménye, de csupán a megyei elöljáró jóindulata miatt.[438]

Püspöki munkája kezdetén Apostolnak egy szokatlan problémával kellett megküzdenie. Nem gyülekezetek, lelkészek, hanem két egyházmegye konfliktusát kellett feloldania. A felső-zempléni és az ungi egyházmegyét az 1799-ben végzett egyházmegyei határrendezés során kapcsolták egybe, de már a kezdettől fogva nehezen tudtak együttműködni. A nagy távolságok,

[435] 132. sz. bejövő levél 1853. máj. 12. SRKTGyKt. 1912
[436] 1850. jan. 8–9. és 29. SRKTGyKt. 1912.
[437] Apostol Pál levele Somosy Jánoshoz B./LXXIV. /34,421. / 376.
[438] Szatmári: A református egyház a neoabszolutizmus éveiben 1849–1860, 182–193. o

a rossz útviszonyok, az erőviszonyok aránytalansága és a különállás hagyománya megnehezítette a közös munkát. Az Ungi egyházmegye mindenképp önállósulni akart, de önmagában a Felső-Zempléni egyházmegye túl kicsi lett volna. Megoldásként párhuzamosan igazgatták az egyházmegye két felét, így minden hivatal duplázódott, még az esperes mellé is választottak egy conseniort, egy társesperest és felváltva választották őket a két egyházmegyerészből. De hosszú távon ez a megoldás sem működött, mert az ellentétek újra és újra fellángoltak, ami végül az 1850-ben bekövetkező szétválásukhoz vezetett.[439]

Apostol Pálnak püspöksége alatt személyes konfliktusokkal is szembe kellett néznie. Elsősorban azt kifogásolta, amikor hivatalával kapcsolatos feladataiban hátráltatták: nem válaszoltak a leveleire, ismételt felszólításai ellenére sem kérték meg a szükséges iratokat, vagy hanyag munkát végeztek. Lovas Andrást például egyenesen felszólította, hogy hetente nézesse meg Rozsnyón a postáját, mivel nem reagált a felszólításaira.[440] Somosy János tétlensége viszont olyan mértékű volt, hogy levélben javasolta neki és az egyházmegyének, hogy válasszanak „segéd esperest", a szükséges feladatok elvégzésére. 1854. januárjában Apostol levélben megkereste azzal kapcsolatban, hogy sem egyházi, sem a kormány intézkedéseivel kapcsolatos feladatait nem látta el megfelelően: többek között nem küldte el a zempléni népiskolákról szóló jelentést, aminek hiányát még a Budapesti Hírlapban is közölte. Nem válaszolt a szuperintendens leveleire, az egyházmegyéjében kiosztott adománygyűjő íveket és a beérkezett adományokat sem küldte el. Az ügyben Vitányi József megyaszói lelkész segítségét is kérte. Apostol nem indulattal követelte, hanem inkább tisztelettel kérte az esperestől feladatai teljesítését és nem mulasztotta el kifejezni iránta való megbecsülését, de azt is igyekezett vele tudatosítani, hogy a kialakult helyzet nem tartható fenn. Somosy végül le is mondott esperesi tisztségéről 1855. nyarán és nem sokkal később meg is halt, így talán egészségügyi állapota is hozzájárulhatott tétlenségéhez.[441]

De feszült helyzetben Apostol Pál is ingerülten reagált a kialakult konfliktusokra. 1851-ben Gorvay János azon igyekezetében, hogy az egyházkerületi közgyűlést megtartsák Apostol hatáskörébe avatkozott és a kerületi tanfelügyelő segítségét kérte és megvádolta a püspököt, hogy nem tudja mi történik a többi egyházkerületben. Apostol nehezményezte a beavatkozását, mert hátrányosnak találta. A másik vádjára válaszul pedig közölte, hogy mindegyik püspökkel

[439] Ugrai: A Tiszáninneni Református Egyházkerület története, 83–91. o.
[440] 10. sz. kimenő levél 1855. jan. 11. SRKTGyKt. 1912.
[441] Apostol Pál 69. számú levele Somossy Jánosnak 1854. február 14.; 214. sz bejövő levél 1854. júl. 4.; 17. sz. kimenő levél 1854. január 14.; 234. sz. kimenő levél 1854. máj. 16.; 268. sz. bejövő levél 1855. aug. 23. SRKTGyKt. 1912.

rendszeres levelezést folytat. Nem fogalmaz durván, de ingerültsége érzékelhető a levelében. Az esetek többségéhez hasonlóan, hangot ad rosszallásának, de a helyzet békés megoldására törekszik.[442]

e. Választásokkal kapcsolatos problémák

Az egyházkerület tisztségviselőit, többek között a püspököt, az esperest, a főjegyzőt és a gyülekezetek lelkipásztorait is választották. Az egyházi választások során is előfordult, hogy szabálytalanságok, vagy nehezen kezelhető konfliktusok alakultak ki. A gyülekezeti választások során felmerülő problémákat az egyházmegye esperese és az egyházmegyei közgyűlés, vagy az általuk megbízott bizottság vizsgálta. A püspök a gyülekezetek vagy az esperes panasza és a választási jogszerűtlenségek jelentése során szerzett tudomást ezekről az ügyekről. A gyülekezetek és a lelkészek akkor fordultak hozzá, amikor az egyházmegye ítéletével nem voltak elégedettek.[443]

A legtöbb esetben a probléma forrása a választási szabályok ismeretének hiánya vagy figyelmen kívül hagyása. Az utóbbira a legjobb példa, hogy sok gyülekezet ragaszkodott hozzá, hogy a káplánját válassza meg lelkésznek, amit viszont a választási szabályok tiltottak.[444] 1850-ben a görgői egyház lelkipásztoruk Szentmártonyi Károly halála esetén a segédlelkészét Séllyeit szerették volna megválasztani. Az egyházközség még a torna megyei főnökkel is beszélt, hogy kormánybiztost kérjen a gyűlésükre. Természetesen Apostol a törvényeknek megfelelően elutasítja a kérést, de ami meglepő, elmagyarázta hogyan lehetne megoldani a helytetet a szabályokhoz való ragaszkodás mellett. Azt javasolta, Séllyei menjen el Komjátiba rendes lelkésznek és ha odakerül már választható lesz, ha jelenlegi lelkészük meghal.[445] Ennek a javaslatnak az oka nem feltétlenül Apostol személyes meggyőződése lehetett az oka. A görgői papválasztás alakulását ugyanis Torna megye ideiglenes főnöke is figyelemmel kísérte, mivel az egyházközség kormánybiztost kért a választásra. A püspök válaszában elmagyarázta neki a

[442] SRKTGyLt. B./LXXII. /32,798. /109. Szatmári: A református egyház a neoabszolutizmus éveiben 1849–1860, 182–193. o.;
[443] Ugrai: A Tiszáninneni Református Egyházkerület története, 136–142. o.
[444] 1850. ápr. 5; 169. sz. levele 1850. dec. 31. SRKTGyKt. 1912.; Ugrai: A Tiszáninneni Református Egyházkerület története, 139–148. o.
[445] 1850. április 5. SRKTGyKt. 1912.

választási szabályokat és határozott szándékában áll kiállni mellettük, de felmerül benne az a lehetőség is, hogy esetleg megpróbálhatják erővel elérni Séllyei megválasztását.[446]

Apostol, bár fontosnak tartotta a szabályok betartását nem minden esetben látta szükségesnek, az azokhoz való merev ragaszkodást. Ezt támasztja alá az 1851-ben Hernádnémetiben lezajló papválasztással kapcsolatos véleménye is. A papválasztás konfliktusát az 1821-ben létrejött szabály okozta, miszerint csak a korábbi lelkész halála esetén lehetett korlátlan választási joga a gyülekezeteknek. Más esetekben csak az egyházmegyén belüli lelkészek közül választhattak. Ez a szabály 1851-ben nézeteltérést is okozott Hernádnémetiben. A gyülekezet a két jelölt Kováts János és az egyházmegyén kívül szolgáló Orbán közül az utóbbit szerette volna megválasztani, azonban a szabályok ezt akadályozták, mert az előző lelkészük gyenge egészségi állapota miatt lemondás miatt távozott. Apostol azt a tanácsot adta a gyülekezetnek, hogy próbálják jobban megismerni Kovátsot, de a gyülekezet tagjai továbbra is Orbán megválasztásához ragaszkodtak. Az egyházkerületi közgyűlés elé vitték a kérdést, de ott is elutasították, így Kováts lett a lelkészük. Ezért Apostol Pálhoz fordultak az ügy megoldásáért, mert a gyülekezet ellenállása miatt megfenyegették őket, hogy katonai erővel fogják elérni Kováts beiktatását. A püspök azt javasolta, hogy forduljanak az egyházkerületi közgyűlés felé ebben az ügyben és megnyugtatta őket, hogy nem kell félniük a katonai beavatkozástól. Somosy esperesnek írt levelében Apostol hangot adott az esettel kapcsolatos véleményének is. Bár Kováts Jánost alkalmasabb jelöltnek tartotta, mert tapasztalt tanár és jó szónok volt. Ennek ellenére nem értett teljesen egyet az egyházmegye eljárásával, sem a szabály merev alkalmazásával, mert tudomása szerint tettek már kivételt más gyülekezet esetében is az egyházmegyén kívülről származó lelkészek megválasztásával kapcsolatban.

Más esetben is előfordult, hogy Apostol kifogásolta az egyházmegyei közgyűlés eljárását. Bár a püspök csak az egyházkerületi gyűlésen foglalkozott Apostol Mihály[447] ügyével, de követte annak alakulását. A dédes-tapolcsányi papválasztás során a két gyülekezet (a dédesi anya- és a tapolcsányi leányegyház) nem értett egyet a megválasztandó lelkész személyével. Ennek ellenére 1 szavazat különbséggel Apostol Mihályt választották meg lelkészüknek. De az alsó-borsodi egyházmegye többi segédlelkésze simóniával vádolta meg. Az egyházmegye vezetősége pedig a vádakat elhitte és megfosztotta a hivatalától és elrendelete az ügy kivizsgálását, ami azonban elhúzódott. Ráadásul közben újabb vád érkezett a papválasztás szabálytalanságával kapcsolatban, ami szerint több szabálytalan szavazatot is leadtak apostol

[446] 1850. dec. 31. SRKTGyKt. 1912.
[447] Nem volt rokona Apostol Pálnak.

Mihályra és mivel egyetlen szavazattal nyert, megválasztása is érvénytelen. Az elhúzódó peres ügy miatt fordult Apostol Mihály a püspökhöz jogorvoslatért. A szuperintendens kritikával illette az egyházmegye eljárását, mivel nem volt joguk Apostol Mihályt megfosztani a dédesi lelkipásztorságtól, mert hivatalosan megválasztották és egyetlen vádra sem volt bizonyítékuk. A szuperintendens meghagyta, hogy vizsgálatot végezzék el a következő gyűlésükig, de amennyiben ez elmarad mentsék fel a vád alól Apostol Mihályt, nehogy megbélyegezzék és ezzel megakadályozzák abban, hogy megvalósítsa azt a vágyát, hogy lelkipásztor legyen. A peres ügy azonban, az idő előrehaladtával elmérgesedett, és Apostol Mihály az egyházmegye vezetőségével is konfliktusba került, megvádolta őket a választási eljárás negatív befolyásolásával és vele szemben is egyre több vádat hoztak fel. A per folyamán a dédesi egyház más lelkészt választott, Apostol Mihályt pedig egy évre felfüggesztették segédlelkészi hivatalából. Később azonban a Varbói egyházközség lelkipásztora lett.[448]

A választási eljárások kapcsán szintén gondot jelentett, amikor egy gyülekezet félreértett valamit. A nagygéresiek, akik egy korábbi választási viszály miatt lelkész nélkül maradtak jogaik megsértését látták az odarendelt időtöltő lelkészben és kérték a püspököt, hogy küldje el tőlük. Ehelyett Apostol elmagyarázta nekik, hogy az esperes nem sértette meg a jogaikat, hanem épp ellenkezőleg a saját kötelességét végezte, mivel gondoskodott az istentiszteletek megtartásáról. A gyülekezetnek a helyettes lelkész elküldésére irányuló kísérlete ellenben nem volt jogszerű, ezért arra kérte őket ne súlyosbítsák a helyzetet tiltakozásukkal.[449]

Egy szokatlan helyzet állt elő az egyházkerületben 1855-ben, mivel a felső-zempléni esperesválasztás során annyi szabálytalanságra derült fény, hogy Apostol Pál úgy döntött, hogy az ügyet csak az egyházkerület bevonásával tudják megfelelő módon lezárni. A korábbi esperes, Jászay Mihály lemondása miatt helyettes esperes választást írnak ki, de a szavazás első körében nem alakult ki szavazattöbbség ezért a három legtöbb szavazatot kapó lelkész részvételével szükség volt egy második forduló rendezésére. Időközben Jászay Mihály meghalt. Már a szavazás első körében voltak szabálytalannak minősülő szavazatok, mert vagy a lelkész vagy a gondnok vagy egyik sem írta alá őket. A választás második fordulójában viszont még több szabálytalanság történt, ami a Laky András és Sárkány Sándor közti szavazategyenlőség miatt gondot jelentett. A szabálytalan gercselyi szavazat döntött volna kettejük között, aminek következtében a gyülekezet két pártra szakadt a két legtöbb szavazatot kapó jelöltet támogatva.

[448] Apostol Pál 223. sz. levele a Felső-Borsodi egyházmegye kormányszékéhez 1855. máj. 8. SRKTGyKt. 1912.; SRKTGyLt. B. /LXXVI. /36,202–269.
[449] Apostol Pál 210. sz levele a nagygéresi egyháztanácsnak 1855. máj. 1. SRKTGyKt. 1912.

Két gyűlést is tartottak. Az elsőn Sárkány Sándorra szavaztak többen, de az elégedetlenkedők egy újabb nyilvánosan meg nem hirdetett, emiatt szabálytalan gyűlésen Laky Andrásra adtak le több szavazatot. Az esperesválasztó egyházmegyei gyűlés végül a második szavazást fogadta el, így Laky lett az esperes. Közben kiderült, hogy máshol is volt szabálytalanság. A szintén Laky Andrásra szavazó Szőllőske jegyzőkönyvét csak a lelkész írta alá és a gyülekezeti tanács nem is tudott időben a szavazás szükségességéről. 1855. júniusában Vályi Pál, aki egyébként a harmadik legtöbb szavazatot kapó jelölt volt, írásban jelezte Apostolnak az esperesválasztás szabálytalanságát, majd Albert Pál is jelezte hasonló aggodalmait. Apostol az ügyet végül az egyházkerület elé terjesztette és kiküldött egy deputációt az ügy megoldására. 1856 novemberében új választást írtak ki, amin Laky András győzedelmeskedett. Az egyházmegye sérelmezte az egyházkerület ilyen szintű beavatkozását, mivel autonómiája megsértését látta benne, de az adott helyzetben nem nagyon akadt más megoldás, mert az egyházmegye egyedül nem tudta megoldani a problémát.[450]

f. Pénzügyi kérdések

Apostol Pálnak a Tiszáninneni Református Egyházkerület püspökeként az egyik fő tevékenysége volt a pénzügyek kézben tartása. A konkrét pénzügyekkel nem ő foglalkozott, de a kölcsön, illetve segély igénylések hozzá futottak be, ahogy a különféle pénzügyi jelentések is. Gyakori volt a kölcsönért való folyamodás, mivel az egyházkerület a sárospataki kollégiumhoz hasonlóan pénzgazdálkodást folytatott. Vagyis jövedelme fel nem használt részét kiadta kölcsönre és a kamatokból szerzett bevételt.[451] A pénzügyeket az egyházkerület pénztárosa intézte, de az ezzel kapcsolatos információk, sőt volt, hogy a pénz átadása is, a püspökön keresztül történt.[452] A kölcsönökkel kapcsolatos kérelmeket hozzá küldték és ő továbbította azokat a pénztároshoz,[453] illetve volt, hogy a pénz és a nyugták elküldésében is

[450] Ugrai: A Tiszáninneni Református Egyházkerület Története, 64–65. o.; 188. sz bejövő levél 1855. júl. 19.; 330–331. sz. bejövő levelek 1855. szept. 24. SRKTGyKt. 1912.
[451] Hörcsik: A Sárospataki Református Kollégium gazdaságtörténete 1800–1919, 45-46. o.
[452] 1850. márciusában Apostol arról írt az espereseknek, hogy a különféle pénzeket a szokottól eltérően az egyházmegyék pénztárosain keresztül juttassák el az egyházkerület pénztárosához. Ennek az oka az a sajátos helyzet volt, amit az 1848–49-es szabadságharcot követő megtorló intézkedések teremtettek, mivel nem engedélyezték a gyűlések tartását. 1850. márc. 11. SRKTGyKt. 1912.
[453] Erre példa Nagy Péter pálfalvi lakos kölcsönkérelme 1859. szept. 11. SRKTGyKt. 1912.

szerepet vállalt.[454] A kölcsönök elbírálásában viszont nem vett részt, mivel azt a pénzkiadó bizottság intézte. Apostol nekik továbbította a kérelmeket és az esetleges ajánlásokat.[455]

Kölcsönt igényelhettek magánszemélyek vagy gyülekezetek is. Magánszemélyek esetében változatos volt a kölcsöntért folyamodók köre. Találkozhatunk lelkészekkel, egyszerű falusi lakosokkal, még grófokkal is.[456] De nemcsak férfiak igényeltek kölcsönt, hanem esetenként özvegyasszonyok vagy kisasszonyok is.[457] Gyülekezetek is igényeltek kölcsönöket elég gyakran. Ebben az esetben elengedhetetlen volt az esperes, illetve az egyházmegye ajánlása. A kölcsönök többségét az egyházközségek igényelték a leggyakrabban templomépítés, felújítás vagy újjáépítés céljából. Ezen kívül a paplak, illetve az iskola épületének rendbetétele vagy építése miatt volt szükségük kölcsönre. A templom és egyéb egyházközségi tulajdonban lévő épületek rossz állapotba kerülésének oka leggyakrabban a tűzvész volt. Ebből következett a másik gyakori ok, az építkezések miatti eladósodás. A leggyakrabban 100-300 pengő forint összegű kölcsönökért folyamodtak, de sokszor ettől nagyobb 400-700 pengő forintot kértek kölcsönre. A korban tetemes összegnek számító 1000 pengő forint értékű kölcsönök ritkábbak voltak. Minél nagyobb összeget kértek, annál nagyobb eséllyel kellett rá várnia vagy elutasítással szembesülnie a gyülekezeteknek vagy magánszemélyeknek. Időnként egészen nagy 2000 pengő forint összegű kérelmeket is kapott az egyházkerület. Így például a szikszói és a perkupai egyház, valamint Szemere György is 2000 pengő forintért folyamodott. Az utóbbi meg is kapta ezt az összeget.[458] A meglévő adósságot át is lehetett ruházni, vagy meg lehetett örökölni. Mindkettőre lehet példát találni a fennmaradt iratokban.[459] Olyan bejegyzésekkel is találkozhatunk, amikor pusztán érdeklődtek a kölcsön igénylésének mikéntjéről.[460] A kölcsönökkel és a segélyekkel kapcsolatban Apostol általában lejegyezte az igénylő nevét és lakhelyét, vagy a gyülekezet nevét valamint az odaadott pénz összegét, adott esetben pedig a

[454] Így tett például 1850. november 6. SRKTGyKt. 1912.
[455] 299. sz. kimenő levél 1853. máj. 24. SRKTGyKt. 1912.
[456] Kölcsönt kért például Somodi János lelkipásztor 1855. júniusában, Nagy Gedeon 44. sz. bejövő levél 1854. február 8., színi lakos Szendrei József 565. sz. kimenő levél 1852. dec. 16. SRKTGyKt. 1912.
[457] 1854 októberében Máriássi Julianna és Terézia kért kölcsönt 315. sz. bejövő levél 1854. okt.12.; Darvas Anna a néhai Török János özvegye 1853 szeptemberében folyamodik kölcsönért. 236. sz. bejövő 1853. szept. 15. SRKTGyKt. 1912.
[458] 67. sz. bejövő levél 1857. febr. 14 és 193. sz. bejövő levél 1852. júl. 25; 167. sz. bejövő levél 1852. jún. 23. Apostol Pál naplója 1849–1859. SRKTGyKt. 1912.
[459] Átruházásra példa, hogy 1859. szeptemberében Moksay István és Kálmán kérték adósságuk átruházását. 1859. szept. 12. Apostol Pál naplója 1849–1859. SRKTGyKt. 1912.
Öröklésre példa Apostol azon kérése, hogy mihamarabb közöljék néh. Szentimrei Pál tartozásának az összegét az illetékesekkel, akik azt megörökölték. Apostol Pál levele Erdélyi János rector professzorhoz 1854. nov. 27. SRKTGyLt. B./LXXV. /35,474. /403.
[460] Így például Vay Károly gróf érdeklődött ezzel kapcsolatban 60. sz. bejövő levelek 1854. február 26. SRKTGyKt. 1912.

kamatdíjakat átadó, eljuttató emberek nevét is.[461] Megtörtént, hogy az igénylő nem kapta meg a kért összeget, esetleg várakozásra kérte Apostol.[462] De az is előfordult, hogy egyáltalán nem biztatta, mivel már sokaknak adtak kölcsönt az adott időszakban.[463]

A kölcsönkérvények eljuttatásán kívül Apostol jelezte az espereseknek, hogy mely gyülekezeteket intsék meg tartozásaik miatt. Sajnos elég gyakran előfordult, hogy egyes gyülekezetek sokáig nem fizették a kamatokat. A málcai gyülekezet például 11 évi kamatot fizetett be többszöri felszólítás után 1854 novemberében. Mindezt úgy, hogy az egyházkerület törvényi eljárást helyezett kilátásba az év júliusában, ha nem fizetnek.[464] A kölcsönök kamatainak, illetve tőkéjének visszafizetése szempontjából komoly gondot jelentettek a földtehermentesítési kötvények. Mivel, ha valaki ezzel fizetett az anyagi veszteséget eredményezett. Ezért fordult Apostol Zsarnay Imréhez, hogy járjon közben Teleki József örököseinél, hogy legyenek tekintettel és az elhunyt által tett adomány kamatait ne ilyen formában fizessék. Annál is inkább, mert az özvegy-árva tár a valóban nehéz helyzetben lévő lelkészözvegyeket és árvákat segíti.[465]

Nemcsak kölcsönért, hanem segélyért is folyamodhattak az egyes emberek és a gyülekezetek is. Gyakoribb volt, hogy a személyek kölcsönért folyamodtak, segélyt viszont többnyire a gyülekezeteknek esetleg a lelkészeknek, illetve családjuknak folyósítottak. A segélyezés menete a kölcsönökéhez hasonló módon működött. A kölcsönt, illetve a segélyt különféle helyekről kaphatták a folyamodók: az egyházkerülettől vagy annak alapítványaiból, a deficiensi kasszából, vagy a Papi Özvegyi és Árvatárból.[466] Apostol többször is hangsúlyozza naplójában, hogy a konkrét pénzügyekkel, illetve a kölcsönök megítélésének kérdésével ő maga nem foglalkozott, hanem az a pénzkiadó választmány dolga volt, csak továbbította a kéréseket.[467]

A deficiensi kassza (szűkölködők pénztára) a szegények megsegítésére szolgált és általában a tehetősebb papok vagy világi jótevők gyarapították. A későbbiekben pedig a gyülekezetek is ide juttatták el adományaikat. 1799-től a kassza évi jövedelmének egyharmadát kikölcsönözték

[461] Így például Tasnádi György vattai lakos 1851. februárjában 80 pengőforintért folyamodott és kérésével együtt elküldte a vagyonának összeírását és az igazolást, hogy egyéb tartozása nincsen. 1851. febr. 23. SRKTGyKt. 1912.
[462] Így történt Kis József alacskai lakossal is 1850. májusában, kölcsönt kért, de Apostol várakozásra intette. 1850. máj. 21. SRKTGyKt. 1912.
[463] Ezt közölte Tóth Pál lelkipásztorral is 1854 október 17-én a kimenő levelek 514. számú bejegyzésében. Apostol Pál naplója 1849–1859. SRKTGyKt. 1912.
[464] 337. sz. bejövő levél 1854. nov. 9. SRKTGyKt. 1912.
[465] Apostol Pál 280. sz. levele Zsarnay Imrének 1856. jún. 13. SRKTGyKt. 1912.
[466] Így például: A szuhai lakos Ablonczy testvérek a deficiensi kasszából kaptak pénzt. Szaplonzai Gábor elgyengült lelkész részére pedig az özvegy-árva tárból kértek segélyt. 1850. szept. 25. SRKTGyKt. 1912.
[467] Így hangsúlyozza ezt 1856. júliusában Izsépy Antalnak írt levelében. 335. sz. kimenő levél 1856. júl. 15. SRKTGyKt. 1912.

kamatra. Azonban az özvegy-árva tár létrehozása után átalakult, megmaradt egyfajta segélyalapnak. Egy nagyobb összeget tartottak fenn, amit régi alapok, adományok, befizetések biztosítottak. A kassza hitelezési lehetőségei iránt viszont többszörös volt az igény, amit jól mutat, hogy rengeteg hitel vagy segélykérelem érkezett Apostolhoz gyülekezetektől, lelkészektől és magánszemélyektől egyaránt. A Papi Özvegyi és Árvatár Szemere Bertalan javaslata alapján jött létre, elsősorban a deficiensi kassza hiányosságainak lefedésére. Lényegében egyfajta nyugdíjat biztosított, mivel kötelezővé tette a tagságot és a befizetéseket, amit nyugdíjba vonuláskor, vagy haláleset esetén a lelkész vagy a családja segítségként megkapott. A Papi Özvegyi és Árvatár a gyakorlatban 1847-től működött. Pénzgazdálkodást is folytatott, mintegy 2000 Ft-ot adhattak ki kamatra, de ez folyamatosan nőtt, tíz év múlva már ennek tízszeresét tudták kiadni. A kassza felállításakor, illetve amikor valaki belépett, a lelkészek eldönthették mekkora összeget fizetnek be: öt, tíz vagy tizenöt forintot. A befizetések arányában juthattak idős korukban nyugdíjhoz, haláluk esetén pedig az özvegyük és árváik támogatáshoz. Az özvegyek a kegyelemi évben még nem vehették fel a nekik kiutalt pénzt, mivel még megkapták a férjük fizetését, sőt még be kellett fizetni a férjük által fizetett összeget, csak a következő évtől kapták a juttatásokat. Az özvegy-árvatár szabályait azonban többször is módosították a kezdeti bizonytalanság és a felmerülő problémák miatt.[468] Az 1850-es évek elején például voltak, akik nem akarták befizetni a vállalt összegeket.[469]Az 1850-től kezdődően már listát vezettek egyházmegyénként az özvegyekről és az árvákról. 1856 novemberében pedig arra is utasítást ad Apostol, hogy a lelkész halálának idejét és az árvák életkorát is jegyezzék le. 1859-ben pedig már azt is listázták a nevek mellett, hogy honnan és mennyi pénzt jár az adott személynek és jelezték azt is, ha valaki máshonnan költözött az adott egyházmegyébe. A nekik járó összeget az egyházmegyei pénztáros tartotta magánál és a kiadott összegről nyugtát írt, ami alapján elszámolhatott. Hasonlóan rendelkezett a deficiensi kasszába gyűlt pénzekkel kapcsolatban is. Ennek azért látta szükségét Apostol Pál, hogy ne kelljen a pénzt különböző helyekre küldözgetni.[470]

A gyülekezetek is kaphattak segélyt többféle módon is. Általában minden évben kijelöltek egyházmegyénkért egy vagy két gyülekezetet, akiknek gyűjtést hirdettek. A kijelölés az esperesek javaslatai alapján történt. Ezen kívül voltak olyan segélygyűjtési akciók, amit az

[468] Özvegy-árva tár alaptőkéje 1847-ben 11608 Ft volt, a deficiensi kassza tőkéje pedig: 41500 Ft volt. Ugrai: A Tiszáninneni Református Egyházkerület története, 164-170. o.; Pályi: Az egyházi özvegy-árva tár megalapítása a Tiszáninneni Református Egyházkerületben, 36–66. o.; 16. sz. kimenő levél 1852. jan. 6.; 600. sz. kimenő levél 1855. dec. 5.; 597. sz. kimenő levél 1856. dec. 9. SRKTGyKt. 1912

[469] 75. sz. bejövő levél 1852. márc. 20. SRKTGyKt. 1912

[470] 1850. már. 11 és 597. sz. kimenő levél 1856. nov. 9.; 481. sz. kimenő levél 1859. aug. 22. SRKTGyKt. 1912.

állami vezetés rendelt el. Azonban ezek a segélyezések nem feltétlenül az egyházkerület vagy Magyarország területén lévő egyházakat jelentették, hanem bárhol lehettek a császár által uralt birodalmon belül. Nem csak református gyülekezeteknek vagy intézményeknek gyűjtöttek, hanem gyakran evangélikus iskoláknak vagy egyházaknak is, amit a bécsi protestáns konzisztóriumon keresztül juttattak el a megfelelő helyre.[471] Előfordult azonban olyan eset, amikor nem egyházi intézményeket támogattak. Így például a Nemzeti Múzeum támogatására is gyűjtöttek pénzt 1853-ban.[472]

Maga az adománygyűjtés adománygyűjtési ívek segítségével történt, amit kiküldött a püspök az espereseken keresztül a gyülekezeteknek és ezek segítségével tudták később megállapítani, hogy az egyes egyházak küldtek-e adományt és ha igen mennyit.[473] Az adománygyűjtés folyamatát is leírja Apostol 1850. október 29-én a losonciaknak gyűjtendő segéllyel kapcsolatban elküldött levelében. A püspök azt javasolja, hogy a lelkészek olvassák fel a segélyt kérő levelet és ecseteljék a segítség kérésének okát, ami a losonciak esetében az, hogy a várost 1849. augusztusában feldúlták és a levél írásakor is rossz állapotban van. A gyülekezet tagjai ilyen esetben vagy maguk keresték meg a lelkészt adakozási szándékukkal, vagy házról házra járva gyűjtöttek adományt. Magukon a kérő íveken jegyezték le az adományok összegét. Losonc esetében lehetőség volt forinttal, krajcárral vagy akár terménnyel is adakozni. Az összegyűlt segélyt a lelkész összeszámolta és aláírásával igazolta, majd elvitte az espereshez, aki nyugtát adott róla. Az esperes pedig odaadta az egyházkerület pénztárosának, aki gondoskodott arról, hogy az összegyűlt pénz eljusson a segélyt kérőkhöz.[474]

Előfordult, hogy másik egyházkerületben lévő egyházaknak nyújtottak segítséget vagy kölcsönt. A pesti gyülekezet esetében mind a kettő megtörtént. Az egyházközség ugyanis nagyon rossz anyagi helyzetben volt 1855-ben. Pénzügyi segítség nélkül a végrehajtók intézkedtek volna. Kiadtak egy Kérelem szózat című kiadványt, ami nehéz helyzetüket ecsetelte segítséget kérve. Apostol maga is buzdította az espereseket és rajtuk keresztül a gyülekezeteket

[471] Küldtek segélyt Karintiába, Csehország több gyülekezetének vagy iskolájának, de több magyar gyülekezetnek is. 229–230. sz. bejövő levél 1859. júl 20. SRKTGyKt. 1912.
[472] Már nem a múzeum épületére, mivel az 1837 és 1846 között felépült, hanem a múzeum kertjének rendezésére, mivel 1853-ban jótékonysági koncerteket is tartottak ebből a célból. Volly István: „Múzeumi zenés délelőttök". in: *Budapest* 1970/9. sz. 21–22. o.; 537–538. sz. kimenő levelek 1852. nov. 23. SRKTGyKt. 1912.
[473] 1854. februárjában arról érdeklődi Ferenczy esperesnél Apostol Pál, hogy kinél vannak még kint az ívek. 61. sz. kimenő levél 1854. febr. 4. SRKTGyKt. 1912.
[474] 1850. okt. 29. SRKTGyKt. 1912.

a számukra való adakozásra.[475] Ugyanebben az évben kölcsönt is vettek fel az egyházkerülettől és 1856. júniusában vissza is fizették azt.[476]

A kölcsönökön és segélyeken kívül a szuperintendens foglalkozott az alapítványok ügyeivel és az egyházra vagy esetleg valamelyik iskolára hagyott örökségekkel kapcsolatos kérdésekkel is. Nem személyesen tette ezt, hanem a pénztárosok és az ügyvédek által. Előfordult, hogy ezek a hagyatékok sok intézkedést igényeltek és megoldandó problémákként nehezedtek az egyházkerület és az iskola vezetőire. Az 1855-ben meghalt gr. Teleki József hagyatéka is egyike volt ezeknek. A korábbi egyházkerületi főgondnok ugyanis a sárospataki kollégiumra hagyta könyvtára jó részét, amivel kapcsolatban a könyvek válogatása és főként a könyvek Sárospatakra juttatása nem volt egyszerű, de a különböző hagyatéki és peres ügyek is odafigyelést igényeltek.[477]

A pénzgazdálkodás felügylete során Apostol Pál kapcsolatba került az egyszerű, hétköznapi emberekkel a kölcsönügyletek megbeszélése, a kamatok fizetésével való tárgyalások során. Ezen kívül a különböző adományok, hagyatékok is kapcsolatot képeztek a gyülekezet, illetve az egyházkerület között.

g. Házassági ügyek

Szuperintendensként Apostol Pál gyakran foglalkozott házasságkötésekkel kapcsolatos ügyekkel. Főleg az 1850-es évek elején szinte minden hónapban előfordultak. Ez egyrészt a korabeli házasságkötési szokások miatt alakult így, másrészt a korszak bürokratikus rendszere is elősegítette az ügyek elhúzódását. A 19. században a legtöbb helyen felismerhető volt a társadalmi zártság. Magát a házasságot a szülők szervezték meg, néha rokonok, ismerősök közreműködésével. A nemesek a birtok és a család tekintélye miatt magukhoz illő házastársat kerestek, emellett az endogámia, a belső körből való nősülés, települési, vallási és etnikai szempontból is jelen volt. Arra is törekedtek, hogy a párválasztást a gazdasági biztonság és a társadalmi felemelkedés szolgálatába állítsák.[478] Ezért jellemző volt a korszakban a rokonházasság, mivel ennek segítségével a rokonságon belül lehetett tartani a vagyont,

[475] Apostol Pál 118. sz. levele Szakáll Lászlóhoz levele 1855. ápr. 3. SRKTGyKt. 1912.
[476] 223. sz. bejövő levél 1856. jún. 25. SRKTGyKt. 1912.
[477] Apostol Pál 8. sz. levele Ragályi Károlynak 1856. jan. 6. SRKTGyKt. 1912.; 42. sz. bejövő 1852. febr. 19. SRKTGyKt. 1912.
[478] Dobszay Tamás–Fónagy Zoltán: A rendi társadalom utolsó évtizedei, in: Gergely András (szerk.): *Magyarország története a 19. században*. Osiris Kiadó, Budapest, 2019. 57–124. o.

elsősorban a legfontosabb ingatlanokat: a házat és a földet. A legtöbb esetben sógorházasságról, unokatestvérek vagy nagybácsi és unokahúg közötti házasságkötésekről volt szó.[479]

Azonban ezekhez a házasságkötésekhez királyi engedélyre volt szükség. Apostol püspökségének kezdetén több ezzel kapcsolatos kérdést is intéztek hozzá, mivel a tiszáninneni egyházkerület lelkipásztorai sok esetben bizonytalanok voltak az engedélykérés menetével kapcsolatban. Éppen ezért Apostol 1850. április 17-én Futó Sámuel esperesnek írt levelében, amelyet később a többi esperesnek is továbbított, részletesen közölte mit kell tennie az egymással rokonságban álló jegyespároknak, hogy házasságot kössenek. Ebből a leírásból kiderül, hogy először a helybeli lelkésznek kellett az anyakönyvek alapján igazolnia kel a rokonság tényét, valamint megállapítani azt is, hogy más tényező nem akadályozza a házasságkötést. Ezután a párnak az alispáni hivatalnál a járási szolgabírónál kellett bizonyítványt kérnie arról, hogy polgári akadálya sincs a házasságnak. Majd a szuperintendensi hivatalban be kellett mutatni az anyakönyveket és a többi okmányt, hogy a püspök bizonyítványt (a későbbiekben inkább nyilatkozatként, majd véleményként hivatkoznak rá) adhasson arról, hogy a házasság nem sért hitvallással kapcsolatos elveket. Azt követően minden dokumentumot a megyei főnöknek kellett átadniuk és ő terjesztette fel azt felsőbb szintre, ahonnan kb. 6 hét múlva meg is kaphatták a felek az engedélyt. Tehát az összes ilyen kérvényhez szükség volt a püspök által kiadott bizonyítványra, így kénytelenek voltak minden ilyen esetben hozzá fordulni. Apostol odafigyelt arra is, hogy vannak rossz anyagi helyzetű emberek is, éppen ezért azt is közölte egyházkerülete lelkészeivel, hogy a szegényebbek kérhetnek igazolást a szolgabírótól anyagi helyzetükről és így kevesebb díjat számoltak fel az eljárásért.[480]

Házassági engedélyre akkor volt szükség, ha a házasodni szándékozók valamilyen közelebbi rokoni kapcsolatban álltak. Ez általában az unokatestvérek közötti házasságot jelentette, de közeli rokonságnak számított az elhunyt házastárs testvérével (sógorházasság) való házasodás is. A leggyakrabban a sógorházasság fordult elő, valamivel ritkább volt az unokatestvérek egybekelése. Egyéb esetek ritkábban fordultak elő. Időnként nagybácsi-unokahúg házasságok köttettek, mint miskolci ifj. Szombathy Sámuel esetében, aki az unokahúgát Szép Teréziát

[479] Paládi–Kovács Attila (főszerk.): *Magyar Néprajz VIII. kötet – Társadalom*. Akadémiai Kiadó, Budapest 2000. 414–415. o.
[480] A szegényebbek számára Apostol szerint 6 vagy 7 pengőforint a kedvezményes díj, vagy még ennyi sem. 1850. ápr. 17. SRKTGyKt. 1912.

vette feleségül.[481] Pap Sámuel az első felesége nagynénjét vette el.[482] Berki János és Eszenyi Borbála első házastársai testvérek voltak ezért kértek engedélyt, de mivel ők maguk nem rokonok nem volt rá szükségük.[483]

Általában maguk az igénylők fordultak Apostolhoz kérelmükkel, de az sem volt ritka, hogy az adott kerületi helytartósági osztály vagy főnöki hivatal, esetleg a helyi lelkipásztor kereste meg őt az igazolás kiadása kapcsán. Ha az illetékesek személyesen intézkedtek, a lelkipásztort akkor is tájékoztatta Apostol, hogy megkapta-e a pár a házassági engedélyt (dispensatio). Az eljárásért fizetendő összeg változó volt, mivel a későbbiek folyamán a pár vagyoni helyzetéhez igyekeztek igazítani a fizetendő összeget. Ennek könnyebb meghatározása érdekében 1858 októberében helytartósági osztályok úgy rendelkeztek, hogy ne csak akkor adjanak igazolást a házasulandók vagyoni állásáról, ha a díjak elengedését kérik, hanem minden alkalommal, mivel ez alapján szabták ki a díjakat.[484] Az 1850-es évek közepétől ugyanis már szembetűnő különbségek mutatkoztak a fizetendő pénzek összegében. Ragályi Károlynak 200 pengő forintot kellett fizetnie a házassági engedélyért,[485] míg Gyena Susánna és Szabó János, akiknek 1600 pft vagyonuk volt csak 20 pft befizetésére köteleztettek.[486] Viszont a kért pénzösszeg akár a házasságkötés akadályává is válhatott. Jó példa erre Balog Ferdinánd és Nagy Susánna esete, akik 1853 áprilisában kérik a szuperintendenstől a szükséges nyilatkozatot. De a kassai kerületi helytartósági osztály levelet küldött Apostolhoz 1854 májusában, hogy az igazolás kiadásának a feltétele, hogy 50 pengő forintot fizessenek be. Mivel ezt a pénzt nem tudták kifizetni jelezték, hogy elállnak a házasságtól, de végül 1855. májusában sikerül kifizetniük a szükséges összeget és 1855. június 8-án küldte el számukra Apostol Pál a házassági engedélyt.[487]

Nemcsak a pénzösszeg változott, hanem az is, hogy hova kell befizetniük a szükséges összeget. 1854-től kezdve az a jellemző, hogy a befizetendő összeget valamelyik egyház kapja meg. Az említett Balog Ferdinánd és Nagy Susánna esetében a taktakenézi egyház számára kellett befizetni, akiknek a segítését a minisztérium előírta. Az engedélyt befizetést igazoló nyugta ellenében kaphatták meg Apostoltól a szükséges nyilatkozatot.[488] Előfordult, hogy a saját

[481] 1850. jún. 6. SRKTGyKt. 1912.
[482] 226. sz. kimenő levél 1852. máj. 11. SRKTGyKt. 1912.
[483] 56. sz. kimenő levél 1854. febr. 3. SRKTGyKt. 1912.
[484] 368. sz. bejövő levél 1858. okt. 28. SRKTGyKt. 1912.
[485] 274. sz. bejövő levél 1856. aug. 25. SRKTGyKt. 1912.
[486] 93. sz bejövő levél 1858. márc. 12. és 55. sz bejövő levél 1858. febr. 14. SRKTGyKt. 1912.
[487] 215. sz. bejövő levél 1855. jún. 8.; 155. sz. bejövő levél 1855. máj. 31. SRKTGyKt. 1912.
[488] 324. számú kimenő levél 1854. júl. 1. SRKTGyKt. 1912.

egyházközségük kapta meg az összeget valamilyen céllal. Így például a felsődobszai Szilágyi István és Szilágyi Eszter a helyi iskola javára fizette be a számukra előírt 50 pft-ot.[489] A későbbiekben pedig többször is Apostol véleményét kérték, hogy hová fizessék a kért összeget.[490] 1854–55-ben több olyan eset is előfordult, amikor lejjebb vitték vagy elengedték a teljes díjat.[491] Történt olyan eset is, hogy a felek elálltak a házasságkötéstől mielőtt az engedélyt megkapták volna. Szilágyi János és Géresi Julianna tervezett házasságkötésének a vallás- és közoktatásügyi minisztérium kérdése kapcsán jár utána Apostol, mivel még 1849-ben kértek engedély a házasságkötéshez, mert unokatestvérek. Apostol végül azt a választ adta, hogy mindketten mással kötöttek házasságot és nem volt szükségük engedélyre.[492] Egyetlen esetben említ Apostol a naplójában elutasított kérelmet. Nem derült ki miért utasították el 1854. szeptemberében Darvas Miksa és Dobozy Judit kérelmét, viszont Apostol Terhes Sámuel esperes útján azt javasolja nekik, hogy kérelmüket az illetékes politikai hatóság útján terjesszék be. Valószínűleg megfogadták a tanácsot, mivel egy év múlva 1855 szeptemberében megkapták a házassági engedélyt.[493]

Általában eltelt némi idő a házassági engedély kérése és annak kézhez kapása között. Ez annak is köszönhető, hogy gyakori volt, hogy nem szereztek be minden szükséges dokumentumot elsőre, vagy késlekedtek a díj befizetésével. Előfordult, hogy mindössze egy hónapot vett igénybe a folyamat,[494] de Szabó Lajos és Dienes Susánna esetében majdnem egy év telt el, mire megkapták az engedélyt.[495]

A házassági jog 1895-ig teljesen egyházi fennhatóság alatt működött.[496] Így nem meglepő, hogy a rokonházasságokhoz szükséges engedély kérésén túl számos más kérdés, kérés és panasz is feljegyzésre került, amivel az egyházkerület püspökéhez fordultak. Előfordult, hogy tájékoztatást kértek a házasságkötés szabályaival kapcsolatban. Elsősorban azzal kapcsolatban, hogy hány éves kortól köthetnek házasságot a fiatalok. Kis Ferenc lelkipásztor azzal

[489] 298. sz. bejövő levél 1855. szept. 10. SRKTGyKt. 1912.
[490] 175. és 176. sz. bejövő levél 1858. máj. 20. SRKTGyKt. 1912.
[491] 1855. novemberében bejövő 392-394. sz. bejegyzések és 604. sz. kimenő levél 1854. dec. 28. SRKTGyKt. 1912.
[492] Apostol Pál 1853. febr. 21-én írt 117. számú német nyelvű válaszlevele a vallás- és oktatásügyi minisztériumnak. SRKTGyKt. 1912.
[493] 460. sz. kimenő levél 1854. szept. 6.; 314. sz. bejövő levél 1855. szept. 16. SRKTGyKt. 1912.
[494] Dagai János és Faragó Erzsébet kérő levelét 1857. május 6-án kapja kézhez Apostol és 1857. augusztus 12-én küldi el az értesítést arról, hogy megkapták az engedélyt. 390. sz kimenő levél 1857. aug. 12. és 181. sz. bejövő levél 1857. máj. 6. SRKTGyKt. 1912.
[495] 1856. márc 19-én kérik az engedélyt és 1857. január 24-én küldi el Apostol az értesítést arról, hogy megkapták az engedélyt. 107. sz. bejövő levél 1856. márc. 19 és 29. sz. kimenő levél 1857. jan. 24. SRKTGyKt. 1912.
[496] Dobszay–Fónagy: A rendi társadalom utolsó évtizedei. 67. o.

kapcsolatban kért útmutatást, hogy törvényes-e 14-15 éves lányokat megesketni.[497] Sajnos csak annyit tudunk, hogy Apostol küldött válaszlevelet, de ezt nem részletezi és a levelezésében sem maradt fenn a válasza. Azonban a budai kánonok[498] megállapítása szerint a nőknél 14, a férfiaknál pedig 18 éves kor a házasságkötés legalsó életkora és szükség volt a szülők vagy gyámok beleegyezésére.[499] Ennek függvényében érdekes Futó Sámuel esperes kérdése, hogy Gubényi Mátyás 16 éves és 9 hónapos fia házasságra bocsátható-e.[500]

Egy másik sajátos kérdést említ Bényei György golopi lelkész levele, aki arról érdeklődik, hogy mi a teendő, ha valaki a mostohalányát szeretné feleségül venni. Valószínűleg a házasságkötés nem jöhetett létre, mivel a Budai Kánonok nem említik kivételként a mostohaszülővel való házasságot és az 1894. évi XXXI. törvénycikk konkrétan tiltja is ezt.[501]

1855. júniusában pedig egy olyan rendeletről kap értesítést Apostol, miszerint kiskorúakat apjuk vagy rendes képviselő és a bírói hatóság beleegyezése nélkül nem lehet megesketni. Ehhez hasonlóan a törvénytelen származású kiskorúak esetén is a gyám nyilatkozata mellett a törvényes hatóság beleegyezése is szükséges volt.[502] Többször is emlékeztették a lelkészeket a helytartósági osztályok határozatai ennek betartásáról. Pásztor Pál rimaszombati lelkész ellen eljárás is indult, amiért kiskorút a szükséges beleegyezés nélkül esketett meg. A szászfai lelkész viszont ugyanezen vétségért csak figyelmeztetést kapott. Szaplonczay Benjámin nagygejőci lelkipásztort pedig hasonló vétségért 15 osztrák értékű forintra büntették. Még érdekesebb, hogy az eltérő büntetések mind egy hónapon belül lettek kiszabva.[503]

Házassággal kapcsolatos kérdésekben a bécsi kormány több esetben is foglalkozott. Leggyakrabban a katonák házasodásával kapcsolatban rendelkeztek. A velük kapcsolatos rendelkezések arra irányulnak, hogy katonai joghatóság alatt álló egyének csak a katonai hatóság engedélyével köthetnek házasságot vagy ha érvényes igazolásuk van az

[497] 1850. jan. 4. SRKTGyKt. 1912.
[498] A 19. század közepén az 1791-ben tartott budai zsinat határozta meg a református egyház működését, de sok tekintetben problémásnak tekintették, mivel jobban kedvezett a világiaknak, mint a lelkészeknek. Idővel bizonyos dolgokban, mint pl. a papválasztás és marasztás kérdése el is tértek tőle. Zsoldos: A protestánsok magatartása és helyzete a bécsi absolut kormánnyal szemben 1859 szeptember 1-seje előtt, 160–168. o.; Ugrai: A Tiszáninneni Református Egyházkerület Története 132–134. o.
[499] Z… Y. (ford.): 1791. évben Budán tartott nemzeti zsinatban hozott egyházi kánonok. 87–88. o.
[500] 38. sz. bejövő levél 1852. febr. 12. SRKTGyKt. 1912.
[501] 1850. jan.5. SRKTGyKt. 1912.; Z… Y. (ford.): 1791. évben Budán tartott nemzeti zsinatban hozott egyházi kánonok, 87–88. o.; Az 1894. évi XXXI. törvénycikk indokolása a házassági jogról https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=89400031.TVI&searchUrl=/
[502] Apostol Pál 276. számú levele Fekete Istvánhoz és Szakáll Lászlóhoz 1855 jún. 1. SRKTGyKt. 1912.
[503] 135. sz. bejövő levél 1859. ápr. 30.; 142. sz. bejövő levél 1859. máj. 7.; 172. sz. bejövő levél 1859. máj. 26. SRKTGyKt. 1912.

elbocsátásukról.[504] Ugyanez volt igaz a rokkant és a szabadságos katonákra is, engedélyezni kellett a házasságkötésüket.[505] Csak abban az esetben tekinthettek el ettől, ha az elbocsátásukról érvényes igazolást mutattak fel.[506] A Soproni helytartósági osztály 1855-ben egy olyan határozatot küldött miszerint 22 éves ifjak házasodhatnak, de ez nem menti föl őket a katonáskodás alól.[507] A másik okot az 1858 decemberében kiadott rendelet jelentette, miszerint a 22 évnél fiatalabb férfiak és a hivatásos katonák nem házasodhattak. Szigorúan tiltották nemcsak a katonák, hanem a lelkészek részéről is büntetés terhe mellett. Apostol még arról is ír az espereseknek, hogy amennyiben egy lelkészt felkérnek egy ilyen korú katonaköteles fiatal esketésére hogyan bújjon ki a kérés alól.[508] A gömöriek egyenesen kánon ellenesnek nevezik ezt a törvényt és voltak is, akik megpróbáltak lazítani a szabályokon. Maklári Pap Lajos megeskette a 21 éves Bacsó Mártont és Kis Máriát, amiért mind őt, mind a vőlegényt pénzbüntetéssel sújtották. Azonban épp ez a rendelkezés volt az egyik oka annak a problémának, hogy egyre gyakoribb lett az ún. vadházasság, amikor tényleges templomi házasságkötés nélkül éltek együtt. Ezeket a rendelkezéseket ugyanis voltak, akik megkerülték, mégpedig úgy, hogy egyszerűen házasság nélkül éltek együtt. De volt olyan eset is, hogy tanúk jelenlétében egybekeltek, lakodalmat rendeztek, de minden kihirdetés és papi áldás elmaradt.[509]

Arra is volt azonban példa, hogy házasságtörő kapcsolatból született gyermekeket szerettek volna törvényesíttetni szüleik Várady Lajos és Gál Mária és ennek érdekében össze is akartak házasodni. A budai helytartósági osztály Apostol Pálhoz is elküldte a kérést, hogy véleményezze. A helyzetet ugyanis bonyolította, hogy Gál Mária válását úgy engedélyezték, hogy nem mehet férjhez utána Várady Lajoshoz. A püspök úgy vélte a gyermekeik törvényesítése iránti vágyuk pozitív és egyházi szempontból a tiltást lényegtelennek látja. Azzal érvel, hogy magatartásuk bűnbánó és követendő példa a megbocsátás, ráadásul a gyermekeik nem tehetnek szüleik bűnéről nem kellene emiatt szenvedniük egész életükben. A levél végén azt a javaslatot is felveti, ha megengedik a házasságkötésüket jogos kérés lehet feléjük, hogy adakozzanak valamelyik egyházi ügyre és fel is sorol néhányat. Azonban fontosnak látja

[504] 1854 bejövő levelek 355. sz. bejegyzés és 1854 bejövő levelek 299. sz. bejegyzés. 1855-ben még engedték a 22 éves ifjak házasságkötését. 399. sz. bejövő levelek 1855. nov. 25. SRKTGyKt. 1912.
[505] 25. sz. kimenő levél 1854. jan. 16. és 138-139.sz. bejövő levél 1854. máj. 11. SRKTGyKt. 1912.
[506] 355. sz. bejövő levél 1854. dec. 2. SRKTGyKt. 1912.
[507] 399. sz bejövő levél 1855. nov. 25. SRKTGyKt. 1912.
[508] 710. sz. kimenő levél 1858. dec. 20. SRKTGyKt. 1912.
[509] SRKTGyLt. C./LXXXIII. /41,071. /459.; SRKTGyLt. C./LXXXIII. /41,071. /459.

megjegyezni, hogy ezt anyagi lehetőségeikhez mérten tegyék és a kormányhatóság által megszabott összeget adják.[510]

A más hercegségek úgy, mint Mecklenburgi Nagyhercegség, Szász királyság, Reuss Greizi hercegség, Badeni Nagyhercegség, Hesseni választófejedelemség és Schwarzburgi fejedelemség, Bajor Királyság állampolgáraira más törvények vonatkoztak bizonyos esetekben nemcsak a házasság, hanem az élet más területein is. Számukra a halotti, keresztelési anyakönyvi kivonatokat minél hamarabb és díjmentesen és bélyegtelen papíron, hivatali úton kellett eljuttatni a helytartósághoz. Az ezen országokból származókra más eljárások vonatkoztak házasságkötés esetén is.[511]

A válás nem volt gyakori a 19. század közepén és csak a protestáns egyházak engedélyezték.[512] Így érthető, hogy nem sok válással kapcsolatos bejegyzést találtam Apostol Pál naplójában, mindössze négyet, amelyek egyike valójában egy téves levél. Ez a levél Kovács Jusztina elutasított folyamodványát tartalmazta, amit Apostol hivatalos úton, vagyis az egyházkerületen keresztül továbbította az illetékesnek.[513] Rossz egyházkerületbe küldték, mert ahogyan Apostol egyik leveléből kiderül, Zápszony, ami a nő lakóhelye volt a tiszántúli egyházkerülethez tartozott.[514] Vay József és Szathmáry Király Zsuzsánna házasságáról[515] és válásáról Vay Sándor írt egy anekdotát, ami szinte regényszerűen festi le kettejük viharos házasságát és válását.[516] Az egyik válás kapcsán csak az illető monogramját és rangját írja le naplójában a szuperintendens: U. L grófnő.[517] Tóthfalusi Miklós és Kún Klára válása kapcsán pedig az derült ki, hogy a válás tényét szokás volt rögzíteni a házasságkötési anyakönyvekbe is.[518]

Előfordult, hogy az egyházkerületnek különféle kivizsgálást igénylő vagy problémás ügyekkel kellett foglalkoznia Apostolnak. Ilyen ügy volt Kováts János Hernádnémetiben szolgáló segédlelkész házasságának kérdése is. A szerencsi főszolgabíró kérte levélben Apostolt, hogy

[510] Apostol Pál 55. sz. levele a budai cs. k. helytartósági osztályhoz 1857. febr. 20. SRKTGyKt. 1912.
[511] 57. sz. bejövő levél 1859. febr. 25.; 83-84. sz. bejövő levelek 1858. márc. 2.; 44. sz. kimenő levél 1852. febr. 21. SRKTGyKt. 1912.
[512] Dobszay–Fónagy: A rendi társadalom utolsó évtizedei. 67. o.
[513] 289. sz. bejövő levél 1852. dec. 14. SRKTGyKt. 1912.
[514] Apostol Pál levelei folyó ügyekre nézve 1852. december SRKTGyLt. B./LXXIII. /34,041. /676.
[515] 254. sz. bejövő levél 1856. júl. 8. SRKTGyKt. 1912.
[516] Az anekdota szerint Szathmáry Király József és Vay Ábrahám a miskolci setét kapu mellett beszélte meg problémás gyermekeik házasságát. A házasságukat elég viharosnak festi le. Eszerint a történet szerint a váláshoz az vezetett, hogy a fiatal felség a férjéhez vágta a káposztás tálat. A további életükről pedig leírja, hogy más házastársak oldalán boldogabbak voltak. Dr. Szendrei János: *Miskolc város története és egyetemes helyiratai* V. 590–592. o.
[517] 86. sz. levél. 1851. márc. 21. SRKTGyKt. 1912.
[518] 121. sz. kimenő levél 1857. ápr. 7. SRKTGyKt. 1912.

vizsgálja ki, hogy Kováts János ténylegesen házasságot kötött-e a helybeli katolikus kántor lányával vagy csupán együtt élnek. A püspök rögtön levelet is írt Somosy János espereshez, hogy tudósítsa ezzel kapcsolatban. A főszolgabíróhoz intézett válaszából kiderül, hogy az esperestől nem kapott választ, viszont maga a segédlelkész felszólításra megjelent nála és igazolta a házasságkötést, de beismerte, hogy nem minden történt a törvény előírásainak megfelelően: a menyasszony áttéréséhez előírt 4 hetet nem várták ki.[519] Más esetekben nem a szolgabíró, hanem maga a vallás és közoktatási minisztérium érdeklődött a házasságok megtörténtéről.[520]

Az egyházkerületen belül olyan problémák is előfordultak, amik megdöbbenést keltettek. 1851-ben Apostol Vadnay Barnabás szolgabíróhoz fordult az özvegy mostohaanyjával kárhozatos bűnben élő ifj. Szabó László dubitsáni lakos ügyében. Nem derült ki, hogy megbüntették-e őket, és ha igen hogyan, mert a püspök ugyan érdeklődött ezzel kapcsolatban, de vagy nem kapott, vagy nem jegyezte le a választ.[521]

h. Iratterjesztés

Apostol Pál püspöki feladatainak egyik sajátos eleme volt a könyvek népszerűsítése és a könyvterjesztés elősegítése is az egyházban. Ez nem kizárólag az ő munkásságára lehetett jellemző, mivel Apostol már főjegyzőként is foglalkozott ilyen jellegű munkával.[522] Évente legalább 7-8 könyvet ajánlott az esperesek figyelmébe, vagy küldött gyűjtőíveket velük kapcsolatban. Megtörtént, hogy maguk a könyvek szerzői küldték el műveiket a püspöknek, hogy ajánlja az egyházkerület lelkészei vagy az iskolák számára. Gyakran ezek a szerzők maguk is lelkipásztorok vagy tanárok voltak.[523] Az ajánlott művek között volt prédikációs kötet, iskolákban használható könyv, teológiai vagy tudományos művek, mint például Pap István Természet temploma című prédikációskötete, Oroszi Ferenc munkája a kolera természetéről,

[519] Ha valaki át szeretett volna térni református vallásra, csak úgy tehette meg, hogy az négy hét alatt kétszer ki kellett jelentkeznie a katolikus plébánosnál. Warga: A keresztyén egyház történelme, III. kötet, Egyház, 382–383.; 1850. nov. 5.; 1850. okt. 21. SRKTGyKt. 1912.
[520] Erre példa, hogy arról kérdezték Apostolt 1853. januárjában, hogy Szilágyi János és Gerésik Julianna házassága megtörtént-e 1849-ben. 50. sz. bejövő 1850. jan. 17. SRKTGyKt. 1912.
[521] 1851. okt. 11. SRKTGyKt. 1912.
[522] SRKTGyLt. B./LX. /26,738. /186.
[523] Pl. Kováts János esperes írásai 46. sz. bejövő 1854. febr. 12. 363. sz. bejövő 1854. dec. 19. SRKTGyKt. 1912.

Sz. Nagy Károly karénekeskönyve, Somosy János teológiája. De Apostol kapcsolatban állt nyomdászokkal és könyvterjesztőkkel[524] is és előfordult, hogy rajta keresztül álltak kapcsolatban az egyházkerület lelkészeivel, tanáraival, lényegében a gyülekezetekkel. Ezeknek a kiadványoknak a terjesztése úgy zajlott, hogy Apostol aláírási íveket küldött ki az esperesekhez, akik azt továbbították. Ezeken az aláírási íveken jelezték a megrendelési szándékot és visszaküldték Apostolnak, aki továbbította a megfelelő helyekre. A pénzt vagy már az aláírással egy időben vagy utólag juttatták el. Időnként azért akadtak problémák is ezzel a rendszerrel. Előfordult, hogy valaki késlekedett a fizetéssel, vagy elfogyott a könyv, amire megküldték a pénzt. Logikus lenne, hogy a Protestáns Egyházi és Iskolai Lap újraindításával kevesebb lenne a könyvajánlások száma, de az a korszakban végig változatlan maradt.[525]

Nemcsak könyveket, hanem a különféle folyóiratok népszerűsítését, terjesztését és az azokra való előfizetést is lehetett Apostol Pálon keresztül intézni. Így tett Gr. Festetics Leó, amikor az általa indított Délibáb Nemzeti Színházlap című folyóiratra szerette volna felhívni a figyelmet.[526] Ritkán, de az is előfordult, hogy egyszerűen csak ajándékba adtak egy–egy könyvet a szerzők. Így küldte a szerző ajándékaként Zsarnay Imre Andrássy Manó Kelet-Indiai utazása című művének fényes kiadását a pataki főiskolának.[527]

A könyvajánlás egy sajátos formája volt, amikor a helytartósági osztályok a megengedett iskolai könyvekről tájékoztatták Apostolt és rajta keresztül az egyházkerületet. Elrendelték, hogy a tankönyvek forgalmazásával a könyvkereskedések foglalkozzanak. Folyamatosan küldték a püspököknek a leveleket azzal kapcsolatban, melyek azok a tankönyvek, amelyeket használni kell, használni lehet és melyek azok, amelyek használatát betiltották. A középiskolák esetében gyakoribb volt a tankönyvek ajánlása, az elemi iskolák esetében azonban elrendelték a könyvek használatát, de volt lehetőség arra is, hogy a minisztériumnál kérvényezzék, ha másfajta könyvet akartak használni. Időnként azt is közölték.[528] Voltak tankönyvek, amelyeknek a használatát betiltották. Nem minden esetben derül ki milyen indokkal, de több esetben is előfordul, hogy politikai okokra hivatkoztak. Ilyen könyvek voltak: Erdélyi Indali Péter Egészen új szerkezetű ABC vagyis vezérkönyv az olvasni tanúlásban és tanításban című

[524] Például a debreceni könyvárus Telegdi Lajos; Heckenast Gusztáv nyomdász, Ramassetter Károly könyvkereskedő és nyomdász, Sziládi Károly kecskeméti nyomdász. Apostol Pál naplója 1849–1859. SRKTGyKt. 1912.
[525] 461. sz. kimenő 1853. okt. 2. SRKTGyKt. 1912.
[526] 291. sz. bejövő 1852. dec. 17. SRKTGyKt. 1912.
[527] 337. sz. bejövő 1855. szept. 28. SRKTGyKt. 1912.
[528] Apostol 1855. ápr. 16-án Augusz Antalhoz írt 139. számú levele Apostol Pál naplója 1849–1859. SRKTGyKt. 1912.

műve, Tatay István Elemi fi és leánytanúlók szavaló és olvasókönyve, valamint Grammaticai és polgári tanúlók szavalmányai című művei.[529] Más könyvek esetében megemlítették, hogy több okuk is volt a könyvek használatát megtiltani, de konkrétan csak a politikai okot emelik ki, mint például a kecskeméti ev. iskolai egyesület által készíttetett Reformatio története Magyarországban és bévezetés a Szentírásba című, illetve a Bucsánszki Alajosnál megjelent Bibliatörténetek kisebb nagyobb tanúló gyermekek számára szorosan a Biblia szerént című művek esetében.[530] A Hármas kistükör nevű tankönyv esetében viszont arra hivatkozva tiltják meg a használatát, hogy a régebbi kiadásokat elavultnak tartják földrajzi és történelmi szempontból, a legújabbal viszont az a probléma, hogy az 1848–49-es szabadságharc eseményeit is említi. Hunfalvy János Egyetemes történelem című tankönyvét sem engedték használni, de ebben az estben nem írtak indoklást.[531] Az Entwurf csak az egyetemes és az ausztriai történelem tanítását írta elő, mellőzték a nemzeti történelmet, így valószínűleg emiatt tilthatták be Hunfalvy könyvét. Azonban a nemzeti történelem tanításának mellőzése szintén olyan intézkedés volt, ami erősen sértette a nemzeti érzéseket.[532]

i. Feladatkörének sajátosságai

Apostol Pál püspökként végzett munkája nagyon sokrétű, sokféle és kiterjedt volt. Ez jórészt annak köszönhető, hogy püspöki munkáját egy sajátos és meglehetősen nehéz időszakban végezte a neoabszolutizmus idején. A megszokott püspöki feladatok mellett sok mással is boldogulnia kellett, méghozzá szinte egyedül. De munkabírása, elkötelezettsége, még püspöktársai körében is kitűnik, akik hozzá hasonlóan a neoabszolutizmus idején töltötték be ezt a tisztséget. Óriási terhet rótt rájuk, hogy szinte naponta érkeztek különféle kormányrendeletek, helytartósági utasítások és egyéb kitöltendő vagy továbbítandó dokumentumok, amelyek a figyelmüket igényelték. Apostol abban tűnik ki a többiek közül, hogy mindezt a leghosszabb ideig 1849-től 1860-ban bekövetkező haláláig egyedül csinálta. Nem volt hivatali segítsége. Egyik levelében így nyilatkozik: „Az én hivatali személyzetem magamból, egyedül magamból áll, mert hogy csak egy írnokot is díjjazhassak ahoz szegény,

[529] Apostol Pál levele Szakáll László espereshez 1854. ápr. 6. és 1853. szept. 15. Püspöki körlevelek 1853–1860 SRKTGyLt. R. C. IX. 1/4.
[530] Apostol Pál levele Szakall László espereshez 1854. júl. 20. Püspöki körlevelek 1853–1860 SRKTGyLt. R. C. IX. 1/4.
[531] Apostol Pál levele Szakall László espereshez 1854. aug. 30. és 1854. nov. 16. Püspöki körlevelek 1853–1860 SRKTGyLt. R. C. IX. 1/4.
[532] *Zibolen:* Az Entwurf. 149–159.

igen szegény vagyok. A több felől érkező többféle rendeletek időmet és erőmet annyira igénybe veszik, hogy fordításokat eszközölni képes alig lehetek".[533] Az általa végzett munka valóban óriási és megterhelő volt. Elég megvizsgálni hivatali naplóját, amit saját kezűleg vezetett és kitűnik, hogy évente átlagosan beérkező és kimenő levelekkel együtt 1000 levéllel foglalkozott. Bár egyházkerülete szintén anyagi nehézségekkel küzdött, vele ellentétben Nagy Mihály számára levelezési munkája megkönnyítésére 1853-ban az egyházkerületi gyűlés kirendelt egy káplán-titkárt és a későbbiek során a pápai iskola ügyét is az egyházkerület főjegyzője Bali Mihály intézte 1854-től. A másik két püspök Polgár Mihály 1854-ben és Szoboszlai Pap István 1855-ben meghaltak.[534] A pátensharc kezdetekor Apostol is kért maga mellé segítséget, de az egyházkerület elutasította kérését. Nagy Mihályhoz hasonlóan Apostol is szeretett volna lemondani idős kora miatt, de mindkét esetben elutasították kérésüket. Idős kora és betegsége ellenére Apostol haláláig aktívan intézte az egyházkerület ügyeit. A halálát megelőző néhány hónapot kivéve naplója alapján is követhető folyamatos munkája. [535]

Apostol és a többi püspök megnövekedett munkaterheit tetézte a főgondnokok hiánya, mivel rendeletileg eltörölték tisztségüket. Így viszont Apostolra hárultak azok a feladatok is, amelyeket korábban a főgondnok végzett: képviselnie kellett az egyházkerület ügyét az állami hivataloknál és a küldöttségekben. Apostol különösen a tervezett deputációk során hiányolta a főgondnokokat és munkájukat. Különösen úgy, hogy egészségi állapota miatt a legtöbb esetben nem is tudott részt venni ezeken. De ennek ellenére igyekezett megtenni, amit lehetett. Az állammal való kapcsolattartása a szükséges dolgokra szorítkozott: a kiadott határozatokkal és az egyházkerület feliratainak, kéréseinek eljuttatásával foglalkozott. De, amikor a minisztériumok, helytartóságok, tanhatóságok a véleményét kérték, kimerítően válaszolt.[536] Nála aktívabb volt az állammal való kapcsolattartás terén Szoboszlai Pap István: személyesen beszélt az állami vezetőkkel, feliratot küldött, levelezett, a császár elleni merényletkísérlet után hódoló nyilatkozatot is küldött. Szoboszlai és Apostol is arra törekedett, hogy egyházkerületét minél jobb színben tüntesse fel a bécsi kormány előtt, de ezt nem egyformán teszik. Szoboszlai viszont minden lehetőséget megragadott arra, hogy demonstrálja egyházkerülete a kormány elvárásainak megfelelően működik. Apostol mindezt finoman teszi. Nem tesz többet, mint amit

[533] SRKTGyLt. B./LXXII. /33,102. /413.
[534] Szatmári: A református egyház a neoabszolutizmus éveiben 1849–1860, 85–116. o.
[535] Szatmári: A református egyház a neoabszolutizmus éveiben 1849–1860, 214–215. o.; SRKTGyKt. 1912. kimenő levelek 1849. december
[536] Szatmári: A politikai élet színtere? avagy világiak részvétele a protestáns egyházi gyűléseken az 1850-es években, 53–70. o.; 1850. márc. 27.; 1851. okt. 7.; 1851. máj. 15. SRKTGyKt. 1912.; SRKTGyLt. B./LXXII. /32,841. /152.; Apostol Pál 527. sz. levele Kotz Keresztélyhez 1854. okt. 31. SRKTGyKt. 1912.;

muszáj, de leveleiben hangsúlyozza egyházkerülete pozitívumait.[537] Kettejük összehasonlítása azért is érdekes, mert életútjukat tekintve több közös vonás is volt bennük. Hasonló korúak voltak (Apostol csupán egy évvel fiatalabb tőle) és mindketten kiváló szónoknak számítottak. Bár abban eltérnek, hogy Apostol igehirdetéseiben nem igazán jelenik meg politikai felhang, Szoboszlai pedig több esetben reflektál az adott politikai helyzetre. Egészségi állapotukat tekintve is, mindkettejüknek voltak olyan problémái, amelyek akadályozták munkájukat. Szoboszlainak a prédikálás, Apostolnak pedig a tanítás kapcsán adtak engedményt egészségi állapotára való tekintettel. Mindkét püspöknek fennmaradt a naplója, de Szoboszlai naplója inkább személyes jellegű, Apostol esetében pedig egy szigorúan hivatali naplóról van szó, amibe hivatali tevékenységét rögzíti.[538] Más vezetési típust képviseltek. Szoboszlai nagyon erőskezű vezető volt, kortársai diktatórikusnak tartották. Apostolra viszont ez nem jellemző, amit jól mutat, hogy bármennyire is szerette volna az iskolák átalakítását, a közgyűlés döntésére bízta a kérdést.[539]

Apostol olyan körülmények között végezte püspöki feladatait, ahol a protestáns egyházak különösen sok hátratételt és sérelmet szenvedtek, jogaikat megsértették. Püspökként szembesült ezekkel a panaszokkal és igyekezett megoldást találni, de sok esetben az egyetlen, amit tehetett, hogy továbbítja az egyházkerület által megfogalmazott kéréseiket és sérelmeiket tartalmazó feliratot. A panaszok többsége a kettős elnökség hiánya, kormánybiztosok jelenléte, zsinattartás kérése megegyezett minden egyházkerületben. De a püspökök problémái nem mindig voltak egyformák. Egy-egy egyházkerületen belül gyakran más okozott nehézségeket. A dunántúli és a tiszáninneni kerületben komoly gondot jelentett a pénzhiány, főleg a szabadságharc után. Tiszántúl anyagi lehetőségei jobbak voltak. Apostol küzdött azért, hogy az egyházkerület az iskolák átalakítása mellett döntsön, de Szoboszlai Pap Istvánnak és Nagy Mihálynak ezzel nem volt gondja. A dunántúli kerület tervezetét már el is utasították addigra, mire Apostol egyházkerületében az Entwurf bevezetése mellett döntöttek volna. A tiszáninneni kerületben nem jelentett komoly gondot a gyűlések tartása, olyan szempontból, hogy évente egy vagy két gyűlést is tartottak Apostol püspöksége idején. A dunántúli kerületben azonban gyűlések száma

[537] Varga Zoltán: Szoboszlai Pap István élete és munkássága, 326–335. o.; Apostol 247. sz Helytartósághoz írt levele 1853. febr.25. Apostol 50. sz levele a Kassai Kerületi Helytartósági Osztályhoz 1854. jan.29. SRKTGyKt. 1912.

[538] Varga Zoltán: Szoboszlai Pap István élete és munkássága, 241–260. o.; Nyilas Samu: Bevezetésül, néhány szó Apostol Pálról, in: *Apostol Pál egyházi beszédei, 5–10. o.*; Nyilas Samu (szerk.): *Apostol Pál egyházi beszédei*, nyomtatta Rácz Ádám, Miskolc, 1864.; SRKTGyKt. 1912.

[539] SRKTGyLt. B./LXXII. /33,156. /467.; SRKTGyLt. B./LXXII. /33,100. /411.; SRKTGyLt. B./LXXII. /33,107.; Kovács Ábrahám: A teológiai oktatás és nevelés a debreceni református kollégiumban 1850–1912, in: *Őrállóvá tétettem...* Debrecen: Tiszántúli Református Egyházkerület, 2019. 17–60. o.

az évek során megritkult, ezért a gyűléstartást sürgették, a dunamelléki egyházkerületben pedig a gyűlések elmaradását szorgalmazták az ott élők, ami megnehezítette a püspök munkáját.[540]

Apostol a korszak sajátosságai mellett a megszokottabb püspöki feladatokat is ellátta. Foglalkozott az egyházmegyék, gyülekezetek, lelkipásztorok és tanítók problémáival, konfliktusaival, megoldandó ügyeivel, ahogyan más tiszáninneni püspökök, mint Szathmáry Paksy József, Őri Fülep Gábor és Zsarnay Lajos is tették. Bár munkásságukat nehéz összevetni, mivel mindhárom felsorolt püspök hivatali munkájáról keveset tudunk. Ezzel szemben Apostol Pál munkássága jól dokumentált fennmaradt hivatali naplójának és leveleinek köszönhetően. Személyes életüket összevetve érdekes látni, hogy az Apostol megelőző Őri Fülep Gábor és közvetlen hivatali elődje Szathmáry Paksy József és hivatalában utódja Zsarnay Lajos is járt külföldi egyetemen és foglalkozott tudományos munkával. Apostol Pál után azonban nem maradt fenn ilyen munka, sőt külföldi egyetemen sem tanult. Ellenben mindannyian foglalkoztak iskolai ügyekkel, bár más mértékben. Őri Fülep Gábor nagy figyelmet fordított gyülekezete, Sajószentpéter iskolájára, Szathmáry Paksy József a miskolci iskolákat fejlesztette. Zsarnay Lajos, aki korábban a sárospataki főiskola professzora volt püspökként is nagy gondot fordított az oktatás ügyére. Apostol Pál pedig különösen sokat foglalkozott az iskolák ügyével. Egyrészt a bevezetésre kerülő Entwurf miatti átalakítások miatt volt szükség erre, másrészt egyébként is fontosnak tartotta az oktatás fejlesztését. Közös Apostolban és Zsarnayban, hogy mindketten folyamatos kapcsolatban álltak a sárospataki kollégium igazgatójával, de a pataki mellett egyéb iskolák ügyével is sokat foglalkoztak.[541]

Apostol Pál naplója rávilágít, hogy püspöki munkája nem merült ki a nagyobb országos vagy egyházkerületi jelenőségű ügyekben, hanem foglalkozott apróbb egy-egy személy életére kiható, mondhatni hétköznapi ügyekkel. Nemcsak lelkészek vagy tanítók ügyeivel foglalkozott, hanem az egyszerű gyülekezeti tagokéval is, amire kevés példát találunk a többi tiszáninneni püspök esetében. Bár ez nem feltétlenül azért van így, mert nem foglalkoztak ilyesmivel, mert hiányoznak a püspöki munkájukat taglaló források. Apostol rengeteg házassággal kapcsolatos üggyel találkozott hivatali munkája nyomán, ami szokatlannak tűnik, de a korabeli törvények

[540] Szatmári: A református egyház a neoabszolutizmus éveiben 1849–1860, 83–89. o; SRKTGyLt. B./LXXII. /33,126. /347.; Varga Zoltán: Szoboszlai Pap István élete és munkássága, 319–325. o.

[541] Nyilas Samu: Bevezetésül, néhány szó Apostol Pálról, in: *Apostol Pál egyházi beszédei, 5–10. o.;* SRKTGyLt. B. /LXXV. /35,474. /703; SRKTGyLt. B./LXXII. /33,112. /423.; Misák: Zsarnay Lajos élete és munkássága, 141–149. o.; Tóth Péter: Őri Fülep Gábor élete és munkássága, in: *Egyháztörténeti Szemle* 2024/2., 7–17. o.; Bátoriné dr. Misák Marianna: Szathmári Paksi József élete és munkássága, in: *Studia Universitatis Babes*–Bolyai Theoligia Reformata Transylvanica 2025/1., 98–120. o.

és szokások tették ezt lehetővé.[542] A neoabszolutizmus ideje alatt munkálkodó és a tiszáninneni püspökök esetében sem találkoztam azzal, hogy valamelyikük pénzkölcsönzéssel foglalkozzon.[543] Apostol Pál sem a konkrét pénzügyi dolgokat kezelte, hanem a kérvényekkel és az egyes személyek értesítésével foglalkozott. Bár nem teljesen példa nélküli, hiszen más püspökök hivatali ideje alatt is foglalkoztak iratterjesztéssel, könyvkiadással, de Apostol püspöksége alatt nemcsak néhány alkalommal történik meg, hanem püspöksége alatt szinte folyamatosan jelen van.[544]

VI. Teológiai szemléletmódja

A 19. század első felében többféle teológiai irányzat éreztette hatását Magyarországon. Az ortodox irányzat, a racionalizmus, a teológiai liberalizmus és a romantikus teológiai gondolkozás is jelen volt. Az ortodoxia a Biblia tanítását, a keresztyén életvitelt és a tanító jelleget állítja a középpontba. Az irányzat legjelentősebb képviselője Szikszai György volt, de ezt az irányzatot követte Kecskeméti Zsigmond és Sipos József is. Jellemző mindegyikükre, hogy igehirdetésük középpontjában Jézus Krisztus állt. Apostol Pálra a korszak teológiai irányzatai közül a racionalizmus volt hatással.[545]

A racionalizmus alatt azt az egyházi mozgalmat értjük, amely az észt, a rációt tartotta fontosnak, és a vallás, a keresztyén hittételek megítélésében ennek adta a döntő szerepet.[546] A racionalimus Kant és Schleiermacher munkássága nyomán alakult ki és terjedt el. Magyarországon a 19. század első felében teljesedett ki, hiszen többféle ága is megjelent. A vallásosság alapjának az általános kinyilatkoztatást tartották, ami az emberi értelem számára alapvető módon közöl tudást Istenről, a világról és az emberről. A bibliai kinyilatkoztatás ezt egészíti ki, pontosítja és teszi a mindennapok vallásosságának megélésére alkalmassá.[547] Kiemelten fontos feladatának tekintette a moralizálást és intenzív munkát fejtett ki a bibliai exegézis területén. A Bibliára úgy tekintettek, mint bármelyik másik könyvre, amit kritikai alapon lehet magyarázni. A racionalista teológusok a csodákat észszerűen értelmezték, és a Megváltó Krisztus helyett az

[542] 1855. novemberében bejövő 392-394. sz. bejegyzések és 604. sz. kimenő levél 1854. dec. 28. SRKTGyKt. 1912.; Paládi–Kovács Attila (főszerk.): *Magyar Néprajz VIII. kötet – Társadalom*, 414–415. o.
[543] 1851. okt. 27.; 182. sz. bejövő levél 1853. júl. 6.; 232. sz. bejövő levél 1853. szept. 12.; 54. sz. kimenő levél 1853. jan. 23. SRKTGyKt. 1912.
[544] 291. sz. bejövő 1852. dec. 17.; 337. sz. bejövő 1855. szept. 28.; 58. sz. bejövő levél 1859. febr. 26. SRKTGyKt. 1912.
[545] Bucsay: A Magyar Református Egyház története, 316–317. o.
[546] Nagy: A német racionalizmus és Christian Wolff, 66–67. o.
[547] Nagy: A német racionalizmus és Christian Wolff, 70. o.

ember Jézus erkölcsileg értelmezhető tetteire helyezték a hangsúlyt. A szentségeket pedig puszta történelmi szokásoknak tartották. Sőt, Isten helyett is szívesebben beszéltek a gondviselésről.[548] A racionalizmus a keresztyén hittételek megítélésében az értelemnek juttatta a döntő szerepet. Igyekezett összhangot teremteni a kijelentés, az ész és a természeti törvények között. A következetes képviselői csak azt ismerték el, amit az értelemmel el lehet fogadni. De legtöbbször a racionalista teológusok nem utasítottak el minden természetfölöttit, hanem racionális tanításaik mellett számos természetfeletti, szupranaturalista tétel is megjelent. Éppen a szupranaturalizmus és a racionalizmus keveredésének köszönhető, hogy több formája alakult ki. A különbségeket az adja, milyen mértékben van jelen az egyes formákban a racionalizmus és a szupranaturalizmus.[549]

A filozófus racionalisták Kantot követő ágához tartozott Mándy Márton pápai professzor, Lengyel József debreceni professzor és Péterfi Károly marosvásárhelyi professzor.[550] A szisztematikus racionalizmus a 19. század első felében jelent meg, de a század második felére is hatást gyakorolt. Jeles képviselője volt Szathmári Paksi Dániel sárospataki professzor és Tóth Ferenc dunántúli püspök is. Varga István és Sebestyén István munkásságában a biblia-kritikus racionalizmus is megjelent hazánkban. A racionalizmus és a szupranaturalizmus együtt érvényesült az ún. vulgáris racionalisták esetében. Követői a racionalizmus népszerűsítői voltak, akik a rációt tartották a legfőbb értékmérőnek. Az az irányzat legjelesebb képviselői Kolmár József, Vámosi Pap István és id. Báthory Gábor dunamelléki püspök voltak. Ez a fajta racionalizmus összekapcsolódott a liberalizmussal, ami a 19. század közepén jelent meg, de csak a század második felében fejtett ki nagyobb hatást.

Apostol Pál Sárospatakon végezte tanulmányait, így az iskola tanárain keresztül hatott rá a racionalizmus eszméje. A sárospataki professzorokra Sárospatakon nem volt jellemző a kizárólagosság a kor filozófiájának és teológiájának tekintetében. Kant mellett Descartes és Coccejus és Fichte munkássága is hatott rájuk, és leginkább a pozitív racionalizmus nyert teret körükben.[551]Apostol egyik ilyen tanára Szombathy János,[552] is ennek az irányzatnak a képviselője volt. Hatással volt teológiai szemléletmódjára mind Descartes, mind pedig Coccejus munkássága. Foglalkozott a jövő kérdésével. Úgy gondolta, hogy a jövő nem a jóslatok, hanem az ész által a jelenben megtapasztalt fizikai törvények szerint fog történni,

[548] Dienes: Kant etikája és a racionalizmus teológiája, in: Dienes Dénes (szerk.): *A felvilágosodás és ami utána következett*, Tiszáninneni Református Egyházkerület Hernád Kiadó, Sárospatak, 2013. 82. o.
[549] u. o. 318. o.
[550] Csohány : Magyar protestáns egyháztörténet 1711-1849, 128-129. o.
[551] Koncz: A filozófia és a teológia oktatása 1703–1848 között, 132. o.
[552] 1805-ben tanította. SRKTGyLt. K. a. II. 6.

mivel az életet a konzekvens szükségesség és okozat irányítja. Jellemző volt rá, hogy mindenekelőtt a kötelességet hangsúlyozó erkölcsi elvekkel tanította tárgyait.[553] Hasonló elveket képviselt Porkoláb István is,[554] aki a természeti teológia képviselője volt: természeti, fizikai világban lehetséges kijelentéssel együtt fogadta el a bibliai igazságokat és a hermeneutikai, exegetikai problémákat is ez alapján tárgyalta.[555]

Rozgonyi Józsefre és Sipos Pálra viszont a racionális filozófiai idealizmus volt hatással. Rozgonyi erősen bírálta Kant racionális idealizmusát az ésszerű tapasztalati filozófia alapján. A tapasztalati filozófia szerint ugyanis a tárgyakról a tudatunkban formálódó képet megelőzi a valóság. Az ész kategóriái nem elegendőek a valóság felfogására. Véleménye szerint Kant ott tévedett, hogy a lényeget elszakítja a valóságtól, a szabadságot pedig a természettől, így kizárja a valóságot és vele Istent és a lélek halhatatlanságát. Rozgonyi szerint ugyanis a legnagyobb valóság Isten. Úgy vélte, Kant tanítása ellenkezik a Szentírással, ezért a Bibliából származó ismereteket szembe kell állítani Kant gondolati idealizmusával. A filozófia célja szerinte a Bibliában adott természeti rend, vagyis Isten, a vele való lelki egység és az üdvösség. Fontosnak tartotta az erkölcsiséget is, mivel a keresztyén ember cselekedeteit a mennyei boldogság elnyerése motiválja, nem a saját elgondolása. Szükségünk van a Biblia példáira, hogy jó törvényeket hozhassunk. Az ember nem lehet önmaga erkölcsi tekintélye. Kritikával illette Kantot, mert mellőzi Jézus példáját. Rozgonyi azt gondolta jónak, ha a megismerés a Szentírás ismeretével párosul.[556] Rozgonyival ellentétben Sipos Pál nagyra értékelte Kantot, ennek ellenére inkább Fichte elgondolásai jelentek meg tanításában. Nála az ész és a hit között nincs ellentét. A hit értelmes, mert az ész határán észreveszi a transzcendens világot. A hit etikai természetű. Istent, a szabadságot és a halhatatlanságot tartotta a legfőbb értéknek. Úgy gondolta a transzcendens világot egyedül a hitünk ragadhatja meg. A hit előbb van, mint a tudás, de nem akarja elnyomni, hanem meghagyja az értelem jogát. A tapasztalat és a transzcendens egy valóság, mivel a teremtés, a világ hit által állt elő. A földön az a cél, hogy az emberen tükröződjék és láthatóvá váljék a transzcendens. A hit nem vak, Jézus példáját alapul véve közeledhetünk Istenhez. A lelkiismeretet is fontosnak tartotta, mert közvetlen Isten akaratára cselekszik.[557]

[553] Koncz: A filozófia és a teológia oktatása 1703–1849 között, 131. o.
[554] SRKTGyLt. K. a. II. 6. és SRKTGyLt. K. a. II. 18.
[555] Koncz Sándor: A filozófia és a teológia oktatása 1703–1849 között, 133–134. o.
[556] u. o. 134–137. o.
[557] u. o. 138–139. o.

Őri Fülep Gábor, aki sárospataki tanár és a tiszáninneni egyházkerület püspöke volt, azt a nézetet képviselte, hogy a tett oldja fel az elvi, elméleti ellentéteket. A hit és az ész közötti harmónia a jót cselekvő erkölcsben születik meg. A jó cselekvésének szükségességét hangsúlyozta. Úgy gondolta, Isten szentsége elsősorban az Ige alapján ismerhető meg, de a természetből és a keresztyének által gyakorolt erkölcsből is tanulhatunk róla. A megpróbáltatások közepette és a babonák ellen is a keresztyén vigasztalással lehet küzdeni. Az erkölcsi élet megvalósulásával a mennyország már a földön elérhető. A jó értelemben vett nemzeti büszkeséget is erényekkel kell ápolni. De a nemzeti büszkeséggel való kevélykedés nem tart meg, hanem az erény, az egység, a szabadság, a vallás, a haza, a törvények iránti szeretet az, ami megőrzi a nemzetet.[558]

A sárospataki tanárok közül leginkább Sipos Pál és Őri Fülep Gábor munkássága hatott Apostol Pálra. Rajtuk keresztül hatottak rá azok is, akik a két tanár teológiai szemléletmódját formálták. Tehát Sipos Pálon keresztül Kant és Fichte, Őri Fülep Gábor nyomán pedig Coccejus befolyásolta gondolkozását.[559] Hit és ész kérdésének a viszonyában inkább a Fichte által képviselt irányzat érvényesült. A hit kérdése nagyobb hangsúlyt kap nála, mint az ész fontossága. A keresztyén egyház dicsősége című igehirdetésében egyenesen arról ír, hogy a tudomány és a bölcsesség annyit ér, arra szolgál, hogy itt a földön jobb életünk legyen. Ugyanitt fogalmazza meg azt is, hogy az emberi bölcsesség és hatalom Isten műve.[560] A föld: mint a mennynek pitvara című prédikációjában pedig Jézus tudományának nevezi a vallást és úgy ír róla, mint ami mennyei boldogságot ígér.[561] A tudásnál és észnél többre becsüli Isten bölcsességét. Ugyanakkor egyik pünkösdi prédikációjában pozitívan, dicsérve szól a kor vívmányairól, a gondolkodás, tudományok előrehaladásáról.[562] Ugyanakkor több olyan írása is van, aminek kifejezetten a hit a témája. Ilyenek a Hármas hit[563] és a Mennyit használt nekünk a hit?[564] című prédikációi. Ezekben a hit erejét emeli ki, ami olyan erős, hogy a szükség idején is megtart: „a vigasztaló hit sajátja, hogy jó kedvel viseljük a viszontagságokat”.[565]

[558] u. o. 140–143.
[559] Koncz: A filozófia és a teológia oktatása 1703–1849 között, 131. o.; Ugrai János: Őri Fülep Gábor In: Földváryné, Kiss Réka (szerk.) RefWiki: Református Online Enciklopédia
Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem (2023)
[560] Apostol Pál egyházi beszédei, II. füzet, 14–22. o.
[561] u. o. II. füzet, 23–29. o.
[562] u. o. I. füzet, 50–56. o.
[563] u. o. I. füzet, 156–162. o.
[564] SRKTGyKt. 3400.
[565] u. o.

Hit által lehetségessé válik a gyógyulás és általa gyümölcsöket teremhet életünk. Apostol gyakran említi, hogy milyen nagy szükségünk van a hitre és hangsúlyozza a hitre nevelés fontosságát. Ugyanakkor azt is hangsúlyozza, hit által van üdvösségünk, Isten Szentlelke is hit által munkálkodik és hit által reménykedhetünk a mennyországban. Úgy gondolja a romló közerkölcs és a világban megjelenő szörnyűségeknek is a hit az ellenszere. Még a nehézségek, a hiábavalónak tűnő fáradozás is erősíti a hitet.[566]

Sipos Pálhoz hasonlóan Apostolnál is gyakran megjelenik lelkiismeret és a lelkiismeretfurdalás témája. Fontosnak tartja a jó lelkiismeretet, mert elengedhetetlen a nyugalmunkhoz. Ráadásul a lelkiismeret segítségünkre van abban is, hogy Isten útján maradjunk.[567] A jó lelkiismeretről című prédikációjában leírja, hogy a jó lelkiismeretnek boldogító ereje van, de a rossz lelkiismeretet mardosó kígyónak nevezi.[568] Sőt a tiszta lelkiismeret könnyíteni tud a szenvedéseken. Említi a tragédiákat: a természeti csapásokat, haláleseteket, amelyek bánattal töltenek el és panaszra, zúgolódásra késztetnek. De, akinek tiszta a lelkiismerete az ezeket is jobban viseli, szemben azzal, aki vétkei miatt magát ostorozza bűntudatában a nehézségek mellett. A tiszta lelkiismeret segít ráhagyatkozni Isten bölcsességére.[569]

Sipos és közvetve Kant hatása érvényesül Apostol igehirdetéseiben, amikor Jézus erkölcsileg követendő példaként jelenik meg. A Krisztussal való belső egyesség és az abból származó áldások című írásában, így fogalmazza meg milyen tekintetben lehet Jézus példává számunkra: „Mikor ő róla elevenen gondolkodunk, s mennyei fénytől sugárzó lelki alakja lebeg előttünk; midőn tudományában: isteni mély bölcsességét, tetteiben: tündöklő erkölcsi nagyságát, hajthatlan jellemét csodáljuk; avagy az életnek beszédét, melyet ajkai szólottak, megujítjuk és szeretete, jósága föllelkesít minket, mindannyiszor közel vagyunk ő hozzá”.[570] A hármas hit című igehirdetésében úgy ír Jézusról, mint az állhatatosság és az emberségesség példájáról.[571] Jézus példa abban is, hogyan tűrjünk, hogyan viseljük a szenvedést és tekintsünk közben az örökkévalóságra. Ráadásul olyan példa, amiből erőt meríthetünk.[572] Leírja, hogy Jézus példát ad az alázatosságra és az egyenes jellemre.[573] Példaértékű, ahogy halála előtt édesanyjáról gondoskodott, amikor a kereszten rábízta őt Jánosra.[574] Az egyik kéziratban maradt a Lk 23,34

[566] Apostol Pál egyházi beszédei, I. füzet, 36–43 o.
[567] Apostol Pál egyházi beszédei, I. füzet, 36–43 o.
[568] u. o. II. füzet, 137–144. o.
[569] u. o. 38–44. o.
[570] Apostol Pál egyházi beszédei, II. füzet, 47. o.
[571] u. o. I. füzet, 156–162. o.
[572] u. o. I. füzet, 48. o.
[573] u. o. I. füzet, 88–94. o.
[574] u. o. I. füzet, 30. o.

alapján megírt úrvacsorai igehirdetésének a címében is példaként hivatkozik rá: „A Jézusnak az ő ellenségei eránt való magaviselete példa nékünk a követésre. Megmutatja, hogy amikor bántanak vagy üldöznek lehet nem rosszat, hanem jót kíváni az ellenségünknek”.[575]

Sipos Pál sokat foglalkozott a szabad akarat kérdésével és igehirdetői munkájára is kihatott. Komáromi György felett elmondott halotti beszédében és filozófiai műveiben is érvényesül ez a gondolata, de Apostol Pálnál nem jellemző. Igehirdetésük stílusa hasonlít abban, hogy mindkettő világos és jól tagolt, emellett retorikai eszközöket is használnak.[576]

Apostolnál igehirdetéseinek gyakran megjelenő témája, a jó cselekvésének szükségessége. Ebben tetten érhető Őri Fülep Gábor hatása. A mi javunkról gondoskodott Isten abban, hogy erőtlenségünk mellé rövidlátást adott kísérőtársul című igehirdetésében arról ír, hogy munkálkodásra születtünk: jót tenni, tévelygőket jobbítani, könnyeket törölni.[577] Hangsúlyozza, hogy nemcsak beszéddel, hanem tettel is cselekedni kell a jót. Isten igéje az, ami munkálja bennünk a jót. Az egyik igehirdetésének címe pedig arra tanít, hogy jobb az embernek magát el sem határozni a jóra, mintsem jó feltételit teljesítetlenül hagyni. Ebből az írásából kiderül, hogy mit ért jó alatt: ellenségek megbékéltetését, a kötelességek teljesítését, a visszaélések megakadályozását, az Isten iránti engedelmességre törekvést és a kegyelemben való megerősödést.[578] Isten Igéje és az imádság jobbítja a szívet, jóindulatot és erkölcsi jobbulást munkál. Mások jó példái is a jó cselekvésére késztetnek. Tehetünk azért, hogy szívünkben több legyen a jó, mint a rossz. Mégpedig úgy, hogy Isten Igéjére és az előttünk levő jó példákra figyelünk.[579] Az úrvacsorával kapcsolatban is felteszi hallgatóinak a kérdést: az úrvacsorával való élés felindította-e a résztvevőket a jóra? Tudott-e nagyobb szeretetre indítani? Képes volt-e lélekben megerősíteni?[580] A jóra való ösztönzés mellett megjelenik a lustaság elítélése is. De a szorgos munkavégzésre való buzdítás is sokszor fölmerülő téma nála. Munkavégzés alatt többnyire az egyházért és a közösségért végzett munkát érti, ami szintén olyan gondolat, ami Őri Fülep Gábor írásaira is jellemző. Gyakran említ olyan magatartásformákat, amelyeket fontos elkerülni, időnként pedig egy-egy erkölcsi kérdést jár körül. Leggyakrabban a hiúság, a kevélység, a dicsőségvágy és a lenézés ellen szól. A harag, a kapzsiság, a közönyösség és az

[575] SRKTGyKt. 3400.
[576] Sipos Pál (Makkai Ernő kiad.): *Természet és szabadság: hat filozófiai tanulmány*, M. Kir. Ferenc József Tud. Egyetem Philosophiai Intézete, Kolozsvár, 1944., 30–51. o.; Sipos Pál: *Halotti beszéd* a keresztyén gazdai hivatalról, néhai... Kóji Komáromy György urnak... végső tiszteletére. 12. napján Ellinger János betűivel Kassa. 1807.
[577] u. o.
[578] u. o.
[579] u. o.
[580] Apostol Pál egyházi beszédei, I. füzet, 111–118. o.

irigység elkerülésére, megbánására is int.[581] Őri Fülep Gáborhoz nemcsak igehirdetései stílusára, hanem témájára is hatott: hangsúlyozta, hogy a megpróbáltatásokkal Isten vigasztalása segít megküzdeni. Ezt mutatja, hogy szinte minden igehirdetésében megjelenik ez a gondolat. Azzal vigasztalja és biztatja azokat, akik gyászolnak vagy életük végén járnak, hogy Isten küld majd számukra pártfogót. A vigasztaló hit tud segíteni és erőt adni, a szenvedések elviselésében: amikor szűkölködünk, amikor nincs mit adni a gyermekeknek, amikor üldöznek és gyűlölnek, amikor ártatlanul rágalmaznak, mert Istenben ilyenkor is reménykedhetünk és rábízhatjuk magunkat.[582] Isten tud az átélt nehézségekről és elég közel lesz mindig ahhoz, hogy megvigasztaljon. Isten igéje biztatást jelent a veszedelmekben, nélküle híján lennénk a békének, örömnek.[583] Isten kegyelme még a halálban is vigasztal, mert halálunk után Jézussal és a szeretteinkkel lehetünk.[584]

Őri és Apostol igehirdetései hasonlítanak felépítésükben. Prédikációik felvezetővel és a beszéd pontjainak ismertetésével és pontok szerinti tagolással folytatódnak. Minden pont elején egyformán kiemelik, hogy mi lesz az adott bekezdés témája. Írásaikban közös, hogy sok bibliai idézetet említenek szó szerint és vagy parafrázisban. fennmaradt egy olyan igehirdetésük, amely címében hasonló, mivel mindketten az élőfát hozzák példaként, csak más gondolatmenet alapján. Őrinél az élőfa a halál és feltámadás jelképe, Apostol esetében a növekedés, alkalmazkodás, gyümölcsöző élet szimbóluma.[585]

Apostol Pál mellett a neoabszolutizmus idejének másik két szuperintendense Szoboszlai Pap István és Nagy Mihály után is maradtak fenn igehirdetések. Szoboszlai Pap Istvánnak több prédikációskötete is nyomtatásra került Nagy Mihály esetében pedig a József nádor halála kapcsán ír gyászbeszédét hasonlítom össze Apostol Pál hasonló alkalommal elmondott beszédével. Mindkét lelkipásztor ugyanazt az alapigét használta, feltehetően megbeszélték, vagy előírták az egységesítést. Habár a textus ugyanaz, a két írás különbözik. Apostol Pál a nádorra való megemlékezés mellett azt taglalta, hogy egy fejedelem, egy államférfi úgy lehet jó vezető, ha bölcs, jószívű és istenfélő. Ennek kapcsán görög filozófusokat, többek között Platónt idézi és mitológiai utalásokat is tesz, ami a másik püspökre nem jellemző. A legfőbb Valóként hivatkozik Istenre és egyéb igehirdetéseivel ellentétben nem idéz a Szentírásból a

[581] SRKTGyKt. 3400.
[582] SRKTGyKt. 3400.
[583] Apostol Pál egyházi beszédei, II. füzet, 106–112. o.
[584] SRKTGyKt. 3400.
[585] Őri Fülep Gábor: *Halotti elmélkedés Szemere László felett*. Füstkúti Landere Mihály, Kassa, 1787.; Apostol Pál egyházi beszédei, II. füzet, 30–37. o.

textuson kívül. Apostol igehirdetése inkább téma prédikáció, de sokkal inkább beszéd. Nagy Mihály viszont kitér röviden magára a textusra és a bibliai szakaszra, amiben elhangzik, de azt követően nem idéz más bibliai szakaszt és inkább méltatás, mint igehirdetés. Beszéde taglalja, nem születése miatt tekinthető fejedelemnek az elhunyt József nádor. Nála Apostollal ellentétben a méltatás és a prédikáció nincs külön választva.[586]

Szoboszlai Pap Istvánról a retorikus racionalizmus képviselője volt, vagyis a szónoki nyelvet és annak eszköztérét használta a szószéken is. A két püspök igehirdetési stílusa hasonló, mert Apostol is gyakran él retorikai eszközökkel. Írásaik jól tagoltak, nyelvezetük választékos és nem jellemző rájuk a terjengősség, emellett gyakran idéznek a Szentírásból. Apostolhoz hasonlóan, megjelenik nála a természet szépsége és csodája, de Isten jelenvalóságához kapcsolva, míg püspöktársa Isten gondviselésének bizonyítékét látja inkább benne. A Szoboszlai írásaiban megjelenik az örökkévalóságra készülés gondolata, ami Apostolra kevésbé jellemző. Mindkettejüknél megjelenik a közjó fontossága, de Szoboszlainál hangsúlyosabban.[587]

A legnagyobb különbség kettejük között, hogy Szoboszlai prédikációi között vannak politikai jellegűek és aktuális országos és egyházi kérdésekhez kapcsolódnak. Apostol igehirdetéseire ez nem jellemző. Egyetlen olyan írása maradt fenn, amiből az aktuális történelmi helyzetre lehet következtetni, de abban az esetben is inkább csak az írás dátuma miatt. Ennek témája, hogy még a változásokat követő bizonytalanságban is bízhatunk Isten gondviselésében, ami 1848. májusában hangzott el, amelyben valószínűleg az áprilisi törvények és az új kormány által bevezetett változások okozta bizonytalanságra utal. Apostol igyekezett a kormány rendelkezéseinek betartására és békességre inteni hallgatóságát, mert a bizonytalanságot fokozta, hogy voltak olyanok, akik azt gondolták már nem köt a törvény a sok változás miatt, így erőszakossá váltak. Azon igyekszik, hogy az erőszak és a lázadozás helyett legyenek türelemmel az emberek és támaszkodjanak Isten gondviselésére a bizonytalan helyzetben. Hozzá hasonlóan Szoboszlai is békességre, a békés átalakulásra intette az embereket 1848. március 26-án elhangzó beszédében, bár az ő esetében ennek politikai töltete is volt.[588]

---

[586] Apostol Pál: *Gyászbeszéd... Habsburg József Magyarország nádorának emlékére... a miskolczi helvét hitvallást követők nagyobb templomában*, 3–25. o.; Nagy Mihály: *Fejedelmi nagyság, nemzeti közbánatra elhunyt fenséges cs. kir. főherceg József Magyarhon tisztelve szeretett nádorának gyászünnepén*, 3–24. o.

[587] Apostol Pál egyházi beszédei, I. füzet, 119–125. o.; Varga: Szoboszlai Pap István élete és munkássága, 261–264. o.; Szemelvények a keresztyén Prédikáció történetéből (összeállította: dr. Nagy István),340–349. o.; Szoboszlai Pap István: *Ünnepi egyházi beszédek*, Tegledi K. Lajos, Debrecen, 1871. 174–188. o.

[588] SRKTGyKt. 3400.; Szemelvények a keresztyén Prédikáció történetéből (összeállította: dr. Nagy István),340–349. o.; Varga: Szoboszlai Pap István élete és munkássága, 292. o.

Apostol igehirdetéseiben többször jelenik meg az Istenben való hit fontossága és az erkölcsi kérdések taglalása. Egy helyen még a feltámadás, a megváltás említése helyett is az erkölcsi munkáról beszél. A vigasztalás és bátorítás is gyakori eleme írásainak, ahogyan Jézus példájának követése is, amelyek Szoboszlaira nem vagy kevésbé jellemzőek. Feltűnő különbség, hogy maga Jézus neve, akár így, akár Jézus Krisztusként Apostolnál sokkal gyakrabban szerepel az igehirdetésekben. Általában akkor jellemző, amikor az üdvösség és a megváltás kérdését taglalja. Összességében elmondható, hogy igehirdetésük szerkezete hasonló, de tartalmukat tekintve sok különbséget találunk prédikációik között.[589]

A korban megjelent a természeti teológia, amiben a természet képeit használták fel az igehirdetésekben. Ez részben hatott Apostol Pálra, mivel sokszor használ természeti képeket igehirdetéseiben, de inkább az olyan prédikációin érezhető a hatása, amelyek kifejezetten egy-egy évszakhoz kötődnek. Ezek az igehirdetések témájukban többnyire Isten gondviselésére mutatnak rá. Ezt hangsúlyozza az aratáshoz kapcsolódó Az aratás Isten ereje és jósága kimeríthetetlenségének tanúja címet viselő írása. Ebben azt taglalja, hogy az aratás megmutatja Isten gondviselését és tanít minket, mégpedig arra, hogy „semmi sem alázhatja meg kevélységünket annyira, mint az aratás ideje […] a legkisebb kalász, a legalatsonyabb fűszál meghazudtol benneteket. Itt látjátok, hogy mi az Istené."[590] Hasonló gondolatot fogalmaz meg, mint Pap István a Természet temploma című művében: A természet tanít minket Istenről. De nagy különbég van abban, hogyan jelenik meg igehirdetésükben. Pap István esetében ez a gondolat kimerül egy bevezető mondatban aztán az igehirdetés további részében azt taglalja, hogy a természet az emberről is tanít. Másik Az isteni gondviselés a természetben című igehirdetése ugyan ténylegesen szól a témáról, viszont még többet a természet szépségeiről.[591] Ezzel szemben Apostol több igehirdetést írt a témáról: A nyár Istent hirdeti a természetben című prédikációjában, hogy a nyár Isten bölcsességét, hatalmát, jóságát hirdeti.[592] A tél ereje és szépsége című írása pedig bár kiemeli a gondolatot, de igehirdetésének mondanivalója nem merül ki ennyiben hanem hozzáteszi, hogy Isten segít a tél nehézségei közepette. Ha terheket ró ránk, ad erőt is, hogy elhordozzuk.[593] Őszi témájú igehirdetésében pedig Isten gondviselése mellett arra hívja fel a figyelmet a természet példáján keresztül, hogy fontos jól beosztani az időnket és mindent a megfelelő időben kell megtenni. A legnagyobb különbség kettejük

[589] Apostol Pál egyházi beszédei, II. füzet, 23–29 o.; Szoboszlai Pap István: *Közönséges egyházi beszédek*, Tegledi K. Lajos, 1871., 16–97. o.
[590] u. o.
[591] Pap István: Természet temploma, 28–36. o.
[592] Apostol Pál egyházi beszédei, I. füzet, 83–90. o.
[593] SRKTGyKt. 3400.

hasonló témájú művei között, hogy Apostol szinte minden bekezdésében idéz a Bibliából, Pap István pedig a textus megnevezésén kívül hivatkozik a Szentírás egyes szakaszaira. Prédikációik témáját vizsgálva kitűnik, hogy míg Apostol sokféle téma kapcsán hirdette az igét, Pap István minden kötetben szerepló írásánál jelen van a természet, mint téma.[594] A természeti teológia képviselője volt Tompa Mihály, akinek prédikációskötetét csaknem egyszerre adták ki Apostoléval. Írásaik nagyon különbözőek, ami hasonló témájú, újévi prédikációjuknál nehezen észrevehető, hiszen még az igehirdetésük témája is közös: mit kérjünk. Tompa Mihály idő, erő és segítség kérését javasolja, Apostol pedig az hangsúlyozza, hogy a gazdagság helyett kérjünk annyit, hogy elég legyen, ne hírnevet akarjunk, hanem szeretetet. Azonban különösen a többi munkáját is figyelembe véve, hogy Tompa a Krisztus nevet egyáltalán nem használja csak bibliai idézetekben, Jézus neve is ritkán jelenik meg. Apostol ellenben gyakran ír Jézusról és bár nem gyakran de a Krisztus megnevezést is használja. Általában akkor jellemző, amikor az üdvösség és a megváltás kérdését taglalja. Többek között ilyen A Krisztussal való belső egyesség és az abból származó áldások című igehirdetése is, amiben kiemeli a Krisztussal való kapcsolatunk fontosságát. Krisztus általa üdvösségünk lehet, megtisztít és Isten dicsőítésére késztet.[595] Elkerüli, hogy konkrétan, saját szavaival beszéljen a megváltásról, azonban például A keresztyén egyház dicsősége című igehirdetésében ehelyett olyan bibliai idézeteket használ, amelyek ezt fejezik ki. Itt konkrétan Ef 1,7;10, amit idéz ilyen formában „hogy lenne váltságunk az ő vére által, bűneinknek bocsánatja".[596] Tompa még a nagypénteki igehirdetésében is elkerüli a megváltásról, feltámadásról szóló gondolatokat, helyette az igazságtalanságokról hirdeti az igét. Konkrétan Apostol sem beszél erről, de sokszor használja a mennyei öröm vagy a mennyei reménység kifejezéseket, amikor a halál utáni reménységről, örök életről ír. De az örök élet fogalmát bár említi, mégis leginkább az örökkévalóság vagy az örök dicsőség kifejezésekkel helyettesíti. Viszont a feltámadás kifejezés jóval kevesebbszer jelenik meg írásaiban, főként a húsvéti ünnepkörhöz kapcsolódó prédikációiban. Apostol Pál igehirdetései racionalizmusuk ellenére több igei gondolatot tartalmaznak, mint Tompa Mihály írásai, amelyek egy részében még csak meg sem említi Istent vagy Jézust.[597] Ez nagypénteki igehirdetéseik összevetésénél jól látszik. Apostol, Jézusnak hét szava, a keresztfán írásában beszél a kegyelemről és a bűnbocsánatról: „még, ha talán emberi gyarlóságból vétkeznétek is; ő ki már Istennek jobbján ül, kegyelmet kér nektek, mondván: „Atyám! bocsáss meg nékikek, mert nem tudták mit

[594] u. o.; Pap István: Természet temploma, 68–75. o.
[595] Apostol Pál egyházi beszédei, II. füzet, 45–52. o.
[596] u. o. II. füzet, 14–22 o.
[597] Apostol Pál egyházi beszédei, II. füzet, 45–52. o.; Tompa Mihály: *Egyházi beszédek, Miskolc*, Fraenekel B. 1864.; 98–117; 2–7. o.

cselekedtek".[598] Tompa nagypénteki beszéde ellenben arra a gondolatra épült, hogy Jézus a bűnök mellett az igazságért halt meg, ezért azt fejtegeti: „ha szükség, meg kell nekünk is halnunk az igazságért".[599]

Összességében Apostol Pálra a sárospataki kollégium tanárainak közvetítésével hatott a racionalizmus, ezen belül is Kant, Fichte és Coccejus munkássága, de nem lehet kimondottan a racionalisták egy csoportjához kötni. Igehirdetései leginkább Őri Fülep Gáboréra hasonlítanak, de Sipos Pál hatása is erősen érezhető a hit és ész viszonyával kapcsolatos gondolataiban. Prédikációinak felépítése, felosztási ugyanolyan, mint Őri Fülep Gáboré. Apostol igehirdetéseinek felépítésére viszont hatott a retorikai racionalizmus is, mivel gyakran alkalmazza a retorika eszközeit. Néhány igehirdetésén a természeti teológia hatása is megfigyelhető.[600]

Prédikációinak megítélése más volt életében, mint posztumusz kiadott prédikációs kötetét követően. kortársai körében nagy népszerűségnek örvendett, de halála után kiadott igehirdetései nyilvános vitát generáltak a sajtóban Szász Károly és Nyilas Samu között. Szász Károly a megjelenő prédikációskötet kapcsán megjegyezte, hogy számára kissé csalódást okozott, mert egy olyan nagyra becsült igehirdetőtől, mint Apostol Pál jobb igehirdetésekre számított és felvetette, hogy vagy nem álltak a szerkesztő rendelkezésére a jobb írásai, vagy pusztán Apostol személye és előadásmódja volt az, amiért ilyen nagyra tartották, mint igehirdetőt. Valójában két dolgot kritizál az igehirdetéseiben: egyrészt azt, hogy sokszor inkább a téma, mint a textus szerint prédikált, másrészt pedig lényegében az igehirdetéseiben megjelenő racionalizmust. Hiszen az a kifogása, hogy „valami magasabb nézpontokat, akár az élet akár az irás felől hiába keresnénk nála."[601]

Nyilas Samu nem hagyta válasz nélkül Szász Károly bírálatát, annál is inkább mert ő rendezte sajtó alá Apostol Pál igehirdetéseit. Túl keménynek találta Szász Károly bírálatát és jelezte számára, hogy bírálata a közvéleményben is visszatetszést keltett és megvádolja, hogy bírálatával az volt a célja, hogy negatív színben tüntesse fel a művet és magát Apostolt. Kiemelte a következetlenségeit, mivel összességében dicsérte Apostol prédikációit, közben pedig nagyon kemény bírálatot fogalmazott meg. Nyilas Samu azonban úgy véli Apostol

[598] u. o. I. füzet, 26–35 o.
[599] Tompa Mihály: Egyházi beszédek, 90–97. o.
[600] Apostol Pál egyházi beszédei, I. füzet, 83–90. o.
[601] Szász Károly: Tompa Mihály, Fördős Lajos, Apostol Pál egyházi beszédei, in: *Sárospataki Füzetek* 8. 1864. 746–762. o.

prédikációi igenis jók, és leginkább a biztatás jelenik meg bennük.[602] Szász Károly bírálata helytálló volt abból a szempontból, hogy Apostol Pálnak kéziratban maradt igehirdetései között vannak jobban sikerült írásai. Több természeti témára épülő prédikációt is felhasznált, amelyekben nem jelenik meg valódi igei mondanivaló. Abban is igaza lehetett részben Szász Károlynak, hogy Apostol népszerűségét nem igehirdetéseinek mondanivalója, hanem jó szónoki képességeinek köszönhette. Abban viszont Nyilas Samunak is igaza volt, hogy Apostol Pál prédikációinak jellemző eleme a vigasztalás.[603]

A vita azonban nem fejeződött be itt, sőt kibővült, mert Dömötör János is beleszólt, mivel úgy vélte Nyilas Samu lekicsinylően szólt Tompa Mihály igehirdetéseiről. Mindenesetre ő az, aki kimond az igehirdetések megítélése kapcsán egy lényeges dolgot, hogy az igehirdetések megítélésénél az adott kort is figyelembe kell venni „ha én eszmeszegénynek neveztem Apostol Pált, azt tettem azért, mert ő oly kor embere, mely általán véve szegény volt eszmékben".[604] Ennek ellenére a vita tovább folytatódott, mivel nem sokkal később megjelent Apostol igehirdetéseinek második kötete is, amit szintén Szász Károly bírált. Ezúttal nem bírálta olyan keményen Apostolt, de írásait lelkesedés és meggyőző erő nélkülinek nevezte, amit Nyilas Samu ismét magára vesz. Ebben az esetben jogosan, mert Apostol igehirdetéseire kifejezetten jellemző volt a lelkesedés és a meggyőző erő, de ebben a kötetben valóban több az erkölcsi kérdéseket taglaló tanítói jellegű írása. Az Apostol igehirdetései kapcsán felmerülő vita oka egyfelől az, hogy mire igehirdetései megjelennek a racionalista prédikációk már nem olyan népszerűek, mint korábban és Nyilas Samu sértve érezte magát a kritika miatt egyrészt mert, ismerte és tisztelte Apostol Pált, másrészt mert ő volt, aki megszerkesztette a prédikációs kötetet. Ezt követően a vita nem folytatódott tovább, csupán hirdetések jelennek meg prédikációskötetével kapcsolatban a Protestáns Egyházi és Iskolai Lap 1869-es számaiban.[605]

[602] Nyilas Samu: Bírálatra bírálat, in: *Sárospataki Füzetek* 8. 1864. 951–954. o.
[603] SRKTGyKt. 3400.; Apostol Pál egyházi beszédei, I. füzet, 83–90. o.; Nyilas Samu: Bírálatra bírálat, in: *Sárospataki Füzetek* 8. 1864. 951–954. o.
[604] Dömötör János: Valami t. Nyilas Samu lelkész úr számára, in: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 1867/10. 537–540. o.
[605] Szász Károly: Apostol Pál egyházi beszédei. Sajtó alá rendezte Nyilas Samu, in: *Sárospataki Füzetek* 9. 1865. 209–213. o.; Apostol Pál egyházi beszédei, II. füzet, 120–149. o.

Összegzés

Apostol Pál hivatali naplója, ami kutatásom fő forrása volt egy olyan dokumentuma püspöki munkájának, ami bemutatja annak sokszínűségét és számos nehézségét. A dokumentum puszta terjedelme pedig kitartásáról és leterheltségéről tanúskodik. De püspöki munkájának voltak előzményei. Munkásságára hatással voltak tanulmányai. A sárospataki kollégiumban eltöltött idő formálta szemléletét, gondolkozásmódját és készségeit. A kollégium senioraként számos feladatot ellátott: elnökölt az iskolaszék ülésein, felügyelte az iskola gazdálkodását, pénzügyeit, kezelte a különféle számadásokat. A seniori munkája során elsajátított vezetői tapasztalat, a gazdálkodási- és igazgatási ismeretek és a jó szervezői készség későbbi püspöki munkája során rendkívül hasznosnak bizonyult.

Apostol Pál püspökké választását elősegítette az a tény, hogy híres egyházi szónokként tartották számon. A lelkipásztorok felé a gyülekezetek részéről az egyik legfontosabb elvárás az volt, hogy jól prédikáljanak és Apostol Pál is erre törekedett. Igehirdetéseiben élt a retorika eszközeivel, ami nagy hatást gyakorolt hallgatóira. Közkedveltsége és elismertsége pedig sokakat arra késztetett, hogy az egyházi választásokon rá adja le szavazatait. Először a Tiszáninneni Református Egyházkerület főjegyzője, majd 1848-ban püspöke lett.

Megválasztása után azonban egy speciális helyzetben kellett helyt állnia, hiszen 12 éves munkássága alatt egymást érték a különböző krízishelyzetek. Először az 1848-49-es szabadságharc miatti nehézségek, majd pedig az ostromállapot és a neoabszolutizmus megpróbáltatásokkal teli időszaka, ami alatt szembe kellett néznie a megváltozott gazdasági helyzet, a behozott új adók, a főgondnoki tisztség megszüntetése és a megtorlások okozta krízishelyzetekkel.

Az Apostol Pálra nehezedő terheket fokozta az Organisationsentwurf bevezetése. Hamar felismerte a törvény bevezetése cselekvést igényel, de az egyházkerületben ezzel nem mindenki értett egyet. Ragaszkodott az iskolák átalakításához az ezzel járó konfliktusok árán is, mert a nyilvánossági mert a nyilvánossági jog megszerzésében látta az iskola megmaradásának biztosítékát.

Fontos volt számára a protestáns autonómia, ami a neoabszolutizmus idején sokszor sérült. Apostol alapvetően kerülte a szükségtelen konfliktusokat, de a protestáns autonómia

védelmében következetesen fellépett. A pátensharc idején azt is bizonyította, hogy ennek érdekében szükség esetén a kormányzattal való szembenállást is vállalja.

Püspökként végzett munkája ugyanakkor nem merült ki a hagyományos egyházkormányzati feladatok és a korszak sajátos kihívásainak kezelésében, mert emellett az egyszerű emberek mindennapi életét közvetlenül érintő ügyekkel is foglalkozott.

Nem maradtak fenn tudományos művei, de igehirdetései alapján megállapítható teológiai szemléletmódja, amit erősen formált a kor népszerű irányzata a racionalizmus. Nem közvetlenül, hanem Sipos Pál és Őri Fülep Gábor közvetítésével hatott rá Immanuel Kant, Johann Gottlieb Fichte és Johannes Coccejus munkássága.

Összességében Apostol Pál jelentőségét nem csupán az adja, hogy 1848 és 1860 között a Tiszáninneni Református Egyházkerület püspöke volt, hanem az is, ahogyan a politikai nyomás, az anyagi nehézségek és az intézményi bizonytalanság közepette ellátta hivatalát. Életműve a protestáns autonómia védelmének, a református oktatás fenntartásának és a felelősségteljes egyházkormányzásnak összekapcsolódását mutatja. Bár a pátens visszavonását már nem érhette meg, következetes kiállása hozzájárult ahhoz az egyházi összefogáshoz, amely végül lehetővé tette a korábbi rend helyreállítását; ezért munkássága a 19. századi magyar református egyháztörténet meghatározó fejezete.

Summary

Pál Apostol's official diary, which served as the principal source for my research, documents his episcopal work, revealing both its diversity and its many difficulties. The sheer length of the document testifies to his perseverance and the extent of his workload. His episcopal work, however, was rooted in his earlier experience. His studies had a significant influence on his work. His years at the College of Sárospatak shaped his outlook, his way of thinking, and his skills. As senior of the college, he performed numerous duties: he chaired meetings of the school board, oversaw the institution's financial management, and administered its various accounts. The leadership experience, expertise in financial management and administration, and strong organisational skills he acquired as senior proved invaluable in his later episcopal work.

Pál Apostol's reputation as a renowned ecclesiastical orator contributed to his election as bishop. One of the foremost expectations congregations placed on their pastors was that they should preach well, and Pál Apostol likewise sought to meet this expectation. In his sermons, he employed rhetorical devices to great effect, making a profound impression on his listeners. His popularity and high standing prompted many people to vote for him in church elections. He first became chief clerk of the Reformed Church District of Cistibiscan, Hungary and, in 1848, its bishop.

Following his election, however, he was required to prove himself under exceptional circumstances, as his twelve-year tenure was marked by one crisis after another. First came the difficulties caused by the 1848–49 War of Independence, followed by the state of siege and the tribulations of the neo-absolutist era, during which he had to confront crises brought about by changed economic conditions, the introduction of new taxes, the abolition of the office of chief lay curator, and political reprisals.

The introduction of the Organisationsentwurf added to the burdens weighing on Pál Apostol. He soon recognised that implementing the law required action, although not everyone in the church district agreed. He insisted on reorganising the schools despite the conflicts this entailed, because he regarded securing public-recognition rights as essential to their survival.

He attached great importance to Protestant autonomy, which was repeatedly infringed during the neo-absolutist era. Although Apostol generally avoided unnecessary conflict, he remained steadfast in defending Protestant autonomy. During the struggle against the Protestant Patent, he also demonstrated that he was prepared, if necessary, to oppose the government in defence of Protestant autonomy.

His work as bishop was not confined to traditional church-governance duties or to addressing the particular challenges of the period; he also dealt with matters that directly affected the everyday lives of ordinary people.

Although none of his scholarly works have survived, his sermons allow his theological outlook to be reconstructed; it was strongly shaped by rationalism, a prominent intellectual current of the period. The thought of Immanuel Kant, Johann Gottlieb Fichte, and Johannes Coccejus influenced him indirectly, through the mediation of Pál Sipos and Gábor Őri Fülep.

Overall, Pál Apostol's significance lies not only in his service as bishop of the Reformed Church District of Cistibiscan, Hungary from 1848 to 1860, but also in the way he discharged his office amid political pressure, financial hardship, and institutional uncertainty. His life's work demonstrates the close interrelationship between the defence of Protestant autonomy, the preservation of Reformed education, and responsible church governance. Although he did not live to see the Patent revoked, his steadfast position contributed to the unity within the Church that ultimately made the restoration of the former order possible; his work therefore constitutes a defining chapter in the history of the nineteenth-century Hungarian Reformed Church.

Mellékletek

Apostol Pál Superintendens.

Apostol Pál levele Koller Ferencnek 1850. okt. 3.

Apostol Pál naplója 1849–1859. SRKTGyKt. 1912.

Méls. ministeri biztos Koller Ferentz úrhoz:

Méls. ministeri biztos úr!

Méltóságodnak közelebb múlt szeptember hó 11-ről 11981 sz. a. kelt Borsod megyei cs. kir. főnöki hivatal útján velem ugyan azon hó 18-kán közöltetett, a tiszáninneni egyházkerület részéről f. é. Junius 20-kán tartatott tanácskozmány jegyzőkönyvének fölterjesztését rendelő, - azon tanácskozmány által egy superintendentialis világi gondnoknak történt megválasztását érvénytelennek nyilvánító, - ’s végre a felett, hogy miután a mondott egyházi gyűlés megtarthatására kikért engedelem csak f. év junius 24-kén bocsáttatott el a méls. cs. kir. kat. kerületi parancsnokságtól, mégis az junius 20-kán már tettleg megtartatott, kimerítő felvilágosítás adását parancsoló kegyes leirata következtében, szerencsém vagyon:
a f. év Junius 20 és 21-dik napján tartott e. kerületi tanácskozmány jegyzőkönyvét ezennel mély tisztelettel fölterjeszteni.
A tisztelt leiratnak a superintendens mellé egy világi superintendentialis gondnoknak történt megválasztását érvénytelennek ’s megsemmisittetettnek nyilvánító pontját illetőleg, távol azon szerénytelenségtől, mintha magamat megbizatlanúl ame tanácskozó testület tetének védőjéül akarnám magamat felvetni, egyedül mint annak vólt egyik tagja, a ki tehát ismerem a szempontot, mellyből ki indulni kívánt az említett tanácskozmány, kebeléből egy világi elnököt is kinevezni, bátor vagyok alázatos tisztelettel nyilvánítani: mi képen ezen lépése által legkevésbbé sem vólt tzélja a tanácskozmánynak a főgondnoki hivatalokat megszüntető magas rendeletnek ellene menni egyedül tsak egy olly egyén akart kimutattatni, a ki a nagyobb fontosságú, mélyebben ’s több oldalróli megtekintést, vizsgálást ’s vitatást igénylő dolgokban, a superintendensi hivatallal hogy ez lépéseit ennél biztosabban tehesse, osztaná meg nézeteit ’s véleményét. Gondnoki tzimet nem is ruházott arra, mint kinek hatásköre nem is terjedne olly szélesre mint a vólt e. ker. fő gondnoké; nem is választás útján, a mi rendesen az egyes egyházak szavazatai által szokott történni, hanem tsak egyszerű megbizás útján neveztetett elnökké. És innen – miképpen ezt alázatos tisztelettel tett felírásában is igyekezett kifejteni – abban a meg győződésben élt a tanácskozmány, hogy ezen eljárása által a kormányzati magas rendeletet

sérteni nem fogja, és illyet az természeténél fogva sem akarhata mint olly testület, melly minden felsőbb rendeleteket mind maga tisztelni, mind mások által, kikre befolyást gyakorolhat, tiszteletben tartani szent kötelességének ismeri.

A Méltóságod kegyes rendelésének utólsó pontjára nézve, mellyben felvilágosítását méltóztatik annak hogy, jóllehet az e. ker. tanácskozmány megtartására tsak f. é. juniusa 24-kén adatott meg az engedelem, az mégis azon hó 20-kán tettleg megtartatott, minthogy e tekintetben a felelet terhe egyedül megamra hárúl, mint aki esedeztem engedély megnyeréseért ’s kormánybiztos kineveztetéseért és hívtam öszve a tanácskozó testület tagjait, magam igazolása ’s annak kitűntetése végett, hogy a kegyes engedély megnyerését nem előzte meg a tanácskozmány megtartása, bocsánatérti alázatos esedezés mellett bátorságot veszek, az egyházi tanácskozásnál jelen vólt kormánybiztos kineveztetését magában foglaló, velem f é. Május 24-kén közöltetettfelsőbb rendeletet másolatban ide mellékelve mély tisztelettel fölterjeszteni.

Ki egyébb iránt ’s a Miskoltzon Okt. 3-kán 1850.

Apostol Pál 456. sz. levele Kováts Jánoshoz és minden esperes urakhoz 1853. okt. 1.

Apostol Pál naplója 1849–1859. SRKTGyKt. 1912.

Nagytiszteletű Úr!

A sopronyi ker. cs. k. helytartósági osztályFőnöke min. tan. Privitzer István úr Ő méltóságának f. é. sept. 12-ki 9181 sz. a. kelt másolatba //: alatt iderekesztett leíratába értésül adatik, miképen tudomására jutott, hogy szülék újonnan született fijaikat az által igyekeznek a katonáskodási kötelezettség alól kivonni, mi szerint azokat nem azon egyházban, amellynek tagjai, hanem másban kereszteltetik meg és ha az illy esetben a keresztelést elkövetett lelkész kiadja az általa véghezvitt keresztelést tudató bizonyítványt olly tzéllal, hogy az az illető lelkészt, a gyermeknek az illető egyház anyakönyvébe beiratása végett szolgáltassék kezéhezaz illy tzédulás sokszor nem jutnak el rendeltetésük helyére hanem éppen a fennebbi okból elsikkasztatnak. Minthogy már az anyakönyvek épsége és teljessége mind az állam-kormányzatra, mind az amellett érdekettekere nézve igen fontos dolog, fölhivja tisztelt Ő méltósága hivatalosan is olly intézkedés tételére, mellynél fogva a felhozott visszaélésnek gát vettethessék.

E tekintetből hivatalos tisztelettel kérem a Nagytiszt urat, méltóztassék e. megyéje lelkészeit oda útasítani, miképen, ha más egyházbeli szülék gyermeküket keresztelik, arról az illető lelkészt, akinek t. i. egyházához tartoznak a gyermek szüléi, hivatalosan és közvetlenül rögtön tudósítani el ne mulasszák, egyszersmind a legrövidebb idő alatt szerezzenek maguknak tudomást a felől, hogy vallyon az általuk történt keresztelést tanúsító irat eljutott é valósággal az illető lelkész kezéhez és annálfogva beíratott é a gyermek az illető egyház anyakönyvébe. Ezenfelül méltóztassék a Nt. egyházlátogató uraknak is útasításul adni, miszerint tegyék a lelkész urak elébe kérdésül: keresztelték e más egyházhoz tartozó szülék gyermekét? és ha igen tudósították e az iránt tüstént és mi úton tudósították az illető lelkészt? a mikor aztán nem lenne nehéz végére, hogy az a más egyház lelkésze által keresztelt gyermek be van é írva azon egyház anyakönyvébe mellynek a szülék tagjai.

Közelgetvén a közigazgatási év vége, tisztelettel kérem a Nagytiszt. urat méltóztassék e. megyéjére nézve úgy rendelkezni, hogy az 1851-dik évi Julius 26-diki felsőbb helyről kiadott útasító rendelet értelmében, a népesség mozgást kimutató táblák fogyatkozásoktól tisztán megkészítve legkésőbben Nov. 20-kán az esperesi hivatalhoz, ez által pedig előre bocsátott vizsgálat és hitelesítés után 14 nap alatt az illető polgári hatósághoz szolgáltattasanak.

Apostol Pál levele Somosy Jánosnak 1851. február 26-án (részlet)

Apostol Pál naplója 1849–1859. SRKTGyKt. 1912.

Nt. Somosy János E. úrnak:

Nagytiszteletű Esperes Úr!

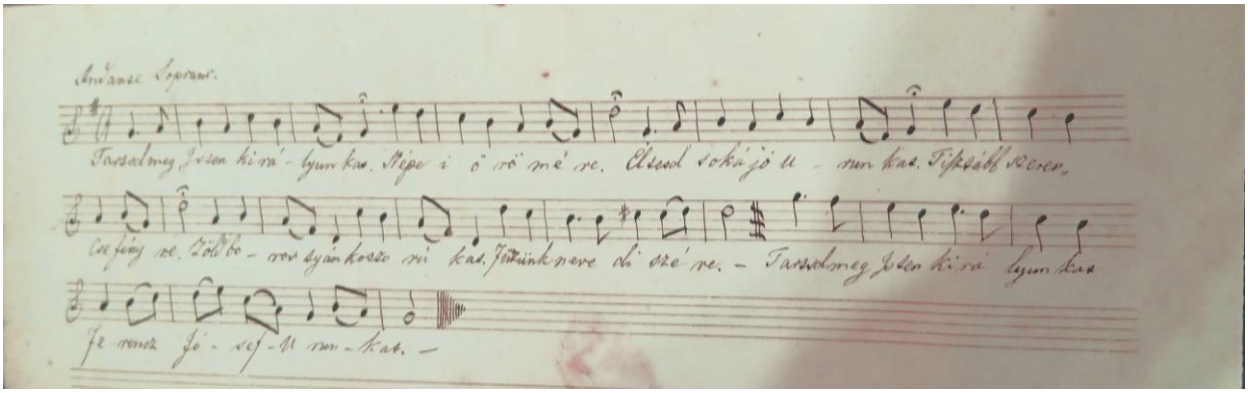
Több rendbeli tárgyakróli hivatalos tudósítását a nt. úrnak alázatos köszönettel vettem.
A Nagy József czigándi lakos tzélba vett házasságára vonatkozó ’s hozzám áttett 7 darab irományokat, 8-dikúl azokhoz mellékelvén a részemrőli hivatalos nyilatkozatot egy, czigándi lelkész t. Nagy József úrhoz intézett levéllel együtt azon kérelemmel vagyok bátor megküldeni a n. t. úrhoz: legyen szíves ezeket az illető helyre hivatalos úton eljuttatni.
A cs. kir. kerületi tanfelügyelőségnek, mint más, úgy különösen elemi iskoláink körüli intézkedéseibeni napról napra tovább terjeszkedése méltó okot szolgáltat az aggodalomra. Fog még következni több is, és mi gazdagok lehetünk az aggodalom-gyüjteményben. A nagytiszteletű egyházmegyei tanácskozmány elhatározá aggodalmát felküldendő jegyzőkönyvében nyilvánítani. Bocsánatot kérek kérdésemért: meg van é parancsolva és kitől, hogy a jegyzőkönyv fölküldessék? és hova küldessék? vagy a nt. egyházmegye önként indúlt a fölküldésre? Ha talán a kerületi tanodaihatósághoz akar fölterjesztetni a jegyzőkönyv, akkor a fájdalom abbani kimagyarázásának nem lesz ’s nem lehet, midőn a tisztelt tanodaihatóság tsupán gépileg, az illető ministerium útasítása után intézi működését. Nézetem szerint tzélszerűbb lett vólna, ha a nt. egyházmegye nem jegyzőkönyvileg, hanem egy különös representatioban fejezvén ki a sérelmet, azt egyenesen a ministeriumhoz terjesztette vólna föl; csak hogy ekkor nem kiemelve tsupán a népiskolák, hanem az összes protestans-ügy tekintetiben önkormányzati jogaikba ütköző eljárás ébresztette aggodalom nyilvánítása leendett a fölírás tárgya. És ezt miért ne tehetné magában is egy oly testület, mint egy e. megyei közönség? Tovább menve, méltóztatik a nt e. megye kivárni, miként én kitudván a többi e. megyék e tárgybani véleményöket, sérelmünknek felírás által keresnénk orvoslást. Egyszerre tudni itt minden tudakozás nélkül a véleményt; e tekintetben nints elkülönzött sérelem, ez közös birtoka mindenikünknek ’s így hát ezennel a felírás megkészítésére használhatnám író tollamat.

A több nt e. megyék véleményük kikérése azért lenne szükséges, hogy akkor az Egésznek megbízott képviselőjéül léphetnék fel. Azonban míg az e. megyék testületileg nyilatkozhatnának, addig elérkezend az idő mellyben az e. kerület tanácskozmány öszvehívetván, az érvényesebben ’s több sikert várva terjesztendheti fel panaszait ’s öntheti ki fájdalmát akár írásban, akár - ha teendő indítványon elfogadtatást találandó más módon. Igenis, itt helyét látom kijelenteni a n. t. úrnak, hogy tzélul tűzvén ki a jövő Április 30-ka vagy ha véletlenül a kormánybiztos kinevezése késni találna, május 6 vagy 7-kére öszvehívni az e. kerületi tanácskozmányt.

Apostol Pál 298. sz. levele Nt. Kováts János esperes úrhoz és a többi espereshez 1855. jún. 20.
Apostol Pál naplója 1849–1859. SRKTGyKt. 1912.

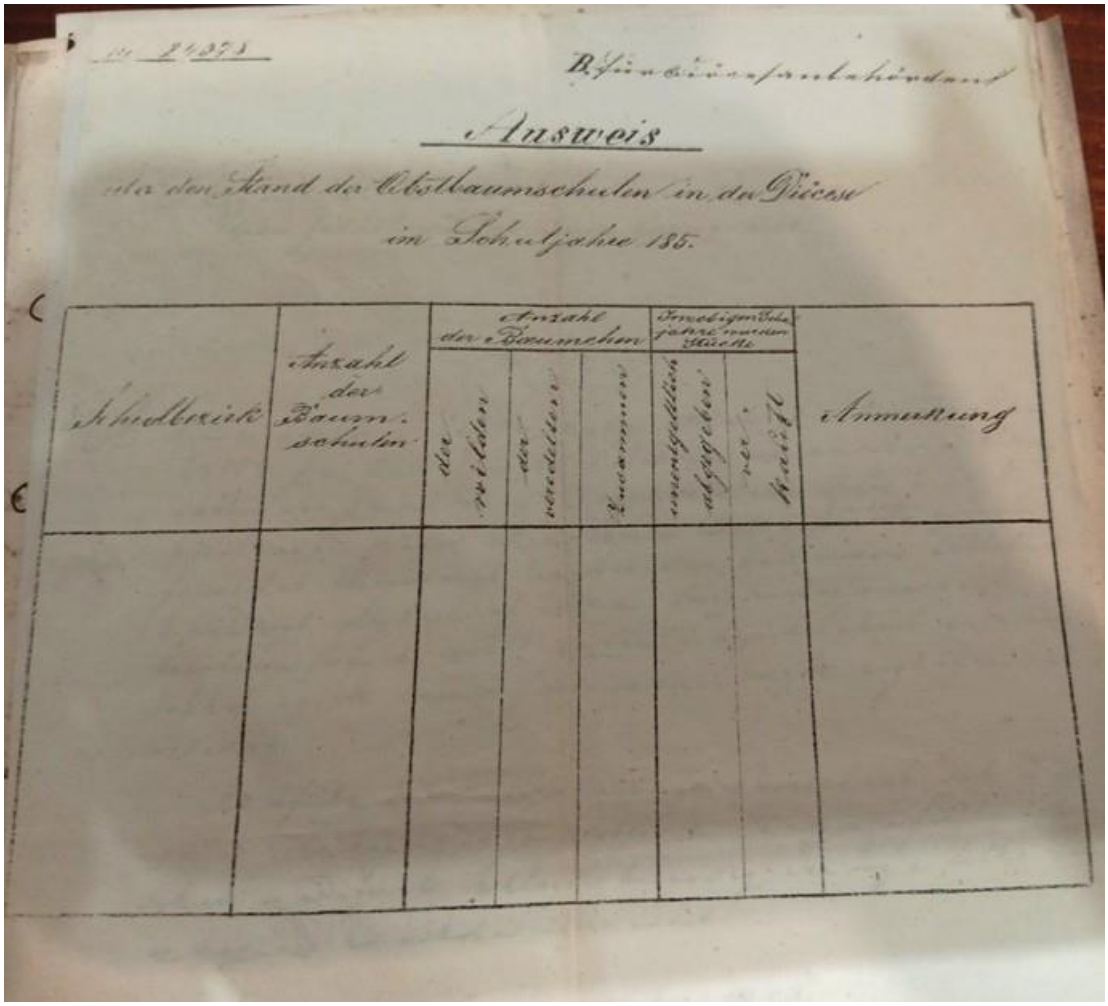
Nt.!

A kassai ker. cs. k. helytartósági osztálynak f. é. Május 7-ki 5500/1270 sz. a. kelt leíratában hozzám itézett felhívás folytán, hivatalosan és tisztelettel kérem a n. t. urat, hogy miután a himlőoltás mindez ideig nints olly közönségesen használatba vétetve mint annak jótékonysága igényelné, méltóztassék a lelkész uraknak töllök vát a m. kormány e tekintetben sokat ’s legtöbbet a szivükre kötni, mikép szónoklatuk erejével a veszélyekről, mellyeket a himlő, ez a szegény gyermekek öldöklő angyala előidézni szokott ’s a hasznokról, mellyek a himlőoltás gyakorlásától elmaradhatlanok , időnként felvilágosítván ’s meggyőzvén serkentsék ’s igyekezzenek oda vezetni híveiket, hogy gyermekeiket kiknek lelki ’s testi jóllétükről gondoskodni intézésről vett megbízatások, mellyben mimódon való eljárásukról egykor számot adni tartozándnak a meghatározhatatlan becsű mentőszer áldásaiban részeltetni tartsák sz. kötelességüknek.

A császári himnusz magyar szöveggel

SRKTGyLt. R. C. IX. 1/4.

Ausweis

über den Stand der Obstbaumschulen im Diöcese

im Schuljahre 185.

Schulbezirk	Anzahl der Baumschulen	Anzahl der Bäumchen: der veredelten	der wilden	Zusammen	Unentgeltlich abgegeben: an Kinder	an Andere	Anmerkung

Táblázat iskolai adatgyűjtéshez

SRKTGyLt. R. C. IX. 1/4.

A Tiszáninneni Református Egyházkerület egyházmegyéinek esperesei 1848 és 1860 között

Egyházmegye	Évszám	Esperes
Abaúj	1827–1853	Futó Sámuel
	1853–1862	Ferenczy József
Felső-Borsod	1842–1862	Szakall László
Alsó-Borsod	1843–1856	Fekete István
	1857–1863	Édes Albert
Torna	1848–1884	Lovass Sámuel
Gömör	1846–1860	Terhes Sámuel
Felső-Zemplén*	1850–1855	Jászay Mihály
	1855–1882	Laky András
Alsó-Zemplén	1844–1855	Somosi János
	1855–1867	Hegedűs László
Ung*	1831–1849	Jászay Mihály
	1850–1855	Kováts János
	1855–1860	Pazar József

* 1849 előtt Ung és Felső-Zemplén egy egyházmegye volt.

Forrás- és Irodalomjegyzék

Levéltári források

Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei Levéltár

A. /XXXVI. /14,480. /77.

A./XXXIV. /13,019. /206.1.

B. /LIV. /23,286. /353.

B. /LXII. / 17,188. / 70.-a.

B. /LXXII. /33,138. /449.

B. /LXXVI. /36,202–269.

B. /LXXVIII. /37,077. /582.

B./L. /25,680. /540.

B./L./21,738. /130.

B./LIV. /23,297. /364

B./LIV. /23,298. /365.

B./LIV. /23,298. /365.

B./LVII. /25,068. /678.

B./LX. /26,738. /186.

B./LXI. /26,946. /394.

B./LXV. /28,790. /10.

B./LXVII. /30,378. /464.

B./LXXI. /32,555. /221.

B./LXXI. /32,581.

B./LXXI. /32,581. /247.

B./LXXI. /32,643. /309.

B./LXXI. /32,671. /337.

B./LXXI. /32.385./51.

B./LXXI. /32.399./65.

B./LXXII. /33,049. /360.

B./LXXII. /33,052. /363.

B./LXXII. /33,107. /418.

B./LXXII. /33,112. /423.

B./LXXII. /33,181. /492.

B./LXXII. /33,211. /522.

B./LXXIII. /33,585. /220.

B./LXXIII. /34,041. /676.

B./LXXIII. /34,050. /5.

B./LXXIII/33,962. /597.

B./LXXIII/34,072. /27.

B./LXXIV. /34,224. /179.

B./LXXIV. /34,224. /179.

B./LXXIV. /34,421. / 376.

B-14.

B-15.

B-16.

B–77.

B–78.

C./LXXXI. /39,605. /682.

C./LXXXI. /39,619. /646.

C./LXXXI. /39,633. /660.

C./LXXXI. /39,640. /2.

C./LXXXI. /39,663. /25.

C./LXXXI. /39,666.

C./LXXXI. /39,684. /46.

C./LXXXI. /39,704. /66.

C./LXXXI. /39,704. /66.

C./LXXXII. /39,881. /243.-a.

C./LXXXIII. /40,799. /187.

C./LXXXIII. /40,805. /193.

C./LXXXIII. /40,808. /196.

C./LXXXIII. /41,071. /459.

K. a. II. 18.

K. a. II. 6.

K. a. II.17.

K. g. III. 1.

Kgg. IV. 25.

R. A. I. 1/11.

R. A. I. 1/26.

R. A. I. 1/27.

R. A. VI. 3/17.

R. C. IX. 1/4.

Kézirattári források

Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei Kézirattár

SRKTGyKt. 1912. Apostol Pál naplója

SRKTGyKt. 2223. Berzétei igehirdetések

SRKTGyKt. 2224. Az 1860 január havában Bécsben járt küldöttség jegyzőkönyve az irányadóval együtt

SRKTGyKt. 3400. Apostol Pál református lelkész egyházi beszédei különböző községekben 1813–1860

SRKTGyKt. a. 3. Prédikációk, mellyeket Berzétén mondtak el 1817-1826 között

SRKTGyKt. UU264/6. Apostol Pál körlevele

Monográfiák

Apostol Pál: *A keresztyén vallás igazságainak tsalhatatlansága előadva eggy prédikátzióban*, nyomtatta Nemes Szigethy Mihály, Miskolc, 1827.

Apostol Pál: *A' valódi haza-szeretet, lerajzolva eggy halotti-beszédben, mellyet ... idősb Máriássi István úr ő nagysága utolsó tisztességének megadására készített Apostol Pál*, Sárospatak, 1830.

Apostol Pál: *Gyászbeszéd... Habsburg József Magyarország nádorának emlékére... a miskolczi helvét hitvallást követők nagyobb templomában februárius 9-dik napján 1847*, nyomtatta Tóth Lajos, Miskolc, 1847.

Apostol Pál: *Könyörgés Borsodvármegye tisztújítása alkalmával*, nyomtatta Szigethy Mihály Miskolc, 1831.

Apostol Pál: *Könyörgés mellyet gyermeki ártatlansága' éveiben égi örömök' élvezetére hivatott ki Bató Birinek utolsó tissztességtétele alkalmával mondott Apostol Pál*, Miskolc, 1846.

Bajkó Mátyás: *Kollégiumi iskolakultúránk a felvilágosodás idején és a reformkorban*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1976

Barcza József: A Kollégium története 1849-től 1919-ig in: *A Sárospataki Református Kollégium. Tanulmányok alapításának 450. évfordulójára,* A Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Budapest, 1981. 155-202.

Barcza József: A racoinalizmus teológiatörténeti háttere, in: *Református Egyház* 1969/12. 257–259.

Barsi János (szerk.): *Magyarország történeti helységnévtára Abaúj és Torna megyék (1773–1808)*, KSH Nyomdai és Kiadói Osztálya, Budapest–Miskolc, 2004.

Benda Kálmán: A kollégium története 1703-tól 1849-ig in: *A Sárospataki Református Kollégium. Tanulmányok alapításának 450. évfordulójára*, szerk.: A Tiszáninneni Református Egyházkerület Elnöksége, A Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Budapest, 1981. 87–115. o.

Borovszky Samu (szerk.): *Magyarország vármegyéi és városai,* Zemplén vármegye, Országos Monografia Társaság, Budapest, 1905.

Borzsák István: *Budai Ézsaiás és klasszika-filológiánk kezdetei*, Akadémiai Kiadó, Budapest. 1955.

Bucsay Mihály - Bíró Sándor - Tóth Endre - Varga Zoltán: *A Magyar Református Egyház története*, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1949.

Csohány János: *Magyar protestáns egyháztörténet* 1711-1849, Debreceni Református Hittudományi Akadémia, Debrecen, 1994.

Csohány: Leo Thun protestáns egyházpolitikája, in: Baráth Béla Levente (szerk.): *A protestáns pátens és kora. Tanulmányok és források a pátensharc 150. évfordulója alkalmából*, Debrecen,

Csoma József: *Abauj-Torna vármegye nemes családjai*, Forster, Wesselényi és Társai Könyvnyomdája, Kassa, 1807.

Dienes Dénes - Ugrai János: *A Sárospataki Református Kollégium története*, Hernád Kiadó, Sárospatak, 2013.

Dienes Dénes: *A Miskolci Református Egyházközség 1703-1918*, Sárospatak, 2001.

Dienes Dénes: A miskolci reformátusság a XIX. században, in: Balogh Judit-Dobrossy István (szerk.): *Fából és Deszkából. A miskolci Deszkatemplom*, Miskolc. 1999. 49–82. o.

Dienes Dénes: Kant etikája és a racionalizmus teológiája, in: Dienes Dénes (szerk.): *A felvilágosodás és ami utána következett*, Tiszáninneni Református Egyházkerület Hernád Kiadó, Sárospatak, 2013. 79–84.

Dobrossy István (szerk.): *Szűcs Sámuel naplói 1. 1835–1864*, Szász és Társai Nyomda, Miskolc, 2003.

Édes Albert: A lelkipásztor, mint apostoli buzgóság, bátorság, állhatatosság példája egy gyász beszédben…, Miskolc, nyomtatta Rácz Ádám, 1860.

Fehér Erzsébet: *Sárospataki tanárok magyar nyelvű tankönyvei a Kollégium alsó és középső szintje számára (1793-1848)*, Comenius Tanítóképző Főiskola és a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, Miskolc, 1989.

Gergely András (szerk.): *Magyarország története a 19. században*. Osiris Kiadó, Budapest, 2019.

Gergely András: A forradalom és az önvédelmi háború (1848-1849), in: Gergely András: *Magyarország története a 19. században*, Osiris Kiadó, Budapest, 2019. 238–278. o.

Gresits Miksa: *A Losonczi Magy. Kir. Állami Főgymnasium értesítője 1894-95*, Kármán féle Könyvnyomda, Losonc, 1895.

Hörcsik Richárd: *A Sárospataki Református Kollégium gazdaságtörténete 1800–1919*, Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, Sárospatak–Miskolc, 1996.

Koncz Sándor: A filozófia és a teológia oktatása 1703-1848 között, in: *A Sárospataki Református Kollégium. Tanulmányok alapításának 450. évfordulójára*, szerk.: A Tiszáninneni Református Egyházkerület Elnöksége, A Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Budapest, 1981. 116–154. o.

Kósa László: *Művelődés, egyház, társadalom*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 2011.

Kovács Béla: *A Szepsii Ev. Ref. Egyház története*, Szepsii Ev. Ref. Egyház, Sárospatak, 1896.

Kövér György: Piaci hullámzások és gazdasági növekedés, in*: Magyarország története a 19. században*, 327–360. o.

Nagy Klára: A német racionalizmus és Christian Wolff, in: Dienes Dénes (szerk.): *A felvilágosodás és ami utána következett,* Tiszáninneni Református Egyházkerület Hernád Kiadó, Sárospatak, 2013. 63–77. o.

Nyilas Samu (szerk.): *Apostol Pál egyházi beszédei*, nyomtatta Rácz Ádám, Miskolc, 1864.

Orosz Ernő: *Heves és a volt Külső-Szolnok egyesült vármegyék nemes családjai*, Egri Nyomda Részvénytársaság, 1906.

Paládi–Kovács Attila (főszerk.): *Magyar Néprajz VIII. kötet – Társadalom*. Akadémiai Kiadó, Budapest 2000.

Révész Kálmán (szerk.): *Révész Imre munkái a pátens korából* (1859–1860), Budapest, Hornyánszky Viktor Cs. és Kir. Udvari Könyvnyomdája, 1900.

Sipos Pál (Makkai Ernő kiad.): *Természet és szabadság: hat filozófiai tanulmány*, M. Kir. Ferenc József Tud. Egyetem Philosophiai Intézete, Kolozsvár, 1944., 30–51. o.

Sipos Pál: *Halotti beszéd* a keresztyén gazdai hivatalról, néhai... Kóji Komáromy György urnak... végső tiszteletére. 12. napján Ellinger János betűivel Kassa. 1807.

Szász Lajos: A református lelkész és gyülekezete a 19. század első évtizedeiben in: Bárth Dániel (szerk.): *Alsópapság, lokális társadalom és népi kultúra a 18-20. századi Magyarországon,* ELTE BTK Folklore Tanszék, Budapest, 2013.

Szathmári: A református egyház protestáns pátens elleni küzdelme, in: Baráth Béla–Fürj Zoltán (szerk.): *A protestáns pátens és kora,* D. Dr. Harsányi András Alapítvány, Debrecen 2010. 31–70. o.

Szatmári Judit: *A református egyház a neoabszolutizmus éveiben 1849–1860,* Ráday Gyűjtemény, Budapest, 2015.

Szatmári Judit: A református egyház protestáns pátens elleni küzdelme, in: Baráth Béla Levente (szerk*.): A protestáns pátens és kora. Tanulmányok és források a pátensharc 150. évfordulója alkalmából*, D. Dr. Harsányi András Alapítvány Kuratóriuma, Debrecen, 2010.

Szendrei János: *Miskolc város története és egyetemes helyiratai* V. 590–592. o.

Szeremlei Samu: *Magyarország krónikája az 1848 és 1849. évi forradalom idejéről*, I. kötet, Emich, Pest, 1867.

Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái* I. kötet, Hornyánszky Viktor Akad. Könyvkereskedése,

Szoboszlai Pap István: *Közönséges egyházi beszédek*, Tegledi K. Lajos, 1871.

Szoboszlai Pap István: *Ünnepi egyházi beszédek*, Tegledi K. Lajos, Debrecen, 1871.

Tompa Mihály: *Egyházi beszédek, Miskolc*, Fraenekel B. 1864.

Ugrai János (szerk.): *A Tiszáninneni Református Egyházkerület lelkészei -A kezdetektől a milleniumig- Adattár,* A Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei Sárospatak-Tiszaújváros, 2017.

Ugrai János (szerk.): *Sárospataki tógátusok* 1783–1876 *A Sárospataki Református Kollégiumba beiratkozó és onnan távozó tógátusdiákok névsorai*, Tiszáninneni Református Egyházkerület Hernád Kiadó, Sárospatak, 2023.

Ugrai János*:* A pallérozatlanság ellenében Iskolázás a falvakban a polgárosodás hajnalán, Új Mandátum Kiadó, Budapest, 2010.

Ugrai János: *A Tiszáninneni Református Egyházkerület Története A türelmi pátenstől a protestáns pátensig*, Hernád Kiadó, Sárospatak, 2017.

Ugrai János: *Önállóság és kiszolgáltatottság*, L'Harmattan, Budapest, 2007.

Vályi András: *Magyarországnak leírása. II. kötet*, Királyi Universitas, Buda, 1799.

Warga Lajos: A keresztyén egyház történelme III. kötet, Magyar Református Egyház, Sárospatak, 1908

Folyóiratok

(Név Nélkül): A cs. k. katonai kormány haditörvényszéki osztálya által kiadott közlemény, in: *Pesti Napló* 1853. március 892. sz.

(Név Nélkül): Belföld (szerk.: dr. Ballagi Mór), in.: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lapok* 1860/13. 408-409.

(Név Nélkül): Belföld (szerk.: dr. Ballagi Mór), in.: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lapok* 1860/29. 911-915. o.

Apostol Pál gyászjelentése In: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lapok* 1860/12. 376. o.

Baráth Béla Levente: Vizuális nevelés Sárospatakon 1797–1902 között, In: *Zempléni Múzsa* 5. 2005/3. 29–42. o.

Bátoriné dr. Misák Marianna: Szathmári Paksi József élete és munkássága, in: Studia Universitatis Babes–Bolyai Theoligia Reformata Transylvanica 2025/1., 98–120. o

Berkó István: Magyarok az 1813-15 évi felszabadító háborúkban, in: *Hadtörténelmi közlemények* 1954/ 3-4. 179–206. o.

Danyi Pál: Konvenciós pénzrendszer bevezetése a 18. század közepén és ennek jelentősége, in: Történelmi Szemle 2022/ 64. sz. 649–671. o.;

Deák Ágnes: Társadalmi ellenállási stratégiák Magyarországon az abszolutista kormányzat ellen 1851–52-ben, in: *Aetas* 1995/4. 27–59. o.

Dömötör János: Valami t. Nyilas Samu lelkész úr számára, in: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 1867/10. 537–540. o.

Ellend József: Az 1848-49. évi szabadságharc és a sárospataki főiskola, in: *Protestáns Szemle* 1912/28. 143–157. o.

Ellend József: Sárospataki főiskolánk a szabadságharc után, in Protestáns Szemle 1912/28. 204–217. o.

Horváth Krisztina: Protestantizmus Magyarországon a felvilágosodás korában in: *Sárospataki Füzetek* 2005/1. 89–105. o.

Kovács Ábrahám: A teológiai oktatás és nevelés a debreceni református kollégiumban 1850–1912, in: *Őrállóvá tétettem...* Debrecen: Tiszántúli Református Egyházkerület, 2019. 17–60. o.

Lukács Olga*:* Az 1849-es oktatási „Entwurf" és az erdélyi református egyház, in: *Történeti Tanulmányok* 12. A Debreceni Egyetem Történeti Intézetének kiadványa, Debrecen, 2004. 87–100. o.

Lukács Olga*:* Az 1849-es oktatási „Entwurf" és az erdélyi református egyház, in: *Történeti Tanulmányok* 12. A Debreceni Egyetem Történeti Intézetének kiadványa, Debrecen, 2004. 87–100. o.

Nyilas Samu: Bírálatra bírálat, in: *Sárospataki Füzetek* 8. 1864. 951–954. o.

o.

Pályi Zsófia Kata: Az egyházi özvegy-árva tár megalapítása a Tiszáninneni Református Egyházkerületben. Szemere Bertalan intézeti terve 1838-ból, in: *Egyháztörténeti Szemle* (14.) 2013/3. 36–66. o.

Pályi Zsófia Kata: Az egyházi özvegy-árva tár megalapítása a Tiszáninneni Református Egyházkerületben. Szemere Bertalan intézeti terve 1838-ból, in: *Egyháztörténeti Szemle* (14.) 2013/3. 36–66. o.

Sárospatak ünnepe, in: *Sárospataki Füzetek* 1860/4. 584–615. o.

Szádeczky Béla: A vallásügyi sérelmek történetéből in: *Erdélyi Múzeum* 1899/5. sz. 307-315. o.

Szász Károly: Apostol Pál egyházi beszédei. Sajtó alá rendezte Nyilas Samu, in: *Sárospataki Füzetek* 9. 1865. 209–213. o.

Szász Károly: Tompa Mihály, Fördős Lajos, Apostol Pál egyházi beszédei, in: *Sárospataki Füzetek* 8. 1864. 746–762. o.

Szatmári Judit: A politikai élet színtere? avagy világiak részvétele a protestáns egyházi gyűléseken az 1850-es években, in: *Aetas* 2012/1. 53–70. o.

Szatmári Judit: A református egyház előkészületei az 1848-as miniszteriális konferenciára in: *Egyháztörténeti Szemle* 2000/1. 74-92. o.

Tóth Péter: Őri Fülep Gábor élete és munkássága, in: Egyháztörténeti Szemle 2024/2., 7–17. o.

Ugrai János: A szintemelkedés tényezői – A miskolci református gimnázium az Entwurf után, in: Baka Gabrielle, Hegedűs Judit (szerk.): *Égi iskolák, földi műhelyek*, ELTE Pedagógiai és Pszichológiai Kar, Budapest, 2015. 61–71. o.

Ugrai János: Felvilágosodás kori változások a Sárospataki Református Kollégiumban, in: *Egyháztörténeti Szemle* 2001/1. 94–111. o.

Ugrai János: Iskolai sikerek és társadalmi emelkedés, in: *Századok* 2020/1. 53–80. o.

Ugrai János: Lelkészek képzése és elhelyezkedési esélyei a 19. század elején a Tiszáninneni Református Egyházkerületben in: *Korall* 2007/ 30. 158–181. o.

Ugrai János: Protestánsok Északkelet- Magyarországon a türelmi rendelet után, in: Kónya Péter (szerk.): *Rekatolizáció, ellenreformáció és katolikus megújulás Magyarországon*, Vydavateľstvo Prešovskej univerzity, Presov, 2013, 167-187. o.

Vályi Pál: A tiszáninneni helv. hitv. egyh. kerület közgyűlése in: *Protestáns Egyházi és iskolai Lapok* 1848/30. 914–917. o.

Varga Zoltán: *Szoboszlai Pap István élete és munkássága, különös tekintettel egyházpolitikai tevékenységére, in: Theológiai Szemle*, 1934/4–6. sz. 241–335. o.

Volly istván. „Múzeumi zenés délelőttök". in: *Budapest* 1970/9. sz. 21–22. o.

Z… Y. (ford.): 1791. évben Budán tartott nemzeti zsinatban hozott egyházi kánonok, in: *Sárospataki Füzetek* 1860. 58–62. o.

Z… Y.: 1791. évben Budán tartott nemzeti zsinatban hozott egyházi kánonok, in: *Sárospataki Füzetek 1860.* 53–96. o.

Zibolen Endre*:* Az Entwurf kiterjesztése Magyarországra. in: *Magyar Pedagógia*, 1984/4. 423–441. o.

Zibolen Endre*:* Az Entwurf. In: *Magyar Pedagógia*, 1984/2. 149–159. o.

Zsinely István: Kövy tanítványairól, in: *Sárospataki Lapok*, 1893/47, 1041–1046.

Zsoldos Benő: A protestánsok magatartása és helyzete a bécsi absolut kormánnyal szemben 1859 szeptember 1-seje előtt, in: *Sárospataki Lapok* 1901/8. 160–168. o.

Internetes források

Az 1894. évi XXXI. törvénycikk indokolása a házassági jogról https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=89400031.TVI&searchUrl=/, 2023. 10. 16.

Bátoriné Miskák Marianna: *Zsarnói Zsarnay Lajos élete és munkássága*, https://dea.lib.unideb.hu/items/ed9bf546-2a60-47ab-ad03-f28ba1471524, 2021.02.19.

Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem (2023), 2025.02.24.

Danyi Pál: Magyar pénzértékindex – árak és devizák alapján 1754-től, https://artortenet.hu/magyar-penzertekindex-arak-es-devizak-alapjan-1754-tol/, 2026. 02.03.

Filológiai Lexikon forint szócikk: https://deba.unideb.hu/deba/filologiai_lexikon/szocikk.php?t=szomagyarazat&id=3509; 2026.02.20.

Ugrai János (szerk.): A Sárospataki Református Kollégiumból távozó tógátusdiákok 1783-1871/72, https://patakarchiv.hu/portal/download/ugrai-janos-a-sarospataki-reformatus-kollegiumbol-tavozo-togatusdiakok-1783-1871-72/ , Sárospatak–Tiszaújváros, 2012., 2021.02.19.

Ugrai János: Apostol Pál In: Földváryné, Kiss Réka (szerk.) RefWiki: Református Online Enciklopédia